

Проф. Є. Д. СТАШЕВСЬКИЙ

СІЛЬСЬКО-ГОСПОДАРСЬКИЙ РИНОК ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ЗА ПЕРЕДРЕФОРМНОЇ ДОБИ

ВІД АВТОРА

Пропоновану читачевій увазі працю написано ще року 1923 й тоді ж було ухвалено для друку в серії монографій з економіки України, запроєктованих виданням од київської кооперації.

Видання це не здійснено, рукопис тоді світу не побачив і виходить допіру тепер років через 5—6.

Цими роками з'явилися праці, що більшою чи меншою мірою належать до питаннів, трактованих у цьому нарисі. Я маю на увазі найбільше працю проф. О. П. Оглобліна „Очерки истории украинской фабрики — предкапиталистическая фабрика“ (1925 р.) й акад. К. Г. Воблого „Нариси з історії російсько-української цукро-бурякової промисловости“ т. I, вип. 1 і 2 (1928 р.). З них велика монографія акад. К. Г. Воблого, що всіма сторонами висвітлила генезу цукрової промисловости та її становище за передреформного періоду, спонукала автора відмовитися надрукувати ті аж геть то неповні відомості про цукрове виробництво, як спосіб перетворити в товаровий стан сільсько-господарські продукти й зайву кріпацьку робочу силу на Правобережній Україні, які він мав року 1923-го, і в цій частині своєї праці обмежитися покликуванням на монографію акад. Воблого.

В усьому іншому текст рукопису тільки де-в-чому доповнено (покликаючись на праці, опубліковані після 1923 р.) до того, що написано р. 1913, і доповнення оці не змінили а ні первісного характеру праці, а ні здобутих висновків.

Щодо характеру праці, то передусім треба сказати, що вона в тому вигляді, в якому з'являється тепер, не претендує ні на повноту, ні на викінчене розроблення.

Це, так би мовити, попередня публікація, де використано чимало архівного матеріалу. Цій публікації бракує встановлення, шляхом детального досліджу, періодизації народньо-господарчого життя краю в першій половині XIX ст.; зокрема, в ній докладно не вивчено, не заналізовано й не описано тієї кризи аграрної, яку переживала під цей час країна.

А проте цей нарис написано не випадково. Написання його мало для автора підсобне значіння для давно початої та з перервами продовжуваної великої монографії, присвяченої економічній історії селянства Правобережної України за передреформного періоду.

Випускаючи з цими завваженнями цей нарис, автор сподівається, що його нарис навіть у цьому далеко не досконалому вигляді допоможе трохи дослідникам, які працюють у непочатій сфері вивченням царині народного господарства Правобережжя XVIII—XIX ст. ст.

Акад. Л. М. Яснопольському, як першому редакторові цього нарису в рукописові, автор складає тут свою глибоку подяку.

7/VI. 1929.

Автор

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Внутрішній ринок сільсько-господарських продуктів, його генеза й значіння у зв'язку з загальними економічними умовами

Правобережна Україна, — Київщина, Волинь та Поділля, — наприкінці передреформного періоду посідала величезну просторінь, де налічувано близько року 1840 більше-менше $14\frac{1}{2}$ міль. десятин, на Волині 6.539.270 дес., Київщині 4.152.261 дес. і Поділлі 3.716.000 дес.¹⁾

Умови сільсько-господарського ринку на протязі величезної оцієї просторіні були неоднакові й відрізнялися залежно од природно-історичного та економічного середовища, яке своєю чергою не було незмінне протягом отих шістдесятьох з лишком років, що упливали були, одколи прилучено край до Росії — до реформи 1861 р.

Звичайний поділ Правобережної України на „полісся“ й „лісостеп“ за передреформного періоду було виявлено не так яскраво, як тепер, коли умови географічного середовища значно одмінилися завдяки довголітній напруженій людській праці, що опанувала природні стихії та підкорила їх собі. Зміни в обличчі краю полягали переважно в тому, що очищувано території од лі-

¹⁾ Архів Київ. Ген. Губ. Секр. ч. 1841 р., № 184. Площу губернь визначено не точно. На Правобережжі не було переведено генерального розмежування й обчислення величини поверхні, що існували до 50-х років, засновані, з одного боку, на географічних визначеннях деяких пунктів, а з другого — на недостатніх місцевих даних, зібраних, як обмежовувано границі губерні. Отож, приміром за виданою 1832—1844 р. од Військово-Топографічного Депа „спеціальної картою Західної часті Російської Імперії“, площу Київщини Швейцер обрахував у 4.608.458 дес.; за мапою, що її склали місцеві землеміри, площу обраховано в 4.152.260 дес.; на підставі даних докладного інструментального військово-топографічного здійснення (1847—1849 р.) на Київщині нараховано (включаючи й Дніпро) 4.670.119 дес.

Фундуклей, Статистич. опис. Київ. губ. ч. I, 1852 р., стор. 11—13. Відомості по повітах за просторінь землі в Київ. губ., склад. 8 січня 1849 р. Київ. Центр. Арх. Дав. актів. За статистичною відомістю Подільської губерні, складеною в Казенній палаті на 2 вересня 1838 р. площу Поділля обраховано у 3.766.875 дес. Арх. Кам.-Под. Каз. Палати 1838 р. № 69.

сів, доосушувано болота, а надто в глибині Полісся зменшувано природні сіножаті та пастівники і перетворювано усі хоч трохи придатні для хліборобства землі на орні вгіддя. Цей процес відбувався поволі. Три—чотири століття тому ліси густо вкривали всеню територію лісостепу, не кажучи про Полісся, де панувала лісова стихія, а року 1887 ліси становили усього тільки 18% площі, а під орною землею було 53,9%: на Поділлі—70,9%, Київщині—62%, Волині—57,9%. Сороковими—п'ядесятьма роками XIX століття на Київщині під лісом було 23,2% всенюї площі, а під ріллею 56,6%, на Поділлі під лісом 16%, під ріллею 66%¹⁾, площа лісів на Волині за цей час невідома, але, судячи з того, що ще року 1887 під ріллею рахувалося на Волині всього на 37,9% площі, можна за аналогією з Київщиною та Поділлям, гадати, що за передреформного періоду роля орних ланів була ще менша, а площа під лісами більша, ніж р. 1887. Те саме треба сказати про кінець XVIII й початок XIX століття щодо всенюго краю: лісистість його була більша, ніж 40 роками XIX століття, і ліс було розподілено рівномірніше на території краю. Року 1805 по старостинських маетках Поділля на 56.000 дес. орної землі значилося ліса виміряного на десятини й морги, 9.364 дес. і окремо у Вінницькому старостві 45 верстов, окрім того в старостві Думенківському ліс показано не виміряним не тільки в десятинах, але й у верствах²⁾. Тим часом Поділля раніш од інших перейшло стадію лісових промислів і звернулося до хліборобства.

А втім, не зважаючи на те, що на Правобережній Україні за передреформної доби була така сила лісів, і тоді вже позначалася одміна між Поліссям і Лісостепом. Полісся, куди ввіходили Ковельський та Овруцький повіти Волині, Радомиський Київщини й північні частини повітів Володимир-Волинського, Луцького, Рівенського, Житомирського, Новоградволинського, Київського, Сквирського та Васильківського, що його ґрунти являли собою борові піски й підлісисті супіски, не могло перебутися своїм хлібом і чимало його одержувало від лісостепу.

В міру того, як рідшали ліси цього лісостепу, це постачання хліба дедалі більш набирало вигляду обопільного обміну, де з одного боку (полісся) пропоновано продукти лісової промисловости у вигляді різних виробів з дерева, смоли, дьогтю, поташу, а з другого (лісостепу), одержувано борошно, крупи й збіжжя³⁾. В усій цій смузі утворилося з містечок чимало передатних пунктів, де за допомогою переважно євреїв розвивалося діяльне посередництво між північчю та півднем.

¹⁾ Відомість по повітах за просторінь землі в Київ. губ. 8 січня 1849 р. Статистичні відом. Под. губ. 1838 р.

²⁾ Відомость о количествѣ земли во всѣхъ Подольской губ. казенныхъ старостинскихъ имѣніяхъ. Арх. Кам.-Под. Каз. Палати. Справа 1797 р. № 1.

³⁾ „Радомиський повіт не можна вважати за забезпечений харчами, бо тільки деякі мешканці вільного стану мають у себе на харчі обмаль пашні, здебільшого дістають її по інших місцях“. Із звідомленнів Радомиського Земськ. Суду за 1847 і 1848 рр. Київськ. Центр. Арх.

Отож, неоднаковість природних умов призводила до того, що утворивсь внутрішній сільсько-господарський ринок, а втім, цей рух за передреформної доби не йшов далеко й глибоко і в цьому рухові були зацікавлені тільки області безпосередньо прилеглі до Полісся.

Другий чинник, що впливає на утворення внутрішнього сільсько-господарського ринку, — то зростання людности, а надто її диференціяція, співвідношення елементів, що ходять коло сільського господарства, й елементів, що спеціалізувалися на торгівлі та промисловості.

На той час, коли прилучено Правобережну Україну до Росії, людність краю досягла 3 $\frac{1}{2}$ міл. душ ¹⁾. Року 1841-го людности було 5.547.281 душа, себто за сорок років з гаком вона збільшилася на 60% ²⁾.

По окремих губернях оце зростання йшло так (душ обох полів):

Київщина	1803 р.	1.105.943	1820 р.	1.218.000	1841 р.	1.914.043
Поділля	1805 р.	1.106.146	1820 р.	1.102.270	1841 р.	1.830.857
Волинь	—	—	—	—	1841 р.	1.802.387 ³⁾

Спр. Арх. Київ. губ. пр. Те саме в північних частинах Київ пов., де мешканці виробляють діжки, колеса, обіддя, тонять смолу, дьоготь, возять дрова до Києва, тощо.

Радомишль правив за посередника в дрібній торгівлі лісовими виробами, привожуваними суходелом до степових повітів і назад звідти приставлюваних невеличких транспортів хліба й простої шерсти. Околичні жителі привозили на ярмарки-торги Радомишля шкури, лісові вироби, що „до хліборобства й сільського господарства належать“, а саме—бочки, барильця, діжки, відра, вози, осі, колеса, обіддя, плуги, ярма, дрань, дошки й т. ін., а так само сухі гриби та солоні рижики, що відсилано переважно до Києва й Волині, а замість цього привожувано сюди хліб, сіль і солону рибу.

Ф у н д у к л е й. Стат. опис. Київ. губ. ч. I, стор. 405—406. По містечках Радомиського повіту на недільних торгах селяни продавали дерев'яні вироби, смолу, дьоготь, дубову кору; євреї, купуючи оці продукти мало не за безцінь, перевозили їх на південь у заміну на хліб, який продавали в повіті на 50% вище проти ціни його по інших повітах губернії. Такі ото м. Хабне й Чорнобиль. Але за найважливіший передатний пункт були Коростишів, а надто м. Брусилів. Обидва оці містечка правили за складовища для краму місцевого походження й місця, куди довозили лика та де обмінювано на них продукти південних повітів губернії. „З одного боку приходять сюди сухопутні транспорти радомиських промисловців з дьогтем, смолою, дубовою корою, обіддям, посудом та іншими різними дерев'яними виробами; з другого боку — од Ходоркова й Фастова йдуть до тих самих містечок вози з хлібом, сіллю, вовною й солоною рибою для постачання їх Радомиському повітові.

Не раз трапляється, що промисловці з південних повітів одразу ж, приїхавши, міняють свій крам на місцеві вироби й одвозять їх тими самими підводами до повітів Сквирського, Васильківського і Гуманського, тим часом як брусилівські та коростишівські промисловці розвозять виміняну у перших пашню, вовну, тощо по містечках Малин, Іваньково, Чорнобиль і далі“. (Ф у н д у к л е й. Opus cit. стор. 486—488).

¹⁾ Ю. Я н с о н ь, Хлѣбная торг. на Волини. 1870 р., стор. 266—267.

²⁾ А. И. Я р о ш е в и ч ь, Очерки эконо. жизни Юго-зап. края.

³⁾ Эконом. описание Київской губ. 1803. Архив Київської Рисовні № 4. За даними переписів (1811, 1816, 1834 рр.) і звідомленнів губернаторів чоловічої людности на Київщині було:

1797 р.	532.793 +	83.970 —	1,09%	1842 р.	786.075
1811 р.	616.763 —	43.309 —	1,4 %	1843 р.	791.778 +
1816 р.	573.454 +	171.107 —	1,65%	1844 р.	830.050 +
1834 р.	744.561 +	41.514 —	0,69%	1845 р.	845.636 +
1842 р.	786.075				15.586 —
					1,84%

У зв'язку з зростанням людности стоїть зростання оранки й засівів, але одразу ж треба відзначити, що зростання засівів (про це докладніше буде сказано далі) випереджує зростання людности. Коли на Київщині з 1797 по 1845 р. людности збільшилося на 60%, то за той самий час засівна площа збільшилася на 72%.

Щоб з'ясувати, як утворивсь унутрішній сільсько-господарський ринок, важливіше порівняти людність сільську й міську, або, точніше, людність, що ходить коло сільського господарства й людність, що спеціалізувалася на торгівлі та промисловості.

Для початку ХІХ ст. співвідношення це виявляється так: року 1803-го у 12 містах Київщини в 8.877 дворах проживало 44.017 душ, 28.379 чол. і 15.638 жін., а по селах разом з містечками у 25.417 дворах — 1.061.926 д., 557.559 чол., 504.367 жін., отож городяни становили 4% ¹⁾. Р. 1805 у 12 містах Поділля проживало 32.984 душі, серед них 15.853 чол. й 17.131 жін., а людність 99 містечок, що з них торговельних показано 71 містечко, 1.472 сіл, 137 сельців і 296 присілків, становила 1.073.162 д., серед них чолов. 543.294, а жінок 529.868; міської людности було ще менше (3%), ніж у Київщині ²⁾.

Року 1845-го на Київщині в її містах проживало 77.272 ч., по містечках 128.114 і по селах 596.789, себто з кожних 100 чол. 9 душ жило в містах і 74 на селах ³⁾, себто людність міст за сорок років з гаком мало не подвоїлася, а співвідношення з людністю сільською стало сприятливішим, замість 3—4% — 9%.

Але наведені цифри міських та сільських обивателів, щоб установити співвідношення сільсько-господарської й промислово-торговельної людности, недостатні. З одного боку місто передреформної доби було дуже просякнене

Зменшення 1811—1861 рр. треба пояснювати війною, більший приріст 1844 р.—прив'язанням у цьому році до Київщини Бердичева. За всім тим пересічний приріст на рік дорівнював 1,29%, а за всі 48 років 60%. Фундуклей, Стат. опис. Киевской губ. ч. 1, 1852 р. стор. 177. Марчинський, Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej, Wilno, 1820 р., т. III, табл. 1 й 2.

Архів Київ. Ген. губ. Секр. ч. 1841 р., № 184. Звідомлення губернаторів. Можливо, що цифри людности в оцих звідомленнях перебільшені. На підставі даних, що наводить Фундуклей для Київської губернії (Opus cit., т. I, стор. 145—146) можна зробити такий приблизний розрахунок:

Київщина	ч. с.	ж. с.	Разом
1800—1810 рр.	575.000	592.250	1.167.250
1810—1820 рр.	600.000	618.000	1.218.000
1820—1830 рр.	744.000	766.320	1.510.320
1830—1840 рр.	772.000	795.160	1.567.160
1845 р.	845.636	859.025	1.704.661

¹⁾ Економ. опис. Киевской губ. 1803 г.

²⁾ Генеральна табель складена за формою № 6, а 1805 р. для Поділля, за вказівкою на кількість селищ і людности. Табель складено в лютому-грудні 1805 р. за даними нижчих земських судів і міських поліцій. Арх. Под. Губ. Правл. 1805 р., № 2633, арк. 1—137.

³⁾ Фундуклей, Op. cit., ч. 1, стор. 295.

хліборобськими й сільсько-господарськими тенденціями, а з другого боку, по містечках серед містечкової людности було чимало осіб, що нічого спільного не мали з сільським господарством, дрібних ремісників, факторів, торгових маклерів, торговців — переважно євреїв.

Так, приміром, у містах Київщини року 1803-го п'ята частина людности (8.595 душ) належала до скарбових і володільницьких селян. Селян не було тільки в Богуславі, Сквирі, Таращі, Чигирині, натомість вони переважали в Василькові (2.215 душ), Липовці (2.559 душ), їх було багато в Гуманю (1.955 душ) і навіть у Києві налічували їх 432 чоловіка ¹⁾.

Ще більший відсоток міської людности становили „селяни, що мають ґрунти“ на Поділлі—року 1805-го вони становили половину (із 32.984—16.385) всенької міської людности, проживаючи в Літині, Ушиці, Гайсині, Балті, Ямполі, Могилеві, Вінниці, Ольгополі, Проскуріві ²⁾.

Отже, відлічивши „ґрунтових селян“, міська людність знизиться для Київщини з 44.017 чолов. до 35.422 чолов., а для Поділля з 32.984 чолов. до 16.599 чоловіка.

Щодо містечок, то для Київщини в 1802 р. можна більше-менше встановити 30.968 чол., що не хліборобили, а для Поділля для року 1805-го — 39.194 чол. Отже людність, що торгувала й займалася промислами, становила року 1803-го на Київщині 6%, а на Поділлі року 1805-го — 5%.

У 1841 році по всенській Правобережній Україні така людність становила вже 15,8% (878.407 чол. при 5.547.281 чол. всенької людности), хитаючись по окремих губернях: на Поділлі 20%, на Волині 17% і на Київщині 14,5%. Отже торгово-промислова людність за сорок років збільшилася мало не втриє ³⁾. Та висновок оцей треба ослабити остільки, оскільки до містечкової людности, що не хліборобить, зараховано всіх міщан, не тільки євреїв, але й християн, а з міської людности виключено тільки селян, що мають ґрунти скарбові або володільницькі.

Навсправжки, багато дехто з утвореної таким робом нехліборобської людности, все таки був причетний, як по містечках, так і в містах, до сільського господарства й не мав жадного відношення до промисловости, яка взагалі за передреформної доби була ще слабо розвинута в містах Правобережної України.

Навіть з зовнішнього свого вигляду багато деяких міст Правобережжя ще наприкінці передреформної доби нагадували швидше село, ніж місто. Такі от, наприклад, Звиногородка, надто Чигирин. „Теперішній Чигирин, — пише наприкінці 50-х років Журавський, — не являє нічого схожого на місто: це справжнісіньке село, що відрізняється од інших сіл розташуванням урядових установ у кам'яному будинкові та кількома церквами; всеньке

¹⁾ Эконом. опис. Киевской губ. 1803 г.

²⁾ Арх. Кам.-Под. губ. Правл. 1805 р., № 2633.

³⁾ На думку Журавського для Київщини навіть більш, аніж потроїлася. Фундуклей, т. I, стор. 180.

місто складається з вузьких, кривих вулиць, облямованих лісою, за якою стоять маленькі хатки під солом'яною покрівлею ¹⁾).

Вже було сказано, що по багатьох містах Правобережжя проживало багато скарбових і володільницьких селян; вони мали тут же ґрунти й переважно хліборобили. Але навіть і ті міста, які не мали оцієї специфічної хліборобської людности, а з зовнішнього свого вигляду все таки скидалися були більше на місто, аніж на село, чималою мірою зберігали свій зв'язок з хліборобством і сільським господарством. Наприклад, у м. Радомишлі міщани-християни й громадяни промишляли хліборобством, коло якого вони ходили на найманих міських (Радомишлю належало 2.545 дес., серед них 278 дес. 643 саж. орної землі) та поміщицьких землях; Сквиря мала 4.666 дес., в тім числі під ріллею й вигонами 3.355 дес. 1.990 саж., жителі Сквири держали 5.400 шт. рогатої худоби, 4.030 свиней, 300 кіз; Канів мав під садами та городами 461 дес., орної землі 669 д., сінокосної 495 дес., пастівника 3.376 дес. під дров'яним лісом 1694 дес., непридатної 439 дес. і т. ін ²⁾).

В остаточнім підсумку лиш декілька міст Правобережжя — на Поділлі — Кам'янець, на Київщині — Київ, Гумань, Бердичів і почасти Черкаси, мали характер міських торговельно-промислових селищ; по всіх же інших містах або переважала, або все таки була дужа хліборобська, сільсько-господарська стихія, яка виявлялася тим виразніше, що ближче до ХVІІІ в., себто до того періоду, коли чимала частина міст була за осередок звичайно великих приватно-власницьких або старостинських маєтків.

У зв'язку з цим стоїть передусім географічне, територіяльне розміщення промисловости.

Року 1803 на території Київщини було 9 фабрик, 983 заводи (рахуючи винниці) й 2281 млин; із них у містах було 6 фабрик, 32 заводи, 70 млинів, а в повітах 3 фабрики, 951 завод і 2211 млинів, себто міські фабрики й заводи становили 4%, а млини 3,5%.

Найбільше фабрик і заводів мали: Київ (1 фабрика, 9 заводів), Махнівка (5 фабрик 1 завод), Тараща (13 заводів), тоді йшов Богуслав, Гумань (по 3 заводи), Радомишль (2 заводи), Чигирин і Липовець (по 1 заводів), Васильків, Звиногородка, Сквиря, Черкаси зовсім не мали ні фабрик, ні заводів. Млини були по всіх містах, при чому найбільше млинів мав Київ (21), тоді Богуслав (11), Липовець (7), Тараща й Васильків (по 6), Звиногородка й Гумань (по 5), Махнівка (8), Черкаси й Чигирин (по 2), Сквиря й Радомишль (по одному) ³⁾).

Року 1833, не рахуючи гуралень та млинів, Київ мав 46 заводів і фабрик (скарбові — 1 суконну, 2 цегельні, приватні — людвисарню (для виливання дзвонів), 2 шкур'яних, свічні, цегельні, де працювало 888 чол. (з них 86 чол.

¹⁾ Фундуклей, т. I, стор. 453.

²⁾ Фундуклей, т. I, стор. 405, 418, 471.

³⁾ Экономическое описание Киев. губ. 1803 г. Архив Київ. Рисовні книга № 4.

панських селян і 67 скарбових); сировина, перероблювана на цих заводах, коштувала 770.345 крб., а виробництво досягало 1.137.990 крб. асигн., прибуток вираховано в 258.495 крб.; Черкаси мали 2 свічних заводи, де працювало всього 4 чоловіки, вартість виробництва 6500 крб., у Махнівці була тільки каретна фабрика, з виробництвом у 1000 крб., на ній працювало 16 робітників¹⁾. Богуслав, Сквиря, Липовець, навіть Гумань не мали ні фабрик, ні заводів²⁾. Кількість фабрик і заводів, млинів, а так само і розподіл їх по містах та повітах для 1840—1847 р. наведено в табл. № 1.

Отож, у 1840—1842 рр. на всій Правобережній Україні, не рахуючи гуралень, броварень, миловарень, заводів бджоляних (під ними на Поділлі розуміють, очевидно, пасіки), кінських, рогатої худоби³⁾ й овечих, млинів, тартаків, смолярень тощо, було заводів і фабрик понад 1000; додавши сюди 300—400 заводів кінських, рогатої худоби, овечих і приблизно 1100 гуралень, броварень, медоварень, матимемо, без млинів і заводів лісових виробів, загальну цифру заводів та фабрик близько 2500. По одній же Київщині для 1842 р. матимемо близько 700; себто коли лічити, що року 1803 показано не менше як 800 гуралень, то фабрично-завідська промисловість Київщини збільшилася понад 300%, а щодо млинів, то кількість їхня теж зросла, більше-менше на 30%.

Висновок про розмірне збільшення фабрично-завідської діяльності за першу половину XIX ст. безперечний, але абсолютна вага наведених цифр потребує пояснення.

Року 1848 на Київщині зареєстровано, не рахуючи млинів, тартаків, смолярень тощо, 351 фабрично-завідське підприємство та, окрім того, 36 броварів, 2 медоварні, 2 заводи пейсахової горілки, 1 завод солодкої горілки, 1 лікерний завод і в 7 повітах (Київському, Сквирському, Таращанському, Звиногородському, Гуманському, Липовецькому, Канівському) 210 гуралень. А втім, серед оцих завідських підприємств було дуже багато дрібних, для яких голосна назва заводу чи фабрики аж ніяк не пасує та до яких швидше можна застосувати термін кустарного підприємства, кустарної майстерні.

Отож, приміром, до загальної цифри (351) фабрик і заводів увіходить ні більше ні менше, як 137 цегелень та черепичень, себто мало не 40%, та й з оцих 137 „фабрично-завідських підприємств“ тільки 18 мали продукцію понад 1000 крб., 71 — од 500 до 1000 крб., 27 од 33 крб. 50 коп. — 100 крб., а про 21, хоча виробництво їхне не показано, але з загальної характеристики, що вони працюють „на потреби економічні“, можна зробити

¹⁾ Але досі в м. Махнівці була суконна фабрика чужоземця А. Вітиха, вона вироблювала тонке сукно. Року 1814 було вироблено 1403 арш. сукна і всенька байка. Шерсть одержувано з Київщини та Поділля. На фабриці працювали 1 майстер, 10 хлопчиків і 25 дівчат — усе люди вільні. Звідомлення й відомості про становище фабричної промисловості 1814—1815 рр. Із справ Архіву Київ. губерні. Київськ. центр. архів давніх актів.

²⁾ Матеріали для звідомлення по губернії за 1833 р. Київ. центр. архів.

³⁾ Р. 1840 на Поділлі показано 852 заводи рогатої худоби. Поняття заводу тут виразнісінько відповідає поняттю більше або менше чималого табуна.

Таблиця № 1.

	Київщина							Поділля			Волинь			Разом по Правоб. Україні				
	1840 р.	1841 р.	1842 р.	1843 р.	1844 р.	1845 р.	1846 р.	1847 р.	1840 р.	1841 р.	1842 р.	1840 р.	1841 р.	1842 р.	1840 р.	1841 р.	1842 р.	
I. Фабрики й заводи, заснов. на рослин. матеріалах.																		
1. Цукро-бурякові (пісоч. й рафінарні ¹)	7	10	16	20	41	42	47	56	6	9	15	1 будівел.				14	20	32
2. Гуральні	114	114	275	—	—	372	—	—	569	379	464	983	983	983	1666	1476	1722	
3. Броварні	14	16	28	—	—	77	—	—	122	84	57	34	34	34	170	134	119	
4. Солодовні	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	—	—	—	—	—	6	—	
5. Вироб хліб. горілок	в 1845 р. вироб. 57.426 в.							—	—	—	—	—	—	—	—	—		
6. Медоварні	в 1845 р. вироб. 12.524 в.							—	—	—	—	—	—	—	—	—		
7. Папірні	1	1	2	2	2	2	2	2	2	3	3	4	4	6	7	8	11	
8. Полотничні	2	2	5	8	6	6	5	5	1	1	1	225	225	225	228	228	231	
9. Серветові	2	2	4		—	—	—	—	—	2	1	2	—	—	—	4	3	6
10. Набійчаних хусток	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	1	1	
11. Панчішні	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	1	1	
12. Капелюшні	—	—	—	—	—	—	—	—	4	1	2	2	2	2	6	3	4	
13. Золотого шитва	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	2	2	2	2	2	
14. Фарбарні	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	3	—	—	—	—	1	3	
15. Канатні	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	1	—	—	—	1	1	1	
16. Тютюнові	1	1	2	—	—	—	—	12	4	10	13	7	7	7	12	18	22	
17. Цикорні	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
18. Макаронні	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
19. Тартаки	2	2	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	2	2	2	
20. Каретні	2	5	5	—	—	—	—	—	1	3	6	2	2	8	5	10	19	
21. Поташні	9	6	9	8	9	10	10	8	11	2	7	—	—	—	20	8	16	
22. Млини водяні	—	—	—	—	—	—	—	1776	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
„ вітр. й кінні	—	—	—	—	—	—	—	1069	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
															2147	1922	2192	

¹) Акад. Воблий К. Г., який використав дані губернаторських звідомлень, що переходять в Ленінград. Центр. Істор. Архіви, для Київщини подає трохи інші цифри, а саме: в 1844 р. 45, в 1845 р. 48, в 1846 р. 43; для Подільської губ. акад. Воблий відомостей не має, а для Волинської губ. вони йдуть у нього з 1844 р.—4, в 1845 й 1846 р.—7 і в 1847 р.—8.

Таблиця № 1-а.

	Київщина							Поділля			Волинь			Разом по Правоб. Україні			
	1840 р.	1841 р.	1842 р.	1843 р.	1844 р.	1845 р.	1846 р.	1847 р.	1840 р.	1841 р.	1842 р.	1840 р.	1841 р.	1842 р.	1840 р.	1841 р.	1842 р.
II. Фабрики й заводи, заснов. на переробці тварин. пр.																	
1. Суконні	17	18	15	14	14	14	12	10	52	59	64	70	70	77	139	147	156
2. Для вигот. матер. для сук. фабрик	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—
3. Постригальні	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—	—	—	—	3
4. Шкур'яні	37	39	36	39	39	44	34	33	14	8	10	34	34	40	85	81	86
5. Ляков. шкур.	1	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	1
6. Рукавичні	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
7. Шовковичні	—	—	—	—	—	—	—	—	9	1	3	—	—	—	9	1	3
8. Олійні	—	—	—	—	—	—	—	7	—	19	4	—	—	—	—	19	4
9. Салотопні	1	1	1	—	—	—	—	—	25	15	27	—	—	—	26	16	28
10. Свічні	11	11	15 ¹⁾	—	—	—	—	17	37	11	42	11	11	18	59	33	75
11. Миловарні	5	5	7	—	—	—	—	2	6	5	5	8	8	10	19	18	22
12. Воскобійні	—	—	—	—	—	—	—	1	—	2	13	—	—	—	—	2	13
13. Бджоляні	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1152	66	—	—	—	—	1152	66
14. Кінські	—	—	8 ²⁾	—	—	—	—	—	57	40	12	10	10	10	67	50	30
15. Рогат. худоби	—	—	6 ³⁾	—	—	—	—	—	852	66	10	7	7	7	859	73	23
16. Шпанських овець	—	—	63 ⁴⁾	—	—	—	—	—	23	93	96	83	83	83	106	176	242
															1370	1770	753
III. Фабрики й заводи засн. на обробці копальн. матеріал.																	
1. Гамарні заліза, міді, чавун. людвис., мет. вироб.	19	18	10	17	14	12	13	13	3	1	3	88	88	87	110	107	100
2. Скляні	12	14	13	9	10	10	11	11	2	1	2	16	16	8	30	31	23
3. Порцелянові й півпорцел.	1	1	1	—	—	—	—	1	—	—	—	3	3	3	4	4	4
4. Цегельні	110	110	37	—	—	—	—	80	145	7	130	23	25	25	278	142	192
5. Черепичні	5	5	1	—	—	—	—	3	2	—	2	—	—	—	7	5	3
6. Вапняні	—	—	1	—	—	—	—	1	—	42	9	18	18	10	18	60	20
7. Кахляні	—	—	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
8. Млинового каміння	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
9. Цибухів і любок	—	—	2	—	—	—	—	2	1	2	1	—	—	—	1	2	3
10. Купервасового масла	—	—	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
															448	351	347

¹⁾ З них 10 сальних, 4 воскових, 1 стеариновий.

²⁾ Показано тільки кінські заводи дуже гарних порід.

³⁾ Показано тільки вел. заводи.

⁴⁾ Показано найбільші й кращі шерстю: 15 шпанських, 48 менше значних.

висновок, що належать вони теж до дрібних підприємств не самостійного, а допоміжного в сільському господарстві значіння. Це спостереження можна прикласти чималою мірою й до багатьох інших підприємств Київщини ¹⁾. Але те ж саме доводиться сказати й про багато галузів обробної промисловости на Поділлі навіть іще пізніше, р. 1860. Так із 14 цегельень оцієї губернії з загальною продукцією в 951 тис. цеглин і 21 тис. черепиці, тільки 1 завод (у Браїлові) мав виробництво понад 1000 крб. (301.000 цегли на 1100 крб.), всі інші од 80 до 600 крб., робочий склад звичайно становили один майстер та од 2 до 8 чорноробів (у самому Браїлові 12); 2 карукові заводи Поділля мали продукцію в 142 й 162 крб., із 10 шкур'яних заводів 1 мав продукцію в 70 крб., 6 од 100—300, 1—385, 1—430, 1—575; більшу продукцію мали заводи свічні (од 320—1200 крб.) і тютюнові (од 1346 крб. 58 коп. — 2719 крб.), але тому тільки, що перероблювана на них сировина сама по собі була коштовніша; своєю ж структурою і свічні й тютюнові заводи — яскравий тип невеличких кустарних майстерень, де працював господар з додачею звичайно одного челядника ²⁾.

Р. 1860, за відомостями департаменту мануфактури й унутрішньої торгівлі на Київщині було 236 фабрик і заводів з 32.135 робітниками, на Поділлі — 246—3907 чол. і на Волині 651—5.130 чол. Загальну вартість виробів оцих заводів і фабрик обраховано у 18.770.027 крб., із них по Київщині 14.443.254 крб., Волині — 2.420.033 крб. й Поділлі — 1.906.740 крб. ³⁾.

Звертаючись тепер до географічно-територіяльного розміщення фабрик і заводів та залишаючи поки осторонь гуральні, млини й заводи лісових виробів, для року 1848 на Київщині устанавлюємо, що по містах було 90 фабрик і заводів, а по селах і містечках 290, себто фабрично-завідську діяльність по числу фабрик і заводів було зосереджено по містах у розмірі 24%. Висновок трохи сприятливіший для промисловости міської одержимо тоді, коли візьмемо для порівняння не число фабрик і заводів, а їхню продукцію. За загального виробництва в 4.125.020 крб., продукція по містах становила 1.101.480 крб., що дає од 26—27%.

Але, коли взяти на увагу млинарську, гуральницьку й лісообробну промисловість, то пайка участі міста в промисловості незмірно зменшиться.

Року 1847 на Київщині було 1964 вод'яних млинів й 1044 вітряних та кінних. Із них у містах було тільки 5%: вод'яних 85 і вітряних 58, але,

¹⁾ Напр.: вапняні заводи. Року 1833 в Київ. пов. показано 2 людвигарні — „малозначні, вироби на продаж не йдуть, а тільки витягають на них купецьку та інших приватних осіб із лому червону мідь різні завбільшки аркуші за певну од пуда плату. Вироби хазяїни одержують назад“. Матеріали до звідомлення 1833 р. Київ. Центр. Арх. Д. актів.

²⁾ З шкур'яних заводів тільки один мав продукцію в 575 крб., 1 в 70 крб., 3 од 100—200, 3 од 200—300 і 2 од 300—400 крб. Структура суконних фабрик, що не раз трапляється, — сам господар і 2—4 члени його сім'ї. Арх. Под. губерні. 1860 р. № 12.

³⁾ Труды комиссии, учрежден. для пересмотра уставовъ фабр. и ремесл. ч. II. Спб. 1863, стор. 303—331.

правда, млини оці здебільшого були комерційні. Щодо промисловости гуральницької, то вона цілком була зосереджена по селах та містечках. Тим часом продукція гуралень була дуже велика: за даними 1845 р. на Київщині на 372 гуральнях викурювано 3.186.383 відрі горілки на суму в 1.593.310 крб. срібл. Щодо промисловости лісообробної, то продукція її, не рахуючи навіть видачі дров, становила трохи більше од 400.000 крб., а з дровами близько 600.000 крб.; лісова промисловість там цілком була зосереджена по селах. За наявности оцих саме фактів пайка міста в загальному фабрично-завідському виробництві знижується для Київщини більше-менше до 15% і ще нижча вона для Поділля: року 1860 з 82 фабрично-завідських підприємств із загальною продукцією в 667.740 крб., по містах було зосереджено 29 на суму 31.175 крб., що складає коло 5%.

Висновок про незначність, порівнюючи з селом, участи міста в промислово-виробничій діяльності збільшується ще через одне спостереження, якнайцільніше зв'язане з загальною характеристикою міста Правобережної України за передреформної доби. Це — надзвичайна нерівномірність розподілу фабрично-завідської продукції по містах. За загальної суми продукції міської фабрично-завідської промисловости на Київщині року 1847 в 737.060 крб., на пайку підприємств самого Києва припадало 676 684 крб. 50 коп., а р. 1848 з 99 міських фабрик і заводів з продукцією в 1.101.480 крб. у Києві було 53 з продукцією в 1.019.845 крб., себто і в 1847 р. і в 1848 р. міська фабрично-завідська промисловість Київщини на 92,6% була зосереджена в самому Києві.

Переходячи до окремих галузів промисловости, можна встановити виключно міський їх характер на Київщині для воскобійної, салганницької, тютюнової, купервасної, рукавичної, кахельної (100%), миловарної (98%), шкуряної та свічної (90%), ліярницької (88%) промисловости, тоді по містах було зосереджено до 50% цегляного виробництва, 34% каретного. Але з оцих галузів хоч трохи істотне розмірами своїми значіння мали тільки галузі шкуряна (по всенській губернії 32 заводи з продукцією на 785.463 крб. 15 коп.), свічна (15 зав. — 107.437 крб.), ліярницька (12 зав. — 88.237 крб. 99 коп.), та ще, може, цегляна (133 цег. — 101.375 крб.) й миловарна (6 зав. — 44.570 крб.), а всі інші, напр. ті, які становили виключну приналежність міста, були аж геть то невеличкі¹⁾.

Та коли фабрично-завідська промисловість не то що не відопрічнювала місто од села, а навпаки була зосереджена на селі, то, може, ремесло було тією економічною ознакою, яка, характеризуючи передреформне місто, утворювала умови для розвитку міського ринку на сільсько-господарські продукти?

¹⁾ На Поділлі р. 1860 виключно по містах були зосереджені виробництва: тютюнове (8 заводів з продукцією в 16.769 крб.), пивоварне (2 зав. — 2180 крб.), миловарне (1 — 760 крб.) клейстрове й картонове (2 — 304) й більша частина свічного (11 зав. на 7962 крб. з 12 зав. на 9.762 крб.) Арх. Под. губ. 1860 р. № 12.

Вже на прикладі фабрично-завідської промисловости можна бачити, що чималу частину підприємств було позначено кустарно-ремісницьким характером. По містах і містечках Київщини р. 1845, було більше-менше 12.000 ремісників-хазяїв, підмайстрів та учнів різного ступеня, вмлости й стану, окрім того в Києві з тих самих промислів жило понад 2000 походючих (зайшлих з Московщини) ремісників та майстрових. З оцієї кількості тисяч 6 було євреїв. Із 12.000 постійних, осілих ремісників трохи більше за 10.000 було міських. Найбільше ремісників мали Бердичів (близько 5000) і Київ (близько 4000), по всіх інших містах кількість ремісників хиталася од 30 (Васильків) до 251 чол. (Гумань) ¹⁾.

З низки прикладів можна побачити, що зростання ремісників — явище другої половини передреформного періоду. Так, Київ, що мав року 1845 близько 4000 ремісників, ще року 1833 мав їх тільки 694 (618 цехових і 76 вільних), Чигирин, що мав р. 1845 62 ремісники, р. 1833 налічував усього но 18, Звиногородка—р. 1845—127, а р. 1833—40, Черкаси р. 1845—167, а р. 1833—17, Липовець р. 1845—77, а р. 1833—жадного. Але кількість ремісників Гуманя, Радомишля р. 1845 зменшилася, порівнюючи з р. 1833 ²⁾.

З усіх оцих міст, не зважаючи часом на чималі цифри ремісників, ремесство мало народньо-господарче значіння тільки в Бердичеві та Києві; обидва оці міста мали таких ремісників, що продукти їхнього виробництва „славилися в інших губернях“ і мали попит та збут поза межами Київщини. Р. 1833 618 цехових ремісників Київ, переробивши сировини на 54.309 крб. 75 коп. виробили продуктів на 78.560 крб.,—прибуток цих ремісників обраховано було в 16.075 крб.; 76 вільних ремісників того самого Київ переробили сировини на 26.435 крб., виробили продуктів на 39.345 крб., і одержали прибутку 10.975 крб. ³⁾.

Якщо в Києві, Бердичеві все таки було виявлено ремесство на збут, на ринок, то по інших містах переважали форми ремесства на безпосереднього замовця. Так, приміром, у м. Радомишлі р. 1833 було 103 цехових ремісники—кравці й шевці—вони працювали на замовлення, з замовцевого матеріялу, капіталів не мали, виробами своїми не торгували й ледве животіли. 17 цехових євреїв ремісників Черкас кравцювали; 299 ремісників м. Сквирі показано, як „малозначних, виключно для прохарчування себе,—ковалів, шевців, теслів тощо“; про ремісників м. Таращі й Таращанського повіту (разом 122 чол.) сказано, що „ремесства зазначених ремісників полягають у самих тільки зви-

¹⁾ Фундуклей. Ор. cit., т. III, стор. 255—256.

²⁾ Дані міських поліцій до звідомлення 1833 р. Центр. Арх. Д. Акт.

³⁾ Року 1833 в Махнівці було 90 ремісників, продукцію їхню оцінювано в 10.500 крб. ас., прибуток у 3980 крб.; в Гуманю 298 ремісників, що переробили сировини на 1420 крб. і виробили продуктів на 3250 крб. „Рукодільства й ремесства звичайні, до інших губернь не вивозять“, в Богуславі 200 ремісників з капіталом в 10.000 крб., вони витрачали на купівлю матеріялів 6.700 крб., випускали продуктів на 13.300 крб., одержуючи прибутку 3.300 крб., і т. ін. Центр. Арх. Д. Актів.

чайних селянських рукодільствах і для самого лиш унутрішнього споживання жителів, окремо ж ними не торгують, так само й капіталів окремих на них не вживають“¹⁾

Таке ремесло не відрізнялося од ремесла, що існувало й було досить поширене, як побачимо далі, не тільки в містечках, але й по селах, і, окрім того, таке ремесло, надто в ремісників-християн, не забезпечуючи прохарчування, було раз-у-раз з'єднане з хліборобством, а в циган, євреїв — з торгівлею, факторуванням тощо. Так, про 40 вільних ремісників Звиногородки р. 1833 пояснено, що це міщани-християни, що з ремесла вони — кустарі, кравці, шевці, купці, що ці зайняття їхні — допоміжні, а головне їхнє зайняття хліборобство, що й править за гальмо для розвитку ремесла. В Чигирині показано 18 цехових ремісників і зазначено: „в м. Чигирині таких селян скарбових і панських, а так само інших вільних ремісників, що б виключно ремісничували й давали б з того прибуток скарбові та містові, цілком нема, а показані 18 душ цехові є тутешні міщани-цигани, і вони теж такими рукодільствами або ремеслами, які були б переважно прибуткові та які славилися б по інших губернях, не займаються, а тому їх не вивозять і не виготовляють, і капітала ремісники в себе на те жадного не мають і не вживають, а будиши незаможні, виробляють і продають своїм звичаєм решета, а так само продають та міняють коні й таким робом здобувають собі харчі та платять за себе скарбові податки“²⁾. Навіть у Києві ще в 1845 р. ремісники, зокрема шевці, не могли прожити з своїх ремесл і тому орендували землю для году, для сінокошу тощо³⁾.

Отож, ні розмірами своєї людности, ні її зайняттями, ані ступенем розвитку фабрично-завідського виробництва передреформне місто Правобережжя,

¹⁾ Київ. Центр. Арх. Д. Актів.

²⁾ Ibidem. Оскільки таке ремесло й завбільшки і характером скидалося було на ремесло, що існувало на селі, видно з отаких описів сільського ремесла: 1) в Чигиринському повіті року 1835 виключно ремеслу присвятило себе 30 чол. панських селян, але вони „на свій капітал матеріялів не купують і самих виробів для продажу не роблять, а беруть роботу в різних осіб та одержуючи за неї обумовлену плату (більше-менше 5000 крб. ас. на рік), з того тільки й живляться“ — тут ремесло відрізнено од хліборобства; 2) Київський повіт. Виключно ремеслу присвячує себе 20 чол. скарбових селян і 25 панських. Ці ремісники капіталу не мають, не мають і окремого прибутку, який можна б з'ясувати; матеріялів окремо для своїх рукодільств не купують, бо перші з них 20 чол. — кравці, шевці та інші ремісники, для загального життя потрібні, одержуючи од приватних осіб плату за роботу, ледве-ледве можуть прохарчувати свої сім'ї, а оті 25 чол. панських селян, що не хлібороблять, виробляють з панського ліса для свого прохарчування різні вироби — колеса, вулики, барила та інший різний посуд, що загалом не становить значної виробки“. Тут ремесло теж відокремлено од хліборобства; 3) В Звиногородському повіті „хоча з селян і частина з вільних людей єсть теслі, купці, ткачі, шевці, але вони на дозвіллі тільки ремісничують, тимчасово завдовольняючи потреби сусідніх жителів, а найбільше працюють у хліборобстві й ходять коло господарства, а тому й не перебувають у званні ремісників“, — більше поширений вид ремесла, де ремесло допоміжне зайняття при хліборобстві.

³⁾ Фундуклей, т. III, стор. 242.

за невеличкими винятками, не встигло ще відрізнитися од містечка й села, а тому не могло сприятливо обумовити розвитку сільсько-господарського ринку. Але не можна забувати, що на початку XIX ст. місто скидалося на село більше, ніж наприкінці передреформної доби, та що міський ринок на сільсько-господарські продукти еволюціонував цією стороною для більшості міст хоч би в тому розумінні, що сільсько-господарських продуктів, які вироблювала сама міська людність, вже не ставало на те, щоб задовольнити її потреби.

Р. 1845 з міст Київщини тільки Липовець, Васильків, може Сквиря, Звинородка, Канів без участі села сами задовольняли свої потреби в сільсько-господарських продуктах, до того Васильків, за покриттям своїх потреб, іще мав на продаж лишки жита, пшениці, вівса тощо ¹⁾. Інші міста зазнавали недостачі на покриття свого споживання. Так, наприклад, у Таращі р. 1845 зібрано з ланів 100 ч. жита, 80 ч. пшениці, 20 ч. вівса, 24 ч. ячменю, а спожито 3030 ч. борошна житнього, 2725 ч. борошна пшеничного, 4400 ч. вівса; таращанці годували 475 штук рогатої худоби, 300 овець, 213 кіз, 388 свиней, а на річне споживання вони потребували до 903 п. коров'ячого масла, 271 бика, 510 баранів, 5824 п. свинячого сала ²⁾.

Ще більше залежало від сільсько-господарського ринку споживання Бердичева, Гуманя, а надто Київя, який щодо попиту на сільсько-господарські продукти посідав на Правобережній Україні особливе і разом з тим і єдине, як на величину попиту, місце. В 1797—1798 рр. число постійних мешканців м. Київя без війська сягало 15—18.000 чол.; р. 1817 їх було 23.514 ч., в 1835 р. не більше від 29.000, а в 1845 р. постійної людности було 50.137 ч., тобто протягом 50 років воно зросло мало не втрьох. Окрім того р. 1845 в Київї постійним постоем поставлено було 14.045 чол. війська. Отже постійна людність Київя разом з військом становила 64.000 чол. Але ця людність збільшувалася ще від тимчасового перебування в місті багатьох людей, що приїздили до міста на якийсь час, приходили на заробітки, військ, що збиралися в табір: „з цією прибулою масою людей людність Київя, протягом 4 або 5 місяців, збільшувалася аж до 104.000 ч., з них близько половини військових“. Потім, треба мати на оці збільшення київської людности звичайно на декілька днів узимку під той час, коли з'їздилися на контракти (р. 1845 — 10.491 чол.), а навесні й улітку від приходу прочан (за добрих урожаїв прочан буває на рік близько 80.000, за поганих — близько 50.000 чол.) та переходу через Київ військ і повз Київ Дніпром робітників на плотах і суднах. „Отож за всіма оцими потребами перебуває в Київї, протягом року, понад 200.000 чол.;

¹⁾ Усі потреби, за винятком небагатьох, мешканці заспокоювали з місцевого виробництва мешканців, що переважно ходили коло землі, викохували худобу, пасічникували, рибалили. „Хліб, м'ясні припаси, масло, сало, фураж — усе оце покривалося з сільського господарства городян, окрім того залишалося ще на продаж. Так, напр., р. 1844 городяни зібрали з ланів 6290 ч. жита, 3025 ч. пшениці, 4045 ч. вівса, 100 ч. ячменю, 2800 ч. гречки, 1500 ч. проса, а спожили 1500 п. житнього борошна, 1200 п. пшеничного, 2000 п. вівса, 1350 п. крупів. Фундуклей, т. I, стор. 410—412.

²⁾ Там же, т. I, стор. 441—442.

тимчасово проживає в Києві протягом декількох місяців щороку близько 45.000 чол., а постійно мешкає в місті — близько 64.000 чол.“¹⁾

„Харчування цієї людности забезпечувано власним виробництвом мешканців деяких продуктів, привозом припасів із околичних сіл суходолом, а з дальших — на судах, нарешті складами, харчовими скарбовими заготівлями на потреби військ“. Не вважаючи за споживачів військо (що весь час стоїть постоем, збирається в табори і переходить через місто)²⁾, більшість опрочої людности, за розрахунком Журавського 50.000 душ постійної і прирівняної до 60.000 душ постійної тимчасової, а разом 56.000 душ, являє собою того постійного протягом цілого року споживача, що його потреби заспокоюються привозом сільсько-господарських продуктів на київські базари.

Р. 1844 на базари Києва привезено й продано:

Табл. № 2.

	Кількість	На суму крб. сріблом
I. Боршна пшеничного пуд.	53.400	18.000
„ житнього „	160.000	32.000
Крупів	46.500	18.600
Разом	259.900	68.600
II. Картоплі возів	14.500	21.750
Капусти „	10.000	10.000
Буряків „	5.000	10.000
Різн. зелені „	28.000	20.000
Конопл. олії пуд.	15.000	16.000
53.500 возів	15.000	77.750
III. М'яса свинячого пуд.	30.000	30.000
Баранини „	10.000	6.000
Солонини „	40.000	24.000
Сала свинячого „	6.000	12.000
„ топленого „	10.000	20.000
Сирцю „	30.000	45.000
Баранів і телят шт.	7.000	14.000
Свиней „	3.500	17.500
Масла коров'ячого пуд.	20.000	120.000
Молока глечиків	82.200	5.000
Разом	10.500 шт . 146.000 п 82000 глечик.	293.500

¹⁾ Там же, стор. 324—325, 327, 348—356.

²⁾ „Харчують їх із окремих джерел заготівлі скарбу і окрім того перші (що постійно квартирують) сами виробляють потрібну їм городину на приділених на те землях.“ Там же, т. I, стор. 359—360.

	Кількість	Сума крб. сріблом
Окрім того з різниць м'яса, сала з 15.500 волів і корів, 8400 те- лят і баранів, 5000 свиней . . .	—	183.000
Разом	—	476.500
IV. Курей і курчат шт.	125.000	6.250
Гусей „	40.000	8.000
Качок „	40.000	2.000
Гиндичок „	10.000	5.000
Яець „	1.601.000	4.200
Разом	—	25.450
V. Фураж вівса чт.	45.000	45.000
Сіна возів	20.000	20.000
Соломи возів	2.000	1.000
Разом	—	46.000
VI. Різних інших припасів		
Риби свіжої пуд.	20.000	40.000
Меду „	16.000	64.000
Воску „	5.000	40.000
Вугілля возів	15.000	15.000
Дров „	30.272	30.272
Разом	—	189.272

Отже місткість Київського ринку сільсько-господарських продуктів, не рахуючи горілки й спирту, визначається в 837.572 крб. на рік. Але з цієї суми треба відрахувати близько 12.000 крб., що становлять вартість продуктів власного господарства київських околиць (Куренівки, Пріорки, Звіринця) і 1.500 крб. — вартість довозуваних з Чернігівщини селянських продуктів ¹⁾.

Ще менш були сприятливі умови до утворення внутрішнього сільсько-господарського ринку на селі Правобережжя. Та й тут ці умови не залишилися незмінні.

Наприкінці XVIII й на початку XIX ст. велике панське господарство, надто позбавлене лісових промислів, являло собою більшою або меншою мірою одно самодовіле ціле, що само заспокоює більшість своїх потреб, якісно не різноманітних, але кількісно інтенсивних, своїми власними силами й засобами. Порівнюючи невеличку частину потреб, головне речі розкошів

¹⁾ Фундуклей, т. I, стор. 360—362.

або потребу в таких продуктах, що їх не можна виробляти в себе на місці, напр. сіль, залізо тощо, покривали закупівлями на ярмарках на весь сезон, іноді навіть на цілий рік.

А проте мають цілковиту рацію проф. П. Б. Струве й акад. К. Г. Воблій, зазначаючи, що списане панське господарство не було самодовлілим ойкосом, і що допіру наведена його характеристика не повинна від нас затуляти ту основну порушну силу панського кріпацького господарства, що її являло собою одержання прибутку ¹⁾.

Те, над чим побивалось панське господарство передреформної доби, те, що розв'язати воно намагалось, зводилося найголовніше до проблеми реалізації натурального прибутку, до перетворення величезної сили натуральних продуктів, одержуваних внаслідок кріпацького господарства, і собі заснованого на визискуванні кріпацької праці, в крам, обмінюваний на гроші.

Це прагнення мати грошовий прибуток, властиве панському господарству передреформної доби, надто виразно виявилось у тих власників величезних маєтностей, що не жили постійно по своїх маєтках і що бюджет їхній у столиці, за кордоном мав суто грошовий характер.

Бажання мати грошовий прибуток і потім його підвищувати, набирало досить різноманітних форм, що до того ж різноманітно і сполучалися.

У розшукуванні й утворюванні цих форм багато важила змога реалізувати основні сільсько-господарські продукти в їхньому натуральному, не переробленому вигляді. Умовлювати це міг або внутрішній або зовнішній ринок.

Спостерігаючи панське господарство кінця XVIII й початку XIX ст., ми не бачимо, щоб заохочувано більше поширювати панську рілля: звичайно $\frac{2}{3}$ землі було в користуванні селян і тільки $\frac{1}{3}$ в користуванні пана. У 137 селах, що ввійшли до складу подільських староств р. 1797, більше-менше на 85.000 дес. орної і сінокосної землі, в безпосередньому „употребленіи владѣльцевъ для ихъ экономій“ було 25,5%, у селян 50,3%, решта землі була на оброчі в чиншової дрібноти, при корчемній оренді і в церковного причету. З усієї кількості орної землі в безпосередньому розпорядженні власника було 10%, селян 60%, з усієї кількості сіножаті—у власників 44%, у селян близько 30% ²⁾. Селяни Ярузького староства, обвинувачуючи р. 1805 посесорів цього староства в тому, що вони позбавили селян частини земель, що з давніх-давен були в їхньому користуванні, зазначали звичайне співвідношення панських і селянських земель, як 1 і 2. Щодо орної землі, то на 1 десятину панської ріллі припадало 6 десятин селянської ³⁾.

Це панське господарство було засновано на великому, щодо кількості робочої худоби, родинного складу та земельного забезпечення, селянському господарстві ще самодовлілішого типу. Давнім польським звичаєм панщина відбувалася не

¹⁾ П. Струве, Крѣпостное хозяйство. СПб. 1913 г., стор. 325—326. Акад. К. Г. Воблій, Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловости, т. I, в.1, ст. 12. У Києві 1928.

²⁾ Арх. Кам.-Под. Каз. палаты 1797, № 1.

³⁾ Арх. Кам.-Под. Каз. палаты, Старост. дѣла № 19. а. а. 567—591.

від кожної робочої душі, а від двору, відповідно до кількості наділеної йому по робочій худобі землі. Пан був зацікавлений, з одного боку, у стійкості належних з селянського двору натуральних платежів, з другого боку, сливе не маючи власного реманенту, він ґрунтував свою ріллю на тягловій панщині своїх підданих. Технічна умова тяглового порання (плуг на 6 волів), дбання про справне відбування тягової панщини, — з чим було сполучене існування панської рілли, за обмежености її, — все ж спонукали пана дбати про утворення в своєму маєтку певної групи заможних селянських дворів, що мали подостатком робочої худоби, робітників і землі. Числовий склад цієї групи визначався розміром панської рілли і був будь-що-будь, по окремих маєтках, досить стійкий. По люстрації 1799 р., що охопила 40 подільських староств із 6356 дворів, зареєстрованих у люстрації по цих староставах, 3291 двір належав до групи, що мали робочу худобу (почвірних — 12, потрійних — 35, парних — 1299, поодинчих — 1945), 2320 — до групи селян, що не мали її і обробляли свої наділи, здаючи їх в оренду селянським дворам першої групи або винаймаючи у них робочу худобу (піші) і 745 дворів безземельних (626 господарств — халупників і 119 комірників). Перша з цих груп — тяглових дворів сама розпадалася на групу селянських дворів, що мали не менш як один воловий запряг (парні, потрійні і почвірні) і на чималу групу поодинчих, які спрягалися, щоб порати землю й відбувати тяглову панщину¹⁾.

У відсоткових відношеннях ця господарська будова може бути подана в такому вигляді:

1. Господарства тяглові: 51,8%, серед них парні й вище — 26,2%.
2. Господарства піші — 36,5%.
3. Господарства безземельні — 11,7%.

Але не зважаючи на те, що панське господарство (рілляництво) було засноване на досить обмеженій групі великих селянських господарств, а на селі вже й тоді утворився чималий сільський пролетаріят, умов, сприятливих на те, щоб повстав ринок на сільсько-господарські продукти, не було, оскільки перші дві групи селян у нормальний час, коли траплявся урожай, не потребували його, а третя група безземельних працювала в тому ж панському і великому селянському господарстві, збираючи й молотячи збіжжя і здобуваючи за цю працю частину продукта (жнивю за сніп тощо) і здебільшого маючи до того-ж свої городи.

Щождо ремесла на селі, то воно було ще тісніше, як у першому-ліпшому закутньому місті, зв'язане з хліборобством і сільським господарством. Кінець-кінцем виключно ремісників, переважно містечкових євреїв, було не так багато і р. 1845 на всьнюку Київщину їх нараховували близько 2000 родин. Щождо ремісників селян, які „присвятили себе виключно ремеслу“, то поперше, можна сумніватися, щоб вони цілком були відірвані від праці коло сільського господарства, подруге, і вони становили невеличкий відсоток

¹⁾ Там же. Старост. дѣла, № 19, а. а. 567—591.

сільської людности. Року 1833 на цілий Липовецький повіт таких ремісників із селян зазначено 500 чол. та вільних ремісників 350; усе це кравці, теслярі, шевці, прості чинбарі, вартість сировини, що вони її обробляли, визначена в 16.142 крб. на асигн. а все їхнє виробництво, що не виходило поза межі повіту й що мало собі збут на ярмарках та торгах, оцінювано в 57.200 крб. на асигн. ¹⁾.

За найпоширеніший вид сільського ремесства було ткацтво, потім ішли „майстрові різних лісових виробів, як от коліс, простих возів, саней, тощо“, бондарі, трачі, теслярі, слюсарі, ковалі, цегельники, черепичники, мулярі, шевці, гарбарі, кушніри. До своїх ремесств вони бралися „вільного від сільсько-господарських робіт і панщини часу“, працюючи на пана, на себе, на місцевий ринок. Вони обслуговували мало не цілком як невибагливі потреби місцевого селянського господарства, так і більшість потреб панського господарства, і це перешкоджало розвиткові міського ремесства, бо не було маєтку не було села, де б не можна було здібати бодай декількох таких ремісників ²⁾. Якже панське господарство ставило великий попит на продукти ремесства, пан переводив своїх селян-ремісників на ремісницьку панщину, одзволюючи їх од частини, рідше від усіх видів сільсько-господарської панщини, покладаючи обов'язок, надто на ткачів, виробляти на його, пана, користь із селянської або панської сировини певну кількість виробів ³⁾, — що їх він потім не тільки споживав у своєму господарстві, але іноді й продавав. Так, напр., р. 1833 в шполянських маєтках (Чигиринський пов.) Лопухіної економія брала з селян за зимову панщину 12.000 аршин полотна, що чималу його частину (на 9400 крб.) економія продавала по суміжних повітах на торгах; окрім того,

¹⁾ Матеріали по отчету 1833 г. Київ. Центр. Арх. Д. Актів.

²⁾ Наприклад. За інвентарями 1845 р. Поділля, Проскур. повіт: ремісники простих возів, саней, шевці, бондарі с. Н. Вовковці. Арх. К. Под. Губ. Інвентар. діла. 1845 р. № 1227; колісники, гарбарі, суконники, с. Гречане, № 324; мулярі, шевці, ковалі, слюсарі. с. Кріпенне, № 417; колісники, бондарі, шевці с. Матвійковець № 403; майстрові різних лісових виробів, простих возів, саней, трачі, теслярі, ковалі. С. Педос і сільце Війтівці, № 928; так само с. Рідкодуб, № 920. Літинський пов. — теслярі, колісники, ковалі, гарбарі, „що беруться до своїх ремесств вільного від панщини часу“. Новокостянтинівський маєток № 733. Лятичів. пов. шевці, кушніри, теслярі с. Богдановець № 1397; виробники полотна, теслярі дощок. с. Шелехова № 1494; виробники простих казанів, ковалі, кушніри, цегляники, черепичники, ткачі, шевці, кравці. с. Загинець, № 1044; так само с. Фаційівка, № 1045; колісники, ремісники простих возів, саней, гарбарі, теслярі, мулярі. С. Гречинець, № 190. Див. іще с. Снітовку, № 276. Кам. Деражня. № 1455, фільварок Голенищевський тощо. Ткали полотно надто селян-ремісники с. Судаки, Могилів. пов., с. Врублівця Кам'янец. пов., с. с. Постолівки, Олексинця Проскурівського повіту (№№ 1375, 1403), с. с. Яськовця, Янчинець Лятичівського пов. (№№ 1225, 1056) тощо. Чинбарювали в м. Грудному, Кам'ян. пов., № 963. Ламали гіпс на продаж в с. Милівцях Кам'ян. пов., № 1143, виробляли вапно в с. Скотиняні Кам'ян. пов., № 1721.

³⁾ За інвентарями на всіх селян покладається обов'язок прясти мітки з свого або панського прядива. Ткачі мусять виткати звичайно по 1 сувою полотна, але різного розміру, напр., в шіснацятку на 60 арш.; білти полотно призначаються дві хазяйки. С. Чорновод, Кам'янец. пов. Інвентар. 1845 р. Арх. Кам.-Под. губ., № 24. Див. іще с.с. Чечельник, Вербка, м. Маків, Шатава Кам'ян. пов., № 718 та ін.

селяни знов же за панщину виробляли 120.000 шт. цегли¹⁾. У с. Гоголі Лятичівського пов. були „майстрові різних простих місцевих виробів—коліс, возів, барил“; економія давала цим селянам-ремісникам лісовий матеріал з тим, „щоб кожний майстер половину своєї роботи повернув в економію“²⁾. Рідше траплялися випадки, коли селянин-ремісник працював на панове замовлення за плату³⁾ і ще рідші такі випадки, коли пан повертав селянина-ремісника з хлібороба на ремісника, зобов'язуючи його спеціалізуватися на ремесстві й виплачуючи йому поденну плату⁴⁾. Окрім того, перед кінцем передреформного періоду на селі чим-раз більше розвивалося ремесство в вигляді поденної роботи по сусідніх містечках і містах⁵⁾. Але в усіх випадках, за різноманітних форм ремесства, воно рідко було відірване від хліборобства й сільського господарства.

Отож і сільський внутрішній ринок для продуктів сільського господарства був найобмеженіший; він поширювався і жвавішав тільки неврожайними роками. Через усе це ні панське, ні заможне й велике селянське господарство, поза умовами зовнішнього ринку, сливе не мало збуту своїх виробів на внутрішньому сільсько-господарському ринкові. Панські садиби на початку ХІХ ст. були оточені, за браком збуту, безліччю стогів необмолоченого хліба, що стояли з давніх-давен, а комори економій були завалені силою мітків, прядива, шерсти, меду, воску і т. ін., що так само не знаходили собі збуту⁶⁾.

¹⁾ Матеріали по отчету 1833 г.

²⁾ Инвент. 1845 г. Арх. Кам.-Под. Губернатора, 1845. № 274.

³⁾ С. Трикольник Проскурів. п. Ibid., № 565. В 1849 р. в одному з маєтків Звиногород. пов. на панському дворі постійно працювали на панському утриманні 22 майстрові різної справи. Всі вони були вільні від с.-госп. панщини. Кожен майстровий працював близько 300 днів на рік, а всі разом 11.000 робочих днів. За рік вони зробили: 1477 арш. полотна, 135 арш. парусини, 1012 арш. ряднини, 179 арш. простого сукна, вичинили шкур: 30 сирих, 71 волових і коров'ячих, 23 кінських, 16 смушків, 54 свинячих і телячих, пошили нових чобіт, пришиві тощо 224, пошили свит, кожухів, кожущків — 182, полатали старих мішків 1220, направили мітків: з конопель 71, плосконі 21, льону 63, одер плоскієних 52, одер лляних 120. Маєток цей мав у собі 4773 дес., селян у нього було 33 тяглі родини, 279 піших, у них чоловіків 843, жінок 871. Зазначені попереду продукти ремісної панщини цілком було використано в маєткові на одяг і взуття різних урядовців, ба навіть більше, їх не вистарчило і частину їх покуплено на стороні. Фундуклей, Ор. сіт., т. II, стор. 219—225.

⁴⁾ С. Карачинець, Лятичівського пов., *ibid.*, № 395.

⁵⁾ С. Галузінець, Лятич. пов., селяни-ремісники ходили на поденні заробітки, дістаючи по 10 коп. срібл. у день, в заштатні місті Бершаді, м. Деражні, *ibid.*, № 219. С. Слобідка Михайловецька, Лятичів. пов., № 1017, с. Колибан, Лятичів. пов., № 478 і т. інш.

⁶⁾ Так, напр., у належному гр. А. Маркову Кам'янецькому Ключі (Кам'янец. пов. на Поділлі) у фільварку Гринчуківському на 28 вересня 1810 р. показано жита врожаю 1806 р. частина скирти на 50 кіп., урожаю 1808 р. 2 цілі скирти і шматок скирти на 549 кіп 21 сніп. 1809 р. 2 цілі і шматок на 551 копу й 55 снопів, пшениці врожаю 1805 р.— „коп'ячок“ на 3 копі, врожаю 1806 р.—1 скирта надмолочена 139 кіп 30 сн. тощо, разом 1151 копа 16 снопів жита, 1286 кіп пшениці озим., 262 копи арнаутки, 99 кіп 58 сн. ячменю, 218 кіп 10 сн. гречки, разом усього 3017 кіп 24 сн. У фільваркові Ляшковецькому залишилося починаючи з 1809 р. 721 копа. У фільваркові Голосівському на 28 вересня 1810 остачу від урожаїв 1802—1809 рр.

Тим то перед панським господарством вже з кінця XVIII ст. стояла дилема: з одного боку знайти вжиток продуктам свого сільського господарства, а з другого цілком використати ту силу кріпацької праці, що в формі тяглової й пішої панщини, геть-усяких шарварків, згонів, обжинків і дожинків становила плату панові од селян за їхнє користування землею, хатою й, нарешті, за право селитися на панській землі.

Оскільки велика була ця сила панщанної праці і якою мірою вона могла бути використана в суто хліборобському господарстві панів, показує такий розрахунок Журавського, що він його зробив для панських маєтків Київщини р. 1845.

Року 1845 селяни повинні були своїм панам відбути панщину в розмірі 64.788.000 чоловікоднів:

Чоловічих тяглових			Чоловічих піших			Жіночих піших		
Літніх	Зимових	Разом	Літніх	Зимових	Разом	Літніх	Зимових	Разом
7.350.530	3.570.245	10.920.775	14.187.640	7.285.563	21.473.203	21.438.100	10.855.922	32.294.022

Щоб упорати панські лани й сіножаті, треба було 17.576.691 день, серед них 5.946.461 день тягловий (або 58% всіх тяглових днів) і 11.630.230 днів піших (або 21% всіх піших днів). Праця, що її можуть виконувати жінки, становить 5.900.000 днів. Отже за обробленням панських полів і сіножатів, у панів лишалося 4.974.314 днів тяглових, близько 15.000.000 чоловічих піших і близько 26 мільйонів жіночих піших днів.

На пересічну селянську родину це становитиме: влітку по 15 днів з тяглової родини і 19 днів з пішої, всенька зимова панщина та по 140 робочих жіночих днів.

„Ці залишні проти потреби літні дні і вся зимова панщина поверталися на інші потреби маєтків, а саме: на будівельні роботи, на оброблювання городів і садків, рубання й приставку дров, перевіз вантажів, на різні лісові та землекопні роботи, на оброблювання й прядіння льону, вироблювання полотна, на зарахування родинам постійних службових (послуг), на свята, негоди, слабих, відсутніх тощо. Але за такого залишку панщини не всі робочі руки могли бути вжиті на предмети, потрібні в господарстві панів, і мало не в кожному маєткові залишалось багато людей, що їм загадувано удержувати в чистоті парки й сади, працювати коло панських будівель, ходити коло

показано в 1094 копі 15 сн. жита, 2169 кіп 13 снопів пшениці озимої, 79 кіп пшениці ярої, 83 копи 57 сн. арнаутки, 22 копи 15 сн. вівса, 10 кіп гречки; в 1810 р. зібраний урожай: 619 кіп жита, 554 копи пшениці, 1065 кіп 30 снопів ячменю, 497 кіп 30 снопів вівса, 235 кіп 13 сноп. гречки, 20 кіп гороху тощо. Арх. Кам.-Под. Гр. Суда № 939, а.а. 2143, 2144, 2139, 2142, 2368.

конеї і вловчих собак, бути на різних послугах при панському дворі і по інших подібних справах, звичайно неістотних¹⁾.

У цьому ж залишкові проти заспокоєваних головних потреб хліборобства і сільського господарства панів підпорядкованої їм панщанної праці полягала одна з причин того, що повстала й розгорнулася сільсько-господарська обробна промисловість, а з 30-х років ХІХ ст. почалися розведення бурякових плянтацій та культура цукрових буряків, що вже р. 1845 уможливили панщанну працю щось на 5 мільйонів чоловікоднів (на самій Київщині). Друга причина, чом сільсько-господарська обробна промисловість розвинулася, лежала в достатку сільсько-господарської сировини, що не мала собі збуту на внутрішньому й зовнішньому ринках.

Тим то аж геть то не є випадкове встановлене вище спостереження, що фабрично-заводська промисловість була найбільше зосереджена в селі; нижченаведений розподіл цієї промисловости за окремими її видами дозволяє зробити висновок не тільки про територіальний зв'язок сільського господарства й промисловости, а й про залежність її від сільського господарства в самій суті:

Табл. № 3.

1845—1848 р. КИЇВЩИНА.

Всього фабрик і заводів	З виробництвом на		В тому числі по повітах			
	Крб.	Коп.	з виробництвом		Крб.	Коп.
			фабр	зав.		
Цукроварень	65	2.400.000 ²⁾	—	65	2.400.000	—
Гуралень	372	1.593.310	—	372	1.593.310	—
Чинбарень	32	785.463	15	17	96.645	15
Деревообробних	—	приблизн. 400.000 крб.		—	прибл. 400.000 крб.	
Сукнарень	10	376.507	—	10	376.507	—
Свічкарень	15	107.437	—	1	96.10	—
Цегельня вел.	133	101.575	35	91	47575—35 к. і 21 цегельня без зазначення вартости виробництва	

¹⁾ Фундуклей, *Op. cit.*, т. II, стор. 373—378.

²⁾ Журавський на 1847 рік подає куди більшу цифру, а саме—3.584. 600 крб., *ibid.*, т. III, стор. 5. Але це пояснюється тим, що Журавський до вартости виробництва додає і все виробництво рафінарень, тим часом як головна рафінарія на Київщині гр. Бобринської у Смілі мало не переважно переробляла цукровий пісок, довозуваний з інших цукроварень; у меншій мірі, але те ж саме годиться визнати й щодо Ташлицької (бр. Яхневка й Симиренко) і Орловецької (гр. Потоцького) пісочно-рафінарних цукроварень. Року 1847 виробництво цих трьох заводів становило: 1) Смілянської рафінарії—1.223.376 крб., 2) Ташлицької пісочно-рафінарії—400.425 крб. і 3) Орловецької—49.002 крб.

Року 1848 на Смілянську і Ташлицьку цукроварні працювало 13 пісочних цукроварень Чигиринського пов. з виробництвом на 203.167 крб. 79 к., 9 пісочних цукроварень Черкаського пов. з виробництвом на 553.569 крб. 30 коп., 14 пісочних цукроварень Канівського пов. з виробництвом на 214.163 крб. 75 к., 4 пісочні цукроварні Таращанського повіту з продукцією на 125.000 крб. (але деякі з цих цукроварень працювали на рафінарню кн. Сангушка в Шепетівці на Волині. Виробництво рафінарії в Смілі становило р. 1848 1.212.786 крб. 85 к. і в Ташлику—382.500 крб. (Матеріали кь отчету 1848 г. Київ. Центр. Архів Д. Акті).

Всього фабрик і заводів		З виробництвом на		В тому числі по повітах		
		Крб.	Коп.	фабр. і зав.	з виробництвом	
					Крб.	Коп.
Ливарень	13	93.000	—	12	14.940	—
Милярень	6	44.570	—	1	650	—
Папірень	1	33.400	—	1	33.400	—
Броварень	36	27.160	—	33	20.071	—
Тютюнових	19	17.316	35	—	—	—
Каретних	6	16 150	—	2	10.600	—
Гут	12	8.588	50	6	5.486	50
Воскобовень	1	4.500	—	—	—	—
Салганів	2	3.387	50	—	—	—
Купервасових	1	2.760	—	—	—	—
Поташень	11	3.632	—	9	2.432	—
Олійниць	3	2.016	—	1	1.371	—
Макаронових	1	1.785	—	—	—	—
Кахлярень	1	1.710	—	—	—	—
Вапняних	2	1.368	—	2	1.368	—
Полотняних	4	1 328	—	4	1.328	—
Черепичних	4	1.072	50	3	940	—
Рукавичних	1	1.000	—	—	—	—
Серветових	2	946	—	2	946	—
Питлів	1	970	—	1	970	—
Медоварень	2	250	—	2	250	—
Пейсахов. горілки	2	128	—	2	128	—
Цикорних	1	127	—	1	127	—
Люлькових	2	35	—	2	35	—

Отож мало не вся, заснована на перероблюванні рослинних матеріалів, фабрично-завідська промисловість зосередилася по сільських місцевостях: за виключну їхню приналежність були гуральні, цукроварні, лісообробні, папірні, серветні, полотняні, медоварні, цикорна фабрика та переважна частина броварень. Менш розвинуті були по селах фабрики й заводи, засновані на перероблюванні продуктів скотарства; за виключну приналежність села були фабрики сукняні, потім більша частина олійного виробництва; виробництво чинбарське, свічкове, воскобійне, салганницьке поширені були головне по містах. Але фабрично-завідська діяльність, заснована на перероблюванні продуктів скотарства, була взагалі в декілька разів менша за фабрично-завідське, за-

сноване на перероблюванні рослинних матеріалів, виробництво. Нарешті найменше виявлення фабрично-завідська діяльність, заснована на викопуваних матеріалах, у більшій своїй частині зосереджена була по містах і тільки вапняне виробництво було виключно зосереджено на панських маєтках. Млинарство, що не заведене до таблиці, мало не цілком було зосереджено по повітах.

Ще виразнішу перевагу обробної промисловости, розташованої в сільських місцевостях, спостерігали на Поділлі р. 1860.

Табл. № 4.

ПОДІЛЛЯ 1860 р.

Число заводів і фабрик		З виробництвом на		В тому числі по повітах		
		Крб.	Коп.	Фабр. і зав.	з виробництвом	
Крб.	Коп.				Крб.	Коп.
Цукроварень	17	588.635	—	17	588.635	—
Тютюнових	8	16.769	—	—	—	—
Папірень	1	14.923	45	1	14.923	45
Салганів	5	15.159	—	4	12.809	—
Свічкарень	12	9.762	—	1	1.800	—
Виноградн. вина	1	7.140	—	1	7.140	—
Сукнарень	6	3.927	50	6	3.927	50
Цегельня	14	3.922	50	14	3.922	50
Чинбарень	10	2.788	—	6	1.938	—
Броварень	2	2.180	—	—	—	—
Милярень	1	760	—	—	—	—
Медоварень	1	660	—	1	660	—
Воскобовнь	1	410	—	1	410	—
Гут	1	400	—	1	400	—
Карукових	2	304	—	—	—	—

А проте переважне розташування обробної промисловости по сільських місцевостях ще не дає права зробити висновок, що там, де спостерігається сільське розташування промисловости, ми маємо справу виключно з панським підприємством *de jure* і з підприємством, що пускає коріння в систему маєткового господарства, *de facto*.

Найновіші досліді з історії укр. промисл. показали, що по селах Правобережжя були фабрики не тільки шляхетські панські, а й купецькі. „І шляхетська і купецька фабрики на Україні—давніші від XIX ст.“; в 1-й чверті XIX ст. і та й та

кількісно зростають, але переважає панська фабрика: за цих часів купецька фабрика пристосовується до устрою панської, втягується в рамці панського господарства; торговельний капітал намагається за допомогою оренди, в різних її виглядах, підкорити своєму впливові панську фабрику; він улаштовує свої підприємства по селах, користує фактично з кріпацької праці. Отже наприкінці першої чверти XIX ст. справа полягає не стільки в розвитку й міцності відмінних одна від одної господарських або суспільно-продукційних форм промисловости, скільки в повстанні двох соціальних груп шляхетської й купецької промисловости. В трицятих і першій чверті сорокових років того ж XIX ст. „господарча перевага панської фабрики залишається“, але з тих же самих трицятих років у другій третині сторіччя починає оформлюватися і дедалі, тим дужче поглиблюється протиставлення панської фабрики, „заснованої на панщині й підлеглої маєтковому панству, — до фабрики (або кустарної майстерні. Є. С.), заснованої на найманій праці і залежної переважно від купецтва й міщанства, і хіба в небагатьох випадках — від селянства й безмаєткового панства“.

Купецьке підприємництво і зв'язані з ним нові виробничі форми промисловости спершу опановують чинбарське, салганницьке, свічколойове, стеаринове, малярне виробництва, що обслуговують або вузький місцевий ринок, або розраховані на закордонний вивіз, потім сукняну промисловість, а з сорокових років дістаються і в цукробурякову промисловість, „на межі 40-х і 50-х років приділяючи їй дедалі більшої уваги“¹⁾.

А втім не треба перебільшувати розмірів цього явища, надто до 50 років XIX ст., і потім щодо цього слід брати на увагу той факт, що розвиток купецьких промислових підприємств, надто нової формації, по окремих губернях Правобережної України був дуже нерівномірний.

Так наприклад, купецьке підприємництво, таке з висновку О. П. Оглобліна характерне щодо сукнярства, найбільше розвинулося на Поділлі й Волині, „зате на Київщині, і щодалі на схід, то більше, панська сукнярня задержується“ ще на самому кінці передреформного періоду²⁾. Зазначена географічна різність у розвитку сукнярства Правобережної України безперечно залежить безпосередньо від тієї іміграції майстрів сукноробів на Україну, що надто збільшилася в трицятих роках XIX ст., коли доступ до Імперії польським сукнам було утруднено: „Німецькі ремісники осаджувалися на Волині й Поділлі, рідше імігранти просувалися у глибоку Україну“³⁾. Щодо цукрової промисловости, то, як каже акад. К. Г. Воблій: 1) за першої доби розвитку

¹⁾ А. П. Оглоблін, Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. К. 1925 р. стор. 11—13, 102—107, 93—101, 125—126 тощо.

²⁾ „На Поділлі 1861 року була тільки одна панська сукнярня, панські сукнарні, такі поширені тут у 20-х і на припочатку 30-х років, зникли. Ту саму тенденцію ми помічаємо й на Волині“. А. П. Оглоблін, Opus cit., стор. 169—170, 178.

³⁾ А. П. Оглоблін, Opus cit. стор. 170—173. Акад. К. Г. Воблій, Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловости, т. I, вип. I, стор. 23.

цукрової промисловости „ми не здибаємо купецьких прізвищ поміж фундаторів нашої цукрової промисловости“; 2) виключно в купецьких руках перебували „північні рафінарні, що переробляли тростинний цукор“; 3) „тільки після того, як цукрова промисловість на досвіді довела свою прибутковість, та в зв'язку з цим почато інтенсивно будувати цукроварні, торговельний капітал став припливати до цієї нової галузі виробництва“, переважно чи то беручи в оренду панські цукроварні чи то „даючи капітал на організацію цукроварні, чи то постачаючи основний оборотний капітал у такому розмірі, що роля політична була тільки фіктивна, то нарешті, беручи участь в управлінні, тощо“; 4) після того, як кріпацтво було скасовано, торговельний та промисловий капітал не дворянського походження почав щеплюватися в цукрову промисловість значно швидше¹⁾.

Далі, живовидячки, треба констатувати, що нова форма підприємства, заснована виключно на вільнонайманій праці до кінця передреформної доби, переважала в підприємствах кустарного типу²⁾. За найпоширенішу, живовидячки, форму була форма мішана, коли праці звичайного масового характеру виконували кріпаки, відбуваючи їх у рамках своїх панщанних обов'язків, бо ту ж вільнонайману роботу вживали там, де потрібна була кваліфікована праця³⁾. Коли взяти Київщину в 40-х рок. XIX ст., то виявляється, що гуральницька, полотняна й вапняна промисловість були засновані на кріпацькій праці на всі 100%, сукняна на 88%, цукробурякова на 74,5%, олійна на 68,4%, паперова на 57%, цегельна на 39%, скляна на 32%, шкур'яна на 25,7%, залізо-й чавуноробна та котлярна на 24,9%, миловарна на 22%, свічковоскова

¹⁾ К. Г. Воблиий, *Opus cit.*, стор. 223—228.

²⁾ Такі кустарні підприємства були, наприклад численні, „сукноробні заклади“ колоністів чужоземців. О. П. Оглоблін на стор. 208 навів у табличній формі обчислення (на 1828 і 1861 р. власне кажучи 1863 р.) у відсотках частки кріпацьких підприємств і панщанних робітників, що працювали в промисловому підприємстві, стосовно до всенької кількості підприємств і до всенької кількості робітників, що в них працюють.

	Число кріпацьких підприємств		Число кріпацьких робітників	
	у %	%	у %	%
Губерні	1828 р.	1861 (1863) р.	1828 р.	1861 (1863) р.
Київщина	60,8	7,9	91,8	54,5
Волинь	65,9	8,6	71,3	49,9
Поділля	48,6	0,4	59,9	2,6

Не беручись критикувати покладений у підваліну обчислення матеріал, так само й методу самого обчислення, встановлюємо той факт, що по всіх трьох губернях і надто наприкінці передреформної доби відсоток робітників-кріпаків, що працювали в виробництві, в декілька разів більший за відсоток кріпацьких підприємств. Довідка на сторінці 209 зазначає, що тим часом як на одну кріпацьку фабрику припадало робітників в 1828 р.—47, а в 1861 р.—82, відповідні цифри для фабрик з вільнонайманою працею були 9 і 12. Це визначає, що вільнонаймана праця була поширена переважно в підприємствах кустарного типу, що брали своїми кількостями, але не своїми розмірами.

³⁾ А. П. Оглоблін, *Op. cit.*, ст. 184—185. Щодо цукробурякової промисловости—першої доби переважала панщина, за другої, коли з'явилися великі заводи,—мішана форма праці—панщина й наймана. К. Г. Воблиий, *Op. cit.*, т. 5, вип. 2, стор. 9—10.

на 11,8%, свічколойова на 10%, і тільки стаєринова, кахляна, глиняного посуду, фаянсова, салганницька, тютюнова, тобто галузі промисловости, зосереджені по містах, були на всі 100% засновані на вільнонайманій праці¹⁾.

Наприкінці передреформної доби питома вага вільнонайманих робітників на багато збільшилася, та знов же це збільшення відбувалося найголовніше коштом більшого поширення підприємств кустарного типу²⁾.

Так звані „комерційні підприємства“, емансиповані від вотчини, починають розгортатися не раніш від 50-х років XIX ст., в зв'язку з уживанням пари й поширенням хліборобського, зокрема пшеничного господарства³⁾.

Досі ж за переважний тип промислового підприємства був тип сільсько-господарського, здебільшого дрібного, підприємства що здобув тверду підпору в щільному зв'язку з головною галуззю народного господарства — хліборобством і з його соціальною базою, кріпацькою працею. Брак збуту для не-вкладистих і малоцінних продуктів сільського господарства, що мало особливу вагу, аж поки послабла аграрна криза (40-і роки), наявність свого палива взагалі наявність залишньої праці кріпаків і частенько місцевий ринок збуту, що перебував поза небезпекою конкуренції за браком добрих шляхів⁴⁾ — усе це спричинювалося до розвитку підприємств сільсько-господарського типу, зосередило їх у сільських місцевостях і призводило до органічного зв'язку більшости промислових підприємств, — до того не самих тільки шляхетських, панських, — з сільським господарством і вотчинною системою. Із наведеної раніш таблиці розташування промислових підприємств на Київщині в 1845—48 рр. видно ще й те, що обробна промисловість, заснована на переробленні рослинних матеріалів переважала. В цілковитій відповідності до цього стоїть і географічне розміщення промисловости. На пайку південно-східних повітів губернії, що відзначаються родючим ґрунтом і достатком лісового палива, припадає трохи чи не 75% усієї вартости виробництва обробної промисловости. Найпромисловіші — Черкаський, Чигиринський, Канівський п.; по них зосереджено мало не всю цукробурякову промисловість⁵⁾, що правда в Канівському повіті вона поступається перед сукняною⁶⁾. По північних повітах зосереджено продукцію масових виробів (надто Радомиський пов.), паперу (для писання)

¹⁾ Фундуклей, Стат. опис. Київ. губ. т. III, ст. 142—147 і А. П. Оглоблин, *Op. cit.*, ст. 189.

²⁾ В кінцевому підсумкові це змушений визнати і проф. Оглоблін, *op. cit.*, ст. 210.

³⁾ Щодо цукроварень це констатує акад. К. Г. Воблий, *Op. cit.*, стор. 219.

⁴⁾ А. Г. Воблий, *Opus cit.*, стор. 218.

⁵⁾ Р. 1848 Черкаський п. 11 пісочних зав. з прод. на 553.569 крб. 30 к., 1 піс.-раф. з прод. на 81.172 крб. 98 к., 2 рафін. з прод. на 1.595.286 крб. 85 к.; Канівський пов. 14 піс. зав. 214.163 крб. 75 к.; Чигиринський п. 16 зав. — 203.167 крб. 79 к.; Таращанський 5 зав. — 125.000 крб.; Васильківськ. 2 зав. — 77.500 крб.; Звиногородськ. 5 зав. — 4.209 крб.; Бердичівськ. 3 зав. — 46.860 крб.; Липовецьк. 1 зав. — 15.000 крб.; Гуманськ. 3 зав. — 9.240 крб.; Київськ. 1 зав. — 8.400 крб.; Сквирськ. 2 зав. — 2000 крб. (Київ. Центр. Арх.).

⁶⁾ Виробництво 14 цукр. зав. 214.163 крб. 75 к., а з сук. фабр. 266.721 крб. (Київ. Центр. Архів).

(Радомис. пов.), металевих виробів (Київський п.), шкур (Київ. п.), лойових свічок (Київ. п.). Найпромисловіший із північних повітів Київський, найбільшій на обробну промисловість Липовецький, Гуманський, Таращанський, Сквирський, невеличкий розвиток по цих повітах обробної промисловости треба з'ясовувати очевидячки, степовим характером повітів і їхнім більшим утягненням у транспортування хліба до Одеси.

Щодо гуральництва, то розмір і географічне розміщення цієї промисловости для всього Правобережжя, за даними р. 1841, встановлюються в 4.652.170 відер, у тому числі на Поділлі, 2.159.394 в., на Київщині 1.588.021 р., на Волині 904.755 в.¹⁾ докладніший же розподіл гуральницької промисловости для Київщини, за даними р. 1845, а для Поділля, за даними з 1 жовтня р. 1851 — 15 травня р. 1852, наведено в нижчеподаних таблицях (таблиці 5 та 6).

Табл. № 5.

ГУРАЛЬНИЦТВО НА КИЇВЩИНІ.

П о в і т и	Число заводів	Кількість відер викурен. горілки	Загальна вартість викурен. горілки в крб.
Чигиринський	28	387.100	193.550
Радомисський	38	363.638	181.820
Київський	43	316.486	158.240
Черкаський	18	297.450	148.730
Таращанський	36	296.211	148.100
Бердичівський	39	271.889	135.940
Капівський	31	268.200	134.100
Сквирський	32	238.500	119.290
Звиногородський	26	233.864	116.930
Липовецький	34	189.800	94.900
Гуманський	36	171.990	86.000
Васильківський	11	151.420	75.710
Разом	372	3.186.548	1.593.310

Усі ці фабрики й заводи, надто дідичів-дворян, було засновано переважно на кріпацькій праці. Перевага її особливо помітна в першій третині XIX в., але вже й тоді для робіт, що вимагали кваліфікованої праці, вживали вільнонайманих. На Корсунській гуті Лопухіної всі робітники (16 чол.) р. 1815 були кріпаки, на Корсунській сукнарні того самого Лопухіна р. 1814 працювало 4 вільнонайманих майстри і 52 робітники-кріпаки, на сукнарні Понятовського в Таганчі р. 1814 працювало 3 найманих майстри-німці і 3 підмайстри та

¹⁾ Арх. Київ. Генер.-губ. Секр. част., 1841 р., № 184.

ГУРАЛЬНИЦТВО НА ПОДІЛЛІ¹⁾.

П о в і т и	Число відер		Разом
	горілки	спирту	
Гайсинський	278.543,65	6.936, 1	285.479,75
Ямпільський	177.975,18	19.547, 3	197.522,21
Вінницький	88.368,25	92.847,25	181.215, 5
Могилівський	75.612,35	98.643,67	174.256,02
Ольгопільський	165.033,15	2.953	167.988,15
Літинський	97.790, 4	70.140,65	167.931,05
Ушицький	97.506, 4	59.990, 8	157.497, 2
Кам'янецький	120.726,25	27.271,45	147.997, 7
Балтський	141.835, 9	35	141.870, 9
Браславський	109.290, 6	5.145	114.435, 6
Проскурівський	85.047, 8	9.718, 9	94.766, 7
Ляличівський	66.590, 1	27.108, 2	93.698, 3
Разом по губерні . .	1.504.350, 3	420.337,33	1.924.687,62

127 учнів-кріпаків; на Ружинській сукнарні гр. Каліновського (у Сквирськ. п.) р. 1815 працювало 7 майстрів, з них 5 чол. селян громадських, 7 підмайстрів, 30 їхніх помічників, 100 прядильників—усі кріпаки; на Дашівській сукнарні Собанського в м. Медведиці працювало 387 чол. кріпаків і т. д.²⁾

Раніш було зазначено, що О. П. Оглоблін для р. 1828 вважає за можливе зазначити участь кріпацької праці в обробній промисловості на Київщині в 91,8 на Волині 71,3 і Поділлі 59,9 і з'ясовано, що вільнонаймана праця найбільше розвинулася в кустарних підприємствах купецько-міщанського походження, але й по цих підприємствах у джерелах одзначається чималу пайку участі кріпаків: р. 1815 у Радомиському повіті було 35 рудень чи гамарень, усі вони, вкупі взяті, виробляли 749 п. заліза, 3620 лемешів для степових ґрунтів і 10147 для польських; по них було працювало 177 майстрів, 224 підмайстри, з них 71 майстер і 82 підмайстри були з міщан і з вільнонайманих, а решта (106 майстрів і 142 підмайстри)—кріпаки³⁾.

Акад. К. Воблій для першої доби цукрової промисловості, перед постановом комерційних цукрових заводів, одзначає панщину, як переважну форму праці на цукроварнях, зазначаючи, що попервах помічалися спроби використати (через відповідне навчання) кріпацьку працю й для кваліфікованих робіт і наводячи розрахунок відомого в 30-х роках передового дідача Ляліна, який

¹⁾ Арх. Кам. Под. Каз. Палати, 1852 р. № 12, арк. 18—28.

²⁾ Київ. Центр. Арх. Давн. актів. Матеріали з фабр. промисл. 1815 р.

³⁾ Ibid.

гадав, що на переробку 1000 б. треба 10 селянських душ. За другої доби, „з появою великих цукроварень з значними засівами буряків, кріпацька праця була вже недостатня; необхідно було вдаватися до наймів робітників; цього часу стала переважати змішана форма праці — кріпацька й наймана“¹⁾).

В середині сорокових років, дарма що вільнонайманих робітників побільшало, кріпацька праця все ще переважала. Було вже вказано на прикладі Київщини, що низку виробництв, як ґуральницьке, полотняне, вапняне, було цілком засновано на кріпацькій праці, низка інших — сукняне, цукробурякове, олійне — на $\frac{2}{3}$ чи $\frac{3}{4}$, паперове на 50% і лиш виробництво стеарину, кахлів, глиняного посуду, напівпорцеляни, салганове й тютюнове, мало не виключно зосереджені по містах, не знали застосовування кріпацької праці.

Гене́за вільнонайманої праці полягає в кустарних підприємствах чужоземців-колоністів і міщан чи в організації великих комерційних підприємств з застосуванням пари з складним технічним устаткуванням, з застосуванням різних технічних удосконалень, з точним обліком праці, з виведенням собівартості, і в меншій мірі в підприємствах, що з самої своєї природи мали сезонні критичні періоди²⁾).

Але великі комерційні підприємства починають розвиватися на Правобережжі допіру з 50-х років XIX в.

Тому ще напередодні одзволення селян кріпаки становили не абияку частину в загальному числі робітників, зайнятих у промисловості³⁾).

Та обробна промисловість по маєтках дідачів не тільки давала роботу надлишній кріпацькій праці, а так само, і це дуже важливо в історії генези сільсько-господарського ринку, переробляла ту сировину, яка залишалася після споживання й у своїй чистій формі не знаходила собі збуту на внутрішньому ринку. Сполучення промисловости з хліборобством давало вихід продуктам сільського господарства й підвищувало прибутки дідачів. „Для Росії надто вигідне те, що в ній утворюються не фабричні міста, а фабричні села й, таким чином, хліборобство й фабрики заходять у тісний зв'язок одне з одним“ — писав подорожній по Україні середини 30-х років Шмальц⁴⁾. Дорпатський професор коли й помилявся, то мало; вище ми бачили, що фабричні міста за передреформної доби розвинулися мало. Будь-що-будь, „Шмальців висновок вірно відбиває те пожвавішання кріпацької промисловости, що характеризує добу аграрної кризи в першій половині XIX в.“

Як каже один невідомий автор, що вмістив у Журн. Мануф. и Вн. Торговли р. 1853 статтю „Взглядъ на свеклосахарную промышленность въ Рос-

¹⁾ К. Г. В о б л и й, *op. cit.*, т. I, вип. 2, стор. 9—10.

²⁾ *Ibid.*, стор. 35.

³⁾ Див. вище, стор. 27. Так само П а ж и т н о в, *Очерки по истории раб. класса на Украине*, 1927. На 17 цукроварнях Подільської губ. р. 1860 працювало сезонних чорноробів 2745 чол., і з них тільки 380 було вільних і близько 300 чол. постійних робітників, серед них 129 чол. кріпаків-селян, що „навчаються майстерства“. Арх. Кам. Под. Каз. Палати.

⁴⁾ Журн. Мин. Внут. дѣль 1837, ч. XXV, стор. 501. Цитовано за Оглобліним, *op. cit.*

сій“,—у нас „спочатку промисловість мала на собі відбиток суто хліборобський..; очевидно, що через те, що вплив її передусім повинен був одбитися на сільському господарстві, то до неї вдавався кожен хазяїн лиш на те, щоб полішити маєток; справді в такому виді, себ-то господарської сільської статті, існували всі наші заводи з самого початку й довго потім, мало не до р. 1830“¹⁾.

Таке промислове підприємство сільсько-господарського типу поставало або на те, щоб використати робочі руки і продукти, що не мали попиту на місці, або на ґрунті намагання піднести прибутковість малосилого й невеличкого маєтку, щоб задовольняти життєві потреби володільців²⁾. Тут промислові підприємства були за „підсобну галузь“ маєтку, у першому випадку за ту основну вісь, що навколо неї крутилися всі сили дідичевого господарства. Промислове підприємство було для таких маєтків і засіб експлуатувати хоч би зайву кріпацьку силу, і засіб обернути малоцінні громіздкі продукти, що не мали налагодженого збуту, на цінніший транспортбельний фабрикат з місткішим і налагодженим ринком збуту.

Цією стороною надто велику вагу мала гуральницька промисловість³⁾. Її було збудовано на переробці жита на горілку, точніше житнього борошна і в меншій мірі ячного та пшеничного борошна нижчих ґатунків. Картопля, як матеріал для гуральництва почала ввійти до вжитку допіру згодом і навіть наприкінці передреформної доби не мала того значіння, яке вона набула наприкінці ХІХ в.

Гуральницьку промисловість було засновано найбільше на житі, себ-то на тому продукті, що правив за головний предмет широкого внутрішнього споживання й лиш у невеличкій мірі, як побачимо далі, був зачеплений попитом зовнішнього ринку.

Перероблювання жита на вино (горілку й спирт) поперше відкривало для жита й взагалі для перероблюваних на вино сільсько-господарських продуктів той внутрішній ринок, який, як зазначено попереду, був невеличкий для збіжжя у його натуральній чистій формі, подруге, підвищувало вартість

¹⁾ Цитовано за Воблим, ор. cit.

²⁾ С а б у р о в ь, Свеклосахарное производство у насъ и у иностранцевъ, „Журн. Сел. Хоз.“ 1841 г., кн. VI, стор. 291—292.

³⁾ Індустріалізація хліборобства в ХVІІІ в. набула свого виразу в Катерининському законодавстві про розвиток дворянського гуральництва і першої половини ХІХ в., становила постійне намагання аграріїв не тільки українських, а й російських. Російське сільське господарство тільки іноді підноситься на належну височину, казав один з авторів, співробітник поступового сільсько-господарського журналу (Мысли о возможности улучшения с. хоз. въ Россіи, основанныя на природѣ челоуѣческой и на древнихъ Россійскихъ обычаяхъ, „Землед. Журналъ, 1829, ХХV), коли, „в кожному селі принаймні на 6 у нас зимових місяців заведеться фабрика і ті самі фабриканти влітку перетворюватимуться на хліборобів. Хліборобство й ремесло, що одне без одного не може бути завершеним, тоді взаємно підтримувалися б і зростали б, однаково зручно по місцях далеких і близьких... Убоство зникло б, всяке ремесло, мистецтво, торговля й все інше поступінно було б завелось“. Цит. за Лященко, Очерки аграр. еволюції Росси, стор. 124. Див. так само П, Струве, ор. cit., стор. 47—48. К. Г. Воблий, ор. cit., т. I, вип. 1, стор. 27.

оцих продуктів і страхувало їх од того нескінченного хитання цін, що було перед реформою на продукти сільського господарства і передусім на зерно.

Одне відро напівгорілого вина звичайно викурювано з 1 п. 24 ф. житнього борошна¹⁾. У нижчеподаних таблицях (таблиці 7—9) наведено дані про співвідношення вартости 1 в. вина й еквівалентного йому (не рахуючи підсобних матеріалів і вартости робочої сили в гуральницькому виробництві) 1 п. 24 ф. житнього борошна за час початку ХІХ в., його першої третини, сорокових і п'ядесятих років. Ціни на борошно й вино взято роздрібні торговельні чи, як їх тоді називали в протилежність гуртовим, „роздробительні“.

Із цих таблиць передусім видно, що житнє борошно, будучи перероблене на вино, давало продукт у декілька разів цінніший. Р. 1800 в січні, червні й липні продажна ціна 1 відра вина була од 3 до 4 раз більша за продажну ціну еквівалентної кількості житнього борошна, а в серпні того самого року стали частіші випадки, коли 1 в. вина коштувало в 5 і більше разів дорожче за 1 п. 24 ф. житнього борошна. Надто вигідний для гуральництва був р. 1802; в серпні й листопаді місяцях цього року всього лиш у декількох випадках продажна ціна на вино була вища в $2\frac{1}{2}$ —4 рази за продажну ціну еквівалентної кількості борошна, здебільшого ж співвідношення встановилося куди сприятливіше для вина в 6, 7, 8 і 9 разів, у 4 випадках в 14—15 разів і навіть бували приклади, коли продажна ціна на вино була вища за продажну ціну 1 п. 24 ф. житнього борошна в 25 (м. Гумань у серпні р. 1802) і в 35 (м. Гумань у листопаді р. 1802) разів. Рік 1805 дає вже зменшення до 2—3 разів; р. 1817 найтипівіше співвідношення 2—3 рази; р. 1820 типове відношення 1 до $2\frac{1}{2}$, але частенько траплялися випадки вищого співвідношення. Доба рр. 1835—1839 дає співвідношення $1:2\frac{1}{3}$ (р. 1835), $1:3\frac{1}{4}$ (р. 1836), $1:3$ (р. 1837), $1:2$ (р. 1838) і навіть р. 1839 $1:1\frac{1}{2}$; пересічно за 5 років $1:2\frac{1}{4}$. Доба рр. 1840—1845 одзначається вищим коефіцієнтом для вина: пересічно $1:2\frac{3}{4}$ для всього шостиріччя, а для окремих років— $1:2\frac{1}{4}$ (р. 1840), $1:1\frac{2}{3}$ (р. 1841), $1:2\frac{1}{3}$ (р. 1842), з р. 1843 велике підвищення— $1:5\frac{1}{2}$, що р. 1844 досягає $1:6$, і р. 1845 знову падіння— $1:4$.

Звідси можна бачити, що гуральництво було вигідніше напочатку передреформної доби, аніж наприкінці її і утворювало продукт пересічно від 4 до 2 раз цінніший, аніж основна перероблювана сировина. А втім щоб установити, в якій мірі підвищувалася вартість житнього борошна, коли його перероблювано на вино, треба виключити з вартости на саме перероблювання й так звані накладні видатки.

Вартість річного виробництва гуральні в 41.580 відер у Чигиринському повіті р. 1846 дорівнювала 21.336 крб. 38 к.; виключивши з статтів видатку витрати на утримання худоби на бразі (1.110 крб. 20 к.), матимемо видаток у 20.226 крб. 18 к., себто приблизно 50 коп. срібн. на відро²⁾.

¹⁾ Фундуклей, т. III, стор. 93.

²⁾ Фундуклей, op. cit., т. III, стор. 83—88.

Таблиця № 7.

СПІВВІДНОШЕННЯ РОЗДІБНИХ ЦІН НА ЖИТНЄ БОРОШНО Й ВИНО Р. 1800.

	Січень				Червень				Липень		Серпень				
	1 п. 24ф. борошн.		1 в. пін. горілки		1 п. 24ф. борошн.		1 в. пін. горілки		1 п. 24ф. борошн.	1 в. пін. горілки	1 п. 24ф. борошн.		1 в. пін. горілки		
	Крб.	К.	Крб.	К.	Крб.	К.	Крб.	К.			Крб.	К.	Крб.	К.	
Київ. пов. м-ко Обухів	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
м-ко Ржищів	—	90	3	—	—	—	—	—	—	2	50	—	—	—	
М. Васильків	—	80	3	20	—	96	3	20	96к.	3	20	—	64	3	20
Вас. пов. м-ко Б.Церква	1	3	2	50	—	94	2	50	90 „	2	50	—	72	2	50
м-ко Фастів	1	7	2	25	—	—	2	25	83 „	2	25	—	—	2	25
„ Рокитне	—	98	3	20	—	86	3	20	84к.—45к.	3	20	—	32	3	20
М. Богуслав	1	18	—	—	1	10	—	—	80 „—59 „	—	—	—	64	—	—
Богус. пов. м-ко Корсун	—	98	—	—	—	95	—	—	76 „—64 „	—	—	—	59	—	—
м-ко Канів	1	5	—	—	1	—	—	—	68 „—63 „	—	—	—	59	—	—
М. Черкаси	—	90	2	50	—	78	3	52	68 „	3	52	—	57	3	52
Черкаськ. пов.	—	89	2	—	—	80	2	10	59 „	2	—	—	74	1	60
М. Гумань	—	71	—	—	—	80	2	50	59 „	—	—	—	59	—	—
Гуман. пов. м-ко Буки	—	59	4	—	—	84	4	—	70к.—64к.	4 крб.	—	—	55	4	—
м-ко Тальне	—	—	2	12 ¹ / ₂	—	—	2	40	—	4 кр. 10 к.	—	—	—	2	40
М-ко П'ятигори	—	—	3	20	—	—	3	20	—	3	20	—	—	3	20
Таращ. пов. м. Тараща	—	—	2	70	—	—	3	—	—	3	—	—	—	3	—
М. Звиногородка	—	83	4	50	—	84	—	—	84к.—80к.	4кр. 50 к.	—	—	65	3	20
Звин. пов. м. Шпола	—	90	—	—	—	90	—	—	78 „—66 „	4кр. 90 к.	—	—	67	—	—
м-ко Катеринопіль	1	—	—	—	—	84	—	—	1р. 3 „—70 „	—	—	—	74	—	—
М. Сквир	—	90	3	90	—	91	—	—	92 „—76 „	3	—	—	59	3	—
Сквир. пов. м. Володарка	—	84	2	75	—	90	3	10	90 „	3	20	—	70	3	10
м-ко Ходорків	—	75	3	—	—	88	3	20	90 „	3	20	—	62	3	20
М. Чигирин	—	80	2	50	—	97	3	—	80 „—76 „	3	—	—	68	3	—
Чигир. пов. м. Каменка	—	80	2	50	—	80	2	50	80 „—70 „	2	60	—	70	2	60
м-ко Златопіль	1	12	2	40	—	97	2	—	88 „—80 „	2	—	—	70	2	—
М. Липовець	—	78	2	70	—	74	2	50	80 „	2	70	—	80	2	70
Лип. пов. м-м. Плисків	—	70	2	50	—	74	2	50	74 „	2	50	—	80	2	50
Линці, Жорнище	—	70	2	50	—	74	2	50	74 „	2	50	—	80	2	50
мм. Китайгород, Манастирище	—	73	2	40	—	75	2	70	76 „	2	60	—	80	2	70
М. Махнівка	—	80	1	75	1	—	2	75	1 крб. 12 к.	2	75	1	12	2	70
Махн. пов. м. Білопілля	—	59	3	50	—	84	3	60	84 к.	3	60	—	80	3	60
м-ко Погребище	—	70	2	75	—	95	2	25	72 „	3	—	—	62	3	—
М. Радомишль	1	—	2	—	1	18	2	—	1 крб. 18 к.	2	—	—	90	2	—
Радом. пов. м. Брусилів	—	88	—	—	1	10	—	—	1 „ 18 „	—	—	—	63	—	—
м. Коростишів	1	10	—	—	1	10	—	—	1 „ 19 „	—	—	1	—	—	—
м. Хабне	1	18	—	—	1	54	—	—	1 „ 60 „	—	—	1	28	—	—

Цей видаток розподіляється так:

		у%
I. Вартість матеріалів		
1. а) жито, пшениця, ячмінь у борошні, рахуючи накладні видатки на перемелювання . . .	12.044 крб. 60 к.	} 12.450 61
б) цукро-буряковий меляс	405 „ 40 „	
2. Дрова	1.722 „ 70 „	8,5
II. Заробітна плата: а) утримання службовців	1.213 „ 70 „	6,3
б) панщина	2.136 „ 17 „	10,5
III. Мито за право гуральництва	1.557 „ 82 „	7,7
IV. Відсоток з вкладеного капіталу на спорудження й влаштування заводу	1.145 „ 86 „	6

Додавши сюди накладні видатки на посуд 6%, на перевіз на близьку відстань 3%, на всушку 3% і 10% на оплату видатків по продажу на роздріб¹⁾, маємо зробити висновок, що вартість перероблювання й накладних видатків на приставку та продаж дорівнює вартості основного матеріалу (борошна), коли рахувати в видатках панщину, і більше-менше $\frac{4}{5}$ вартості матеріалу, коли цієї панщини не рахувати; отож, за відношення основного матеріалу—борошна до одержуваного з нього вина, як 1 до 4 вартість борошна, відтвореного в вині, збільшиться не менш, аніж удвоє, а за відношення 1 до 2 зиск дорівнює 20%.

Цим розрахункам цілком відповідає твердження документів, що підкреслює вигоду гуральництва. От, напр., маршалок і земський справник Таращанського пов. р. 1833 повідомив губернатора, що „гуральництво сприяє хліборобству тільки тоді, коли врожай збіжжя достатній й то у такій мірі, що ціна на збіжжя підвищується вдвоє“²⁾. Р. 1833 для Гуманського повіту вираховано, що собівартість проданих протягом 10 років 431.025 в. вина становила 147.364 крб., а сума вторгована від продажу дорівнювала 373.100 крб.³⁾. Трохи інший малюнок маємо, коли за основу для розрахунку візьмемо не роздрібні, а гуртові ціни на вино. У цьому випадку зиск дорівнює тільки 25%⁴⁾; а іноді, як от р. 1847, у вартості вина відтворюється лиш вартість матеріалів, заробітної плати, мит і відсотків на капітал⁵⁾. Та не можна забу-

¹⁾ *ibid.*, т. III, стор. 433, т. II, ст. 198.

²⁾ Отчеть Таращ. Зем. суда. Київ. Центр. Арх.

³⁾ *Ibid.*, Отчеть Уманського Зем. Суда.

⁴⁾ Фундуклей, *op. cit.*, т. II, стор. 172.

⁵⁾ Пересічна собівартість 1 в. вина дорівнювала 50 к. ср. Гуртова ціна по губернії теж становила 50 к. ср., тільки в Київському, Радомиському й Чигиринському пп. була трохи вища за 54—56 к. Фундуклей, *op. cit.*, т. III, стор. 428—430.

Взагалі різниця гуртових і роздрібних цін становила найчастіш 100%.

Р. 1833.

у Києві	було продано	57.445 в. вина.	Гуртова їх ціна	315.220 крб.	роздрібно	603.284 крб.	ас.
„ Гуманю	„	14.878 „	„	25.000 „	„	54.876 „	„
„ Махнівці	„	3.900 „	„	13.000 „	„	26.000 „	„
„ Сквирі	„	5.833 „	„	25.374 „	„	57.690 „	„
„ Каневі	„	850 „	„	2.975 „	„	7.650 „	„
„ Звиногор.	„	4.928 „	„	12.517 „	„	52.053 „	„

Звідомлення міських поліцій. Київ. Центр. Арх. Стар, актив. Журавський визначає різницю гуртових і роздрібних цін у 50% оборотного капіталу, т. II, стор. 129.

Таблиця № 8.

НА ЖИТНЄ БОРОШНО Й ВИНО.

Р. 1805			Р. 1817		Р. 1819		Р. 1820	
Листопад			Вересень		Грудень		Січень	
1 п. 24 ф. борошна	1 в. вина		1 п. 24 ф. борошна	1 в. вина	1 п. 24 ф. борошна	1 в. вина	1 п. 24 ф. борошна	1 в. вина
	Крб.	К.						
—	—	—	192—218 к.	5—6 крб.	—	—	—	—
—	—	—	240—256 к.	—	—	—	—	—
—	—	—		5—7 „	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—
160—172 к.	3	20	320—368 к.	5—650 к.	260—327 к.	550—650 к.	260—327 к.	550—650 к.
—	—	—	288—304 „	6 кр.	—	—	203—256 „	4—5 кр.
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—
94—130 к.	3	84	194—248 „	450—850 к.	—	—	160—179 „	5 кр.—720 к.
—	—	—	288—336 „	5—9 кр.	—	—	151—226 „	650—10 кр.
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—
115—125 к.	2	50	2 кр.—280 „	6—8 кр.	—	—	130—191 „	640—960 к.
—	3	10			—	—	—	—
112—94 к.	3	50	256—272 „	530—680 к.	—	—	152—198 „	420—5 кр.
108—123 к.	3	40	—	—	—	—	—	—
—	—	—	520—560 „	990—1060 „	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	172—2 кр.	4—5 кр.	—	—	151—178 „	420—5 кр.
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	4 кр. 36 к.	9 кр. 88 к.	—	—	211—230 „	450—550 к.
—	—	—	248—304 „	650—10 кр.	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	272—281 „	6 кр. 980 к.	—	—	160—192 „	5 кр.—780 „

вати й того, що у цих останніх випадках дідич-винокур потрапляв невтрально приміщувати своє збіжжя, використовував зайву в господарстві кріпацьку робочу силу, обертав на гроші запаси дров чи соломи, що були в маєтку, і т. д.¹⁾ Інша перевага перетворювати збіжжя на горілку та спирт полягала в тому, що ціни на горілку зростали більше, ніж ціни на збіжжя: були стійкіші. Перший чинник мав значіння тоді, коли господарство будували на довший термін, другий чинник виявився протягом одного операційного року й для одного району. От, напр., пересічні за добу рр. 1840—1845 ціни на хліб, проти пересічних цін попередньої доби (рр. 1835—1839), зросли на 47%, а на вино на 77%. Р. 1800 ціни на хліб у м. Василькові коливалися, становлячи 80,96 : 64 коп. ціна ж на вино весь час була однакова (3 крб. 20 к.); таке явище спостережено по мм. Хвастові, Рокитній, в м-ку Жорнищах Липов. пов., в м. Радомишлі, в м-ку Буках (Гуман. пов.), де ціна на хліб коливалася од 55—84 коп., а ціна на вино весь час стояла 4 крб. тощо. Коли ціни на вино й коливалися, то не в такій мірі, як ціни на хліб. От, напр., у м. Сквирі ціни на хліб р. 1800 коливалися од 90—59, а ціни на вино від 3 крб. 50 коп.—3 крб., в м. Ходоркові ціни на хліб од 88—62 к., на вино 3 крб., 3 крб. 20 к., у м-ку Златополі—на хліб 1 крб. 12 к.—70 коп., на вино 2 крб. 40 к.—2 крб., у м-ку Білопаллі—на хліб 59—84 к. на вино 3 крб. 50 к.—3 крб. 60 к. і т. д.

Нарешті, в роки, коли знижувалися дуже ціни на хліб, гуральництво страхувало перероблюваний хліб од надто великого зниження. От, напр., коли ціна на збіжжя з р. 1835 на р. 1836 впала з 41 к. до 18,6 к., ціна на вино знизилася тільки з 99,8 к. до 60,5 к.; коли ціна на збіжжя з р. 1841 на р. 1842 впала з 75,4 к. до 34,7 к., ціна на вино залишилася мало не на одному рівні, а за наступних паданнів ціна на збіжжя р. 1843 до 23,7 к., а р. 1844 до 23,4 к., ціна на вино навіть піднеслася з 1 крб. 23 к. р. 1842 до 1 крб. 29 к., р. 1843 і до 1 крб. 42 к. р. 1844.

Усі ці особливості й переваги гуральницької промисловости були за стимул її швидкого зростання. Для Київщини це зростання гуральницької промисловости констатується порівнянням даних р. 1816 (див. табл. 10) з раніш наведеними даними (табл. 5) для р. 1845.

Р. 1816 викурено вина 981.611 в., до того на викурювання витрачено понад 374.454^{1/2} ч. збіжжя, р. 1833 трохи не стільки ж збіжжя перероблено на вино разом по 7 повітах губернії²⁾, а р. 1845 викурено вже 3.186.383 відра.

¹⁾ Журавський пише: незалежно від чистого зиску, „у самих статтях оборотного капіталу чи видатку містяться багато предметів, що їх виробляє маєток і що їх спожито в натурі, що рівнозначно продажеві їх на сторону по дуже вигідних цінах; такі всі матеріали гуральницького виробництва й уживання на нього панщини“. Фундуклей, *op. cit.*, т. III, стор. 88.

²⁾ У повітах Богуславському (Канівському), Звигородському, Київському, Гуманському, Чигиринському, Васильківському, Таращанському перероблено на вино 341.567 чв. збіжжя. Київ. Центр. Арх. Р. 1830 Подільський віце-губернатор сповіщав міністра фінансів, що гуральні „множаться тут неймовірно, так що мало не в кожному маєтку в парові, що споживають 200—400 п. на один затор“. Арх. Под. Кав. Палати, р. 1823, № 17, ч. 1, арк. 102—103.

Отож за 30 р. виробництво збільшилося в 3,2 рази й це зростання було поступінне та невпинне. Найінтенсивніше (не в абсолютних, а в відносних цифрах) зростало гуральництво в Сквирському пов. (12 раз), Бердичівському (мало не в 9 р.), Васильківському (мало не в 7 р.), Радомиському (5,5 р.), Київському (4,5 р.), Гуманському (4,6 р.), Звиногородському (4 р.), Таращанському (3 р.), Липовецькому (2 $\frac{1}{2}$ р.), Чигиринському (2,6 р.) і найменш у Черкаському пов. Цей малюнок нерівномірности зростання гуральницької промисловости по повітах буде зрозумілий, коли порівняти його з розподілом гуральницької промисловости р. 1816 на повітах: виявляється, що найменш інтенсивно зростала гуральницька промисловість по повітах, які р. 1816 вже були найбільш насичені цією промисловістю; це свідчить, з одного боку, про рівномірніший розподіл гуральницької промисловости р. 1845 (тим часом як гуральницьке виробництво р. 1816 найбільше насиченого цією промисловістю Черкаського повіту становило 21% всього виробництва в губернії, р. 1845 гуральницьке виробництво Чигиринського повіту, що висунувся цією стороною на перше місце, становило лиш 12% усенького виробництва губернії; р. 1816 гуральницьке виробництво Сквирського повіту, що розміром гуральницької промисловости стояв тоді на останньому місці, було більш аніж удесятеро менше за виробництво Черкаського пов., що стояв на першому місці, а р. 1845 подібне співвідношення між Васильківським і Чигиринським пов. дало всього лиш коефіцієнт 2) і, подруге, про певні межі, що існували для розвитку гуральницької промисловости.

Ці межі встановлювали, поперше, кількість збору збіжжя, найбільше, жита, а подруге, місткість ринку.

Р. 1845 в повітах з найрозвиненішою гуральницькою промисловістю, Київському, Радомиському, Таращанському, Чигиринському, Черкаському й Канівському жита дідичів вже не ставало на гуральництво і цю недостачу поповнювано ячменем, нижчими гатунками пересортованої пшениці¹⁾, купованим у селян житом і в меншій мірі картоплею, по решті ж повітів, порівнюючи з урожаєм жита й ячменю, залишалося од гуральництва чимало цих продуктів. Жито на гуральництво куповано вже р. 1816 надто по повітах Черкаському й Таращанському; в першому з них дідичі-винокури покупали були на 346.657 крб., а по другому на 362.300 крб.; менш купували в повітах Київському, Канівському, а такі пшеничні повіти, як Звиногородський, Липовецький, працювали на своєму житі. На р. 1829 жита дідичів стало бракувати на гуральництво й по цих останніх повітах: „звичайно серед зими дідичам уже бракувало жита на гуральництво, вони купували його по торгах, а через те ціни на жито й інше борошно невпинно підвищуються“²⁾. Цьому відповідає спостереження, що „гуральництво становить головніший прибуток надто тоді

¹⁾ Фундуклей, *op. cit.*, т. II, стор. 174--175.

²⁾ Із донесіння Звиногор. Зем. Суду з січня р. 1829. Київ. Центр. Арх. Давніх Актів.

	Київський		Радомиський		Васильківський		Сквирський		Бердичівський		Липовецький		Тарашанський	
	1 п. 24 ф. борошн.	1 в. вина	1 п. 24 ф. борошн.	1 в. вина	1 п. 24 ф. борошн.	1 в. вина	1 п. 24 ф. борошн.	1 в. вина	1 п. 24 ф. борошн.	1 в. вина	1 п. 24 ф. борошн.	1 в. вина	1 п. 24 ф. борошн.	1 в. вина
Року 1835	41,6	1 кр.	44,8	1кр. 6,5к.	48	1кр. 35,7к.	38,4	1кр. 7,7к.	46,9	79,7к.	36,2	1 кр. 4к.	36,3	85,7к.
" 1836	19,2	— 34 к.	21,3	60,7	16,2	84	16	61	19,2	62,5	21,3	77,7	16	57
" 1837	18,5	48,5	22,6	53	18,8	79,25	18,1	62,5	19,2	50	19,2	65,25	13,8	50
" 1838	29,8	75	34,1	55,7	27,7	75,7	29,8	81,25	29,8	67,5	38,4	70	29,8	50
" 1839	59,7	95,7	61,8	82,5	55,3	83,7	57,3	1кр. 12,25	42,7	80,5	59,7	82,7	51,2	67
серед. 1835-1839	33,6	74,6	36,9	76,7	33,2	91,6	31,9	84,8	31,5	67,6	34,9	79,9	29,6	61,8
Року 1840	78,7	1 кр. 16 к.	70	1кр. 20 к.	63,5	1кр. 8 к.	76,8	1кр. 51 к.	64,3	1кр. 5 к.	78	1кр. 9 к.	94	1кр. 8 к.
" 1841	72,9	1 " 14 "	72,3	1кр. 60 к.	70	1кр. 18	81,9	1кр. 31	64	1кр. 13	70,5	1кр. 20	77	1кр. 25
" 1842	52,4	1 " 16 "	51,2	1кр.	44	1кр. 43	51,3	1кр. 50	57	1кр. 19	57,6	1кр. 20	57,7	1кр. 8
" 1843	25,5	1 " 13 "	33	1кр.	24	1кр. 50	19,2	94	21	1кр. 44	17,9	86	28,1	1кр. 43
" 1844	27 к. 1 "	55 "	32	1кр. 80 к.	23,5	1кр. 60	23,7	40	19,2	1кр. 54	19	78	25,6	1кр. 55
" 1845	49,2	2 " 10 "	51	1кр. 80 к.	38	1кр. 75	38,5	56	3)	1кр. 73	25	59	38	1кр. 69
серед. 1840-1845	50,9	1кр. 37,3	51,6	1кр. 40 к.	43,8	1кр. 42,3	48,5	1кр. 3,6к	42,6	1кр. 34,6	44,6	95,3	53,3	1кр. 34,6

Таблиця № 9 (закінчення).

	Гуманський		Звингородськ.		Чигаринський		Черкаський		Канівський		По всій губерні	
	1 п. 24 ф. борощ.	1 в. вина	1 п. 24 ф. борощ.	1 в. вина	1 п. 24 ф. борощ.	1 в. вина	1 п. 24 ф. борощ.	1 в. вина	1 п. 24 ф. борощ.	1 п. 24 ф. борощ.	1 в. вина	
Року 1835	36,3	98,7	34,1	1 кр. 7,5к.	55,3	94,5	42	92,25	32,5	86	41 к.	99,8к.
" 1836	19,2	57,5	16	54,7	23	68,7	21	48,5	15	40,5	18,6	60,5
" 1837	21,3	54,25	17	46,5	19,8	68,7	17	45	17	37,5	18,5	55
" 1838	36,2	73,7	23,5	50,25	27,7	68,7	29	47,5	29	53	30,4	60,4
" 1839	55,3	86,5	47	71,5	66,1	84	59,6	86	59	64,7	56,2	83
середня 1835—1839	33,6	75,2	27,5	66	40,4	76,9	33,7	83,8	30,5	56,3	33,1	74,9
Року 1840	89	1кр. 16к.	68,4	1кр. 30к.	94	1кр. 21к.	76,8	1кр. 30к.	73,6	1кр. 44к.	47,2	1кр. 21,5
" 1841	91	1кр. 22	71,6	1кр. 20	95,3	1кр. 28	74,2	1кр. 32	64,2	1кр. 13	75,4	1кр. 25к.
" 1842	64,5	1кр. 20	55,4	1кр. 41	61,4	1кр. 41	51,3	1кр. 15	53,3	1кр. 10	54,7	1кр. 23
" 1843	23,4	1кр. 45	21,7	1кр. 31	22,5	1кр. 47	23	1кр. 46	24,6	1кр. 45	23,7	1кр. 29
" 1844	23,6	1кр. 56	24	1кр. 57	18	1кр. 59	23,6	1кр. 59	21,7	1кр. 59	23,4	1кр. 42
" 1845	32	1кр. 73	33,9	62	32	1кр. 73	32,6	1кр. 73	37	1кр. 73	36,9	1кр. 48
середня 1840—1845	57,2	1кр. 38,6	45,8	1кр. 23,5	53,8	1кр. 45	46,9	1кр. 42,5	45,7	1кр. 60,6	48,7	1кр. 33

коли робиться з власного (а не купованого) збіжжя“¹⁾. Виходить, напочатку доби перед реформою гуральництво повинно було давати більші вигоди, ніж наприкінці її, коли гуральні в більшій мірі перейшли на купований хліб.

За другу причину, що знижувала рентабельність гуральництва дідичів, було встановлення одкупної системи по містах і потім двоверстової смуги (1827—1830). „Установлення по містах „скатних майданів“, здаваних на одкуп і встановлення двоверстової смуги тяжко відбилося на збуті вина; з гуралень, що належали дідичам, одкупники скуповували вино по сусідніх губернях і цією конкуренцією знижували ціни“; починаються скарги на зниження прибутковості від гуральництва, ба навіть більше, на втратливість цієї промисловості, що була доти (до 30-х років), на думку дворян-дідичів, за „єдине харчування“ для них²⁾. Скарги на втратливість хибують на перебільшення й їх треба розуміти так, що величезним баришам настав кінець. Не обмежуючися скаргами, „дворянство клопоталося, щоб покасовано одкупи по містах; з другого боку, воно оточувало вільними шинками кожне місто з усіх боків“.

Ринки для збуту вина поділялися на місцеві, в межах кожного маєтку чи округи, на губерніяльні (у межах губернії), окрім того, одбувався вивіз вина до інших губернь, найбільше до білоруських, новоросійських, а наприкінці доби перед реформою спирт ішов на Кавказ і за кордон. А втім найвигоднішими ринками для вина були внутрішні, надто місцеві ринки; через свою виключну структуру вони давали господарству дідичів найбільший прибуток.

У своєму маєткові дідич був не тільки землеволоділець, сільський господар, фабрикант, завізчик, а й винний одкупник. Плативши за право продавати вино 58 к. сріб. з ревізької душі, дідич мав право заборонити своїм селянам споживати на місці всяке інше вино, окрім продаваного по його шинках і корчмах. Селяни, що жили в маєтку, були, мовляв, приписані й до шинку маєтку. Селянин повинен був молоти свій хліб у дідичевому млині і так само він мав право пити й купувати горілку тільки в дідичевому шинку чи корчмі. Маєтки дідичів були облутані мережею, де продавали напої. Коли маєток був торговельним містечком, то в ньому були заїзди, ресторації, харчевні, тимчасові виставки винного продажу на базарах і ярмарках, нарешті приватні доми з продажем вина; коли маєток був селом, то в ньому був один чи кілька шинків, а по великих, надто транспортних шляхах, що проходили через маєток, розташовувалися заїзди, де продавали напої.

Деяке уявлення про кількість закладів, де продавали напої, про райони, що їх вони обслуговували, і про кількість збуваного по них вина можуть дати отакі цифри.

Для Звіногородськ. п. на р. 1824 є найповніші дані. Їх зведено в табл. № 11.

Як видно з оцієї таблиці, заклади, де продавали напої, — шинки й заїзди в кількості 244 були по 150 містечках і селах Звіногородського повіту; за

¹⁾ Звідомлення Звіногород. Зем. Суду р. 1833. Київ. Центр. Арх.

²⁾ К. Г. В о б л и й, *op. cit.*, т. I, вип. 1, стор. 29.

Таблиця № 11.

ЗВИНОГОРОДСЬКИЙ ПОВ. 1824 Р. ¹⁾.

	Торгові містечка	В них душ	Шинків	В т. ч. заїздів на великих шляхах і корчем	Продано за рік відер горілки	Неторгові села	В них душ	Шинків	В т. ч. заїздів	Продано за рік відер горілки
Староство Звиногородське . . .	1	624	15	15	12987	27	5934	29	3	16188
Маєт. лисянських ксьондзів Базиліян	—	—	—	—	—	1	81	1	—	190
Виноградський ключ гр Бра- ніцької	3	1345	6	—	4607	14	2759	15	—	5776
Бужанський ключ гр. А. По- тоцького	1	1236	5	—	4720	15	5875	24	1	16134
Кн. Голіцина	—	—	—	—	—	2	1266	5	1	3000
Гр. Березинського	1	190	1	—	880	4	903	4	—	1820
Кн. Яблонівської	1	1053	18	—	3780	3	420	3	—	870
Енгельгарда	1	1188	10	—	12298	14	6583	14	—	15502
Протопопова	—	—	—	—	—	4	1241	4	—	2970
Бригадірової Лопухіної	2	1508	7	—	10079	24	7785	30	5	26881
По інших пан. маєтках	2	687	5	—	2658	30	5583	48	10	22667
Разом	12	8331	67	15	52009	138	38430	177	20	111998

рік по них випродано 164.007 відер вина, що пересічно становить 672 в. на шинок і 3,5 відра на ревізьку душу. Торговельні містечка звичайно мали по кілька шинків і заїздів; найбільше (18) було їх у м-ку Лисянці, маєткові кн. Яблонівської, по торговельних же містечках і більш розходилося вина, що треба з'ясовувати ярмарками та базарами, — на ревізьку душу на рік припадало по 6,2 відра. Потім ішли села, розташовані біля великих, транспортних шляхів, вони мали кожне не менш як 2 заклади, де продавали напої, шинка в селі й заїзду на шляху до села, — на ревізьку душу на рік припадало 2,9 відра. І, нарешті села осторонь од великих шляхів; кожне з таких сіл, незалежно від того, яке воно було завбільшки (напр., у маєткові бригадірової Лопухіної — с. Соколівці разом 12 рев. душ, чи с. Красний Брід — 18 душ, але в обох селах по шинку, у першому випито за рік 50 в., у другому 40) мало звичайно по шинку, а іноді по 2 і в одному випадку (с. Пав-

¹⁾ „Вѣдомость о шинкахъ, состоящихъ въ Звенигородскомъ повѣтѣ по старостинскимъ и помѣщичьимъ селеніямъ и произведенной въ оныхъ въ продажу горячаго вина. Учинена 1 іюля 1824 г.“. Київ. Центр. Арх. Д. Актів.

лівка, маєток К. Боровського 83 душі) 3 шинки — на ревізьку душу в рік припадало 2,8 в.

Р. 1845 по всій Київщині по маєтках дідичів нараховували закладів, де продавали напої, по містечках 2.184 і по селах 3.888. Із них 137 гостиниць, ресторацій, харчевень, 370 заїздів, де продавали напої, 3.703 шинки, 63 льохи, 312 тимчасових виставок по базарах і ярмарках, 1.587 приватних домів з продажем вина. На кожен заклад пересічно припадало 180, в кожному закладі було продано 220 в. вина і на кожную душу виходило $1\frac{1}{4}$ відра, що на ревізьку душу дасть близько 2,5 в.¹⁾

Р. 1816 по окремих повітах тієї самої Київщини розмір річного споживання вина на кожную душу хитався від 1,2 (Липовецький пов.) до 4 в. (Чигирин. пов.)²⁾. На підставі цих даних можна гадати, що наприпочатку ХІХ в. людність споживала вина більше, ніж наприкінці доби перед реформою: клясичне вселюдне пияцтво. а разом з ним „золоті дні“ відкупної системи — це була доля початкової кріпацької доби, наприкінці її людність споживала вина трохи менше³⁾, цьому сприяло два засоби: заміна р. 1844 відкупної системи винного продажу на господарську чи на пропінацію, коли „дідичі стали від себе продавати на роздріб напої по своїх корчмах, шинках, де перше шинкували євреї, що залежали від винних орендарів“, і встановлення р. 1842 мінімальних досить високих цін на вино. Особливе значіння мав, властиво кажучи, тільки перший спосіб. За відкупної системи головним діячем був єврей-орендар. Купуючи вино в дідича, „через різні оборудки, позички, безгрошів'я володільців і різними комерційн. заходами“ дуже часто за безцінь, такий орендар будував свої розрахунки не на високих продажних цінах на вино, а на кількості продаваного вина. Ціни на продаване по шинках вино до р. 1842 залежали від євреїв-орендарів, дідичі зобов'язували їх тільки, й то не завжди, продавати вино по тій ціні, яка буде на нього по сусідніх маєтках, і забороняли продавати селянам вино набір. Але єврей-шинкар, не вважаючи на заборону продавати набір, добре розумів, що, як він стане продавати в своєму шинку вино по надто високій ціні, то, хоч які будуть заборони, зміцніе місцеве корчмарство селян, себто споживання й підвіз вина з сусідніх маєтків. Тому всю вигоду він засновував не на високій ціні, а на якнайширшому споживанні вина. Отож, єврей-шинкар споював селян. Той найбільший зиск, який він міг узяти, але не добирав на вині, він надолужував з лихвою, підробляючи вино, продаючи його на менші міри й надто даючи вино набір, що руйнувало селян⁴⁾. У всьому цьому він виявляв дивовижну

¹⁾ Фундуклей, *op. cit.*, т. II, стор. 200—203.

²⁾ Київ. Центр. арх. стар. актів. У Черкаському пов. 1,6 відра, у Богуслав. пов. 3,2 відра, у Київськ. пов. 3,2 в., у Таращан. п. 2,4 в.

³⁾ Хоч в окремих випадках могли бути й були протилежні випадки. Фундуклей, т. II, стор. 195—198.

⁴⁾ Р. 1811 селяни Яргузького староства обвинувачували посесора староства Петровського за те, що він оддав корчемну оренду євреям, не сповістивши селян, „по якій ціні й якої проби горілку з шинку повинно було продавати й до якої суми орендарі можуть давати набір селя-

промітність і спритність. Сидільці з панських селян, що замінили єврея-шинкаря, коли перейшли на пропінацію, не мали ані цих прикмет, а ні особисто не були зацікавлені в такій мірі, як єврей-шинкар, „тому вишинк вина через власних шинкарів із селян“ підупав.

Фіксування мінімальних указаних цін на вино підвищувало його вартість; теж скоротило операції шинків, але навряд чи зменшило пияцтво, бо за високих цін на вино зменшилося корчмарство й підриви¹⁾.

Але попри все те місцевий внутрішній ринок усе таки мав свої межі і якби не було продажу вина до інших повітів губернії, де його викурювано менше, чи до інших губернь, і за кордон, гуральництво не могло б розвинутися в такій мірі, в якій воно розвинулося. І щодо цього дуже цікаво, що вивіз вина до інших губернь та за кордон поступінно, але швидко збільшувався.

Ще в першій чверті XIX в. гуральництво в своїй переважній частині було розраховано на місцеві потреби, точніше на споживання своїх селян. От, напр., р. 1816 гуральні Радомиського й Сквирського повітів працювали на потреби тільки вузького місцевого ринку, продаж на сторону ледве-ледве давав себе відчутти в повітах Київському, Таращанському й Звиногородському, найбільш його було виявлено в Черкаському пов. (близько $\frac{3}{4}$ всенього виробництва, потім у Богуславському й Липовецькому (приблизно 50%) і в Чигиринському 41%. Якщо взяти ті 6 повітів, що про них для р. 1816 є відомості за продаж вина на сторону, то матимемо цифру в 317.705 в.; це становить 43% усенього виробництва гуралень цих повітів. Отже, 57% розходилося на місцевому пансько-селянському ринку. Р. 1846 по цих самих повітах на місцевому ринку споживали вина, що правда, мало не вдвоє більше (579.258 в.), але місцеве споживання вина становило 19% усенього виробництва, а 81% відчужувано продажем на сторону. По всенській Київщині 1846 місцеве споживання вина становило 20%, укупі з губерніяльним 63%, а вивіз поза межі губернії дорівнював 37% виробництва²⁾. Рівнобіжно з тим, як збільшувалося загальногуберніяльне споживання

нам“. Наслідком цього було те, що орендарі, „зменшивши тавровану міру“, продавали селянам напої „поганої доброти по цінах сусідніх сіл“, даючи набір селянам горілку невідповідно до їхньої спроможності й понад те, роблячи неправдиві в боргах приписування, доправляли їх суворими екзакуціями й забирали останню худобину та майно“. Щоб довести останній факт, подали 24 випадки. Підрахунок наведених випадків дав такі наслідки:

Відпущено набір вина й хліба в різній валюті на 49 червінців 53 крб. 95 к. сріб. 672 злот. 8 гр.
 У рахунок боргу справлено грішми на 16 „ 14 „ 30 „ „ 257 „ 20 „
 майном на 39 $\frac{1}{2}$ „ 47 „ 90 „ „ 370 „ 5 „

і надто 672 ока сала, кожуха, бика. Арх. Кам.-Под. суду № 701.

Власне володільницькі способи поширювати збут горілки мали безпосередніші й грубіші форми. У Вінницькій старостві р. 1808 один з посесорів „роздав селянам, не питаючи їхньої згоди, квитки на одержання від шинкарів 900 кварт горілки, а тому, що вона не всім була потрібна й через те відступали вони квитки одному, то втратили на кварталі горілки по 3 коп. Арх. Кам.-Под. губ. правл. пак. № 63.

¹⁾ Володільць с. Капітанки Балтського пов. Поділ. губ. у своїому поясненні до поданого р. 1845 інвентаря писав: „наказ уряду про підвищення цін на гаряче вино по повітах не досягає своїй благодійній мети — припинити пияцтво, навпаки заохотив корчмарство й підриви“ Арх. Кам.-Под. губернатора, секр. ч. справи інвентар ком. р. 1845, № 43/3.

²⁾ Фундуклей, оп. сіт. т. III, стор. 425.

й надто вивіз поза межі губернії, до вина ставлено щодо якості все більші вимоги, і, подруге, гуртові ціни на вино, як зазначено передніше, мало не вдвоє були нижчі за роздрібні, „роздробительні“. Все це, вкупі взяте, призводило до замінування простих, нехитрих і з невеличким завбільшки добовим затором гуралень на добре встатковані й більші розміром виробництва винниці¹⁾. Але й система винниць не змогла дати тих зисків, що здобували гуральні на місцевому селянському ринку. Золоті дні гуральницького виробництва відійшли в царину переказів. Це дужчого вдару панському гуральництву завдано тоді, коли встановлено акцизно-відкупну систему з р. 1851²⁾. Відколи запроваджено цю систему, значіння гуральницької промисловости в системі панського господарства підупадає; починається відхід од гуральництва тим рішучіший, що більші й більші перспективи розгортуються в цукробуряковій промисловості.

Отож, можна гадати, що видатна роля гуральництва закінчується в панському господарстві Правобережжя не в 30-х і 40-х, а в 50-х роках ХІХ в.

До цього ж часу значіння гуральницької промисловости, дарма що проти початкової доби зменшилося, усе таки й далі залишалося великим. Виправивши відповідним способом зроблений од Журавського³⁾ розрахунок чистого прибутку окремих статей панського господарства на Київщині р. 1846, матимемо такі співвідношення окремих статей прибутку (див. табл. № 12).

¹⁾ У Радомиському пов. р. 1816 працювало 214 гуралень, усі вони працювали на місцеве споживання, обслуговуючи належних до маєтку селян, із 214 гуралень тільки 2 гур. виробляли по 1450 відер, решта менше: до 100 від.—12, до 200 в.—42, до 300 в.—57, 300—400 в.—24, 400—500 в.—12, 500—1000 в.—55. У Київському пов. найбільшим заводом був завод Трошинського в Кагарлику (13125 в.), решта: до 500 в.—13, 500—1000 в.—7, 1000—2000 в.—9, 2000—7000 в.—6; р. 1848 до 500 в.—2, 500—1000 в.—5, 1000—2000 в.—6, 2000—7000 в.—18, по 10000 й більше—3. У Сквирському пов. р. 1816 було 75 гуралень, із них тільки 1 виробляла 1000 в., а решта: до 100 в.—2, 100—200 в.—28, 200—300 в.—20, 300—400 в.—5, 400—500 в.—11, р. 1848—35 гуралень, із них 400—500 в.—3, 500—1000 в.—6, 1000—2000 в.—17, і 5 стояло. У Липовецькому пов. р. 1816 було 35 гуралень, із них 500—1000 в.—5, 1000—2000 в.—14, 2000—3000 в.—8, 3000—4000 в.—5, по 5000 в.—2; р. 1848—34, із них: до 500 в. 2, 500—1000 в.—3, 1000—2000 в.—7, 2000—3000 в.—12, 3000—4000 в.—8, 5100 в.—1, 21800 в.—1. Гуральні з великою продукцією р. 1816 траплялися в повітах Черкаському (1 зав. у 30000 в., 1 в 24000 в., 7 од 10000 до 17000, решта менші; переважали гуральні з виробництвом од 3000 до 4000 в.), Чигиринському (2 зав. по 20000 в., 4 зав. од 10000 до 15000 в., решта менші) і в Канівському: р. 1816 найбільшим заводом у губернії був завод Лопухіна в с. Квитках—55000 в., потім 3 по 15000 в., 1 в 8400 в., але переважали до 500 в.—14, од 500 до 1000 в.—15; р. 1848 найбільший завод виробляв 66.000 в., 1 в. 48000 і 1 в. 21115 в., заводів з продукцією до 1000 в. уже не було, переважали заводи з виробництвом од 2000 до 3000 в. Київ. Центр. Арх.

²⁾ Г. К. Воблій, *ор. cit.*, т. І, вип. 1, стор. 29.

³⁾ У Журавського прибуток од збіжжя показано в 3.425.000 крб., відповідно до цього всенякий чистий прибуток панських маєтків вираховано в 7.123.480 крб. *Фундуклей*, т. II, стор. 230—213. Але це обчислення чистого прибутку від збіжжя не відповідає підставам, які прийнято, коли визначали прибутковість десятини врожаю різної пашні (див. там же стор. 133, 136—137). Тим то й вийшла така величезна різниця між обрахуванням прибутку в Журавського й панським визначенням прибутку в інвентарях р. 1845 (4.020.557 крб.). Наш обрахунок щодо цього поправний, але до нього не ввійшов прибуток од урожаю картоплі, якої для р. 1845 для всієї губернії нараховують 116.917 чв.

Пересічно по всенькій губернії гуральництво вкупі з продажем вина становить 29,7% усенького чистого прибутку панських господарств, а продаж вина окремо — 18,2%. Найбільшу частину прибутку становить гуральництво й продаж вина в Васильківському п. (65,4%, окремо продаж вина 59,2%), Липовецькому (39,6% і 29%), Київському 36,2% і 16,9%), Бердичівському (31,8% і 22%), Радомиському (30,6% і 19%), Гуманському (30,2% і 22%), меншу — в повітах Сквирському (27,2% і 18,2%), Таращанському (25,9% і 16%), Чигиринському (23% і 12,7%), Звиногородському (19,4% і 10,1%), Канівському (18,3% і 11%) і Черкаському (13,3% і 6%). По окремих маєтках прибуток од гуральництва й продажу вина становив ще поважнішу статтю прибутку; от, напр., в описаному у Журавського маєтку Звиногородськ. пов. сировий прибуток вираховано в 95.391 крб.; з них прибуток од хліборобства 42.426 крб. (44,4%), од гуральництва й продажу вина 51.774 крб. (54,2%) і решта статей 1.191 крб.; чистий же прибуток 52.401 крб., із них 20.634 крб. од хліборобства (39,4%) і 30.396 крб. (58%) од гуральництва й продажу вина¹⁾. Р. 1845 прибуток фільварка Божиківського Лятичів. пов. на Поділлі показано в 3.007 крб. 37 коп., із них 910 крб. од хліборобства, 350 крб. од млинів, 900 крб. од гуральництва й 700 крб. од продажу напоїв (53%), та 147 карб. 37 коп. од інших статей²⁾; с. Мазепинці і Гнатівка в Літинськ. п. всенький прибуток 4.610 крб., з них 900 крб. од хліборобства, 300 крб. од млинів, 410 крб. од інших статей, 2.500 крб. од гуральництва й 500 крб. од продажу трунків (65%)³⁾; сс. Адамівка й Ониськове Балтського пов. — всенький прибуток 4.156 крб., з них 1.770 крб. од хліборобства, 100 к. з випасів, 2.250 крб. (54%) од продажу трунків і 36 крб. од інших статей⁴⁾; с. Івашківці Лятичівського пов., всенький прибуток 1.214 крб., з них 417 крб. од хліборобства, 30 крб. од млина і 767 крб. (63%) од продажу трунків⁵⁾ і т. д.

Гуральництво, обертаючи збіжжя на вино, давало змогу збувати ще деякі статті сільського господарства, які без гуральництва навряд чи пощастило б збути. Особливо це стосується до дров і ще більше до соломи. Р. 1816 в 11 повітах Київщини в гуральницькому виробництві використано 29674 $\frac{1}{2}$ саж. і 12786 возів дров, 8334 саж. і 23540 воз. соломи; р. 1833 в Богуславському пов. на гуральнях витрачено 2500 с. дров, 4000 с. соломи, в Гуманському п. 3900 с. соломи, тощо⁶⁾.

Нарешті, з гуральництвом до певної міри було зв'язане скотарство в формі вигодовування продажної худоби на бразі. Богуславський земський суд, опи-

¹⁾ Фундуклей, т. III, стор. 225—228.

²⁾ Арх. Кам.-Под. губ., таєм. част. справи інвент. ком. р. 1845, № 76.

³⁾ Ibidem, р. 1845, № 1992. ⁴⁾ Ibidem, р. 1845, № 95.

⁵⁾ Ibid., р. 1845, № 17/3. Порівн. ще напр. с. Іванковець Ямпільського пов.; всенький прибуток до 903 крб. 67 $\frac{1}{2}$ коп., в тому числі од хліборобства 600 крб., од шинків 300 крб., Хоцький маєток Лятичівськ. пов. — всенький прибуток 4477 крб., у тому числі від хліборобства 1500 крб., од гуральництва й продажу вина на сторону 2000 крб., од продажу горілки по місцевих корчмах 600 крб., од інших статей 377 крб. і т. д. Ibid., р. 1845, №№ 185 і 43/3.

⁶⁾ Київ. Центр. Арх. давн. актів.

Табл. № 12¹⁾.

Повіти	Збіжжя	Цукровий бурак	Пастів- ники й сі- ножаті	Тонкорун- не вівчар- ство	Фабричн. промисл.	Виноку- рення: пиво, мед, горілка	Ліси	Оброчні статті		Разом прибутку
								Продаж вина	Чинші і різні збори	
Київський	35.224	—	11.800	10.300	14.700	42.106	51.900	46.600	31.800	244.430
Радомиський	25.402	—	26.640	13.900	47.350	46.950	112.000	70.540	41.500	384.282
Васильківський	48.062	2.270	13.570	11.750	3.370	24.220	8.040	229.850	47.000	388.132
Сквирський	146.197	—	13.240	13.150	25.900	32.280	14.500	65.900	45.100	356.267
Бердичівський	155.766	16.740	17.500	15.350	4.300	36.590	5.700	83.000	40.900	375.846
Липовецький	50.226	12.780	12.870	11.800	6.300	25.320	9.100	71.800	44.900	245.096
Таращанський	157.110	31.290	19.200	8.250	18.200	38.700	13.000	62.650	45.100	393.500
Гуманський	116.018	15.620	20.290	8.100	11.600	21.800	8.300	58.060	4.250	264.038
Звинородський	145.086	25.040	16.560	8.300	12.550	30.430	10.500	32.920	44.100	325.486
Чигиринський	96.710	103.600	8.600	2.650	53.700	53.590	32.000	42.830	27.600	421.280
Черкаський	56.864	151.640	11.800	2.900	430.100	65.600	75.300	53.080	42.500	889.784
Канівський	78.308	53.360	19.000	29.900	120.100	35.720	44.000	54.020	56.200	490.608
Разом	1.110.973	412.300	191.070	127.350	748.170	453.340	384.700	872.250	509.200	4.778.749

¹⁾ За Фундуклеєм т. II, ст. 230—231 усі графи окрім графи: „збіжжя“ та „разом прибутку“; підсумок в останніх графах точно за Фундуклеєм.

суючи р. 1833 становище гуральництва в повіті, зробив висновок, що „гуральництво сприяє зручнішому збутові хліба на місці підчас урожаю виробом із нього горілки, так само вигодуванню худоби брагою й зберіганню сіна, що на нього повіт не багатий, а підчас неврожаю стає на перешкоді народньому харчуванню, обтяжує селян“¹⁾; яких великих розмірів набуло годування худоби брагою, показує приклад Звиногородського маєтку, що його описав Журавський: на бразі стояло 500 штук худоби, за прогодування виторгувано по 5 крб. 50 к. сріб. за голову, а разом 2750 крб., видатки ж становили (сіно, солома й панщанна праця) 1110 крб. 20 к. А втім годування худоби брагою на заріз — явище аж надто не повсюдне, вигодовування практикували не по всіх повітах²⁾ і це становило прибуткову статтю тільки великих заводів, по решті ж воно мало характер заспокоєння потреби в годуванні лиш своєї худоби і зовсім не мало комерційного характеру.

Менш було поширене й менший ефект давало броварство.

Отож, внутрішній ринок на жито, ячмінь і нижчі гатунки пересортованої пшениці за передреформної доби існував переважно в формі продажу гарячого вина, одержаного через перероблювання зазначеної пашні на гуральнях і броварнях.

Менше значіння в розумінні перероблювання сільсько-господарських продуктів для збуту їх на внутрішньому й зовнішньому ринку мали інші види фабрично-заводської діяльності, oprіч цукроварень, що виробництво й діяльність їхня стоїть окремо.

Було вже зазначено для Київщини, що за гуральницькою промисловістю щодо вартости виробництва йшла шкуряна (р. 1845 було 32 зав. з виробництвом на 785.463 крб. 15 к.) й сукняна (10 заводів на 376.507 крб.), до того шкуряну промисловість було зосереджено по містах, а сукняну всю по панських маєтках.

І та, і та промисловість перебували в щільній залежності від стану скотарства, а сукняна особливо від стану тонкорунного вівчарства. Загальний стан скотарства для Київщини видно з таблиці 13-ої.

¹⁾ Матеріали до звідомлення р. 1833. Київ. Цент. Арх. давн. актів. Дідичі, вгаляючи за прибутками від гуральництва, часто не вважаючи на неврожай й не турбуючися харчуванням селян, усенький хліб переводили на горілку. От напр., володілець Черкаського староства кн. Сангушко неврожайного р. 1799, „не харчуючи селян, під виглядом чужого хліба хоч невеличкими партіями ввесь час куриє вино“. Арх. Київ. Губ. Правл., 1799, № 681. Про врожай 1799 (переховується в Київ. Центр. Арх.).

²⁾ Напр., р. 1833 у Київському п. гуральництво не було з'єднане з годуванням худоби на заріз. Але на Поділлі р. 1833, ця стаття прибутку була поширена. Дідичі вдавалися навіть до такого способу: по гуральнях, що вони їх улаштували, вони дозволяли стороннім особам викурявати горілку й брали за це або всеньку брагу, або половину, „що тепер становить головнішу мету доброго господарства й необхідний артикул економії для прогодування худоби“. — Із донесення кам.-под. віде-губ. міністрові фінансів. Арх. Под. Каз. Палати, р. 1823 № 17, ар. ар. 145—148.

Табл. № 13.

Роки	Число коней	Рогатої худоби	Овець	Свиней	Кіз
1842	111.222	553.705	461.706	273.586	2.843
1843	112.047	609.279	463.886	264.001	12.999
1844	104.119	556.018	453.734	292.291	17.306
1845	99.999	528.541	477.365	276.536	21.243
1846	107.207	567.000	547.075	296.267	20.705 ¹⁾

Донесіння мало не всіх земських судів однодушно визначають, що скотарство на Київщині „не мало особливого значіння“²⁾, що промислове скотарство було поширене „більш по степових місцях Херсонщини, Катеринославщини й інш. губернь“³⁾, що тільки по деяких повітах у дідичів були невеличкі заводи рогатої худоби й кінські заводи, але й ці заводи випускали на продаж обмаль худоби й коней⁴⁾; що здебільшого худобу обмінювали на торгах і ярмарках для „домашніх потреб і робіт... між обивателями не гуртами,

¹⁾ Фундуклей, *op. cit.*, т. II, стор. 69, 80—81.

²⁾ Р. 1813 Богуславський пов. „Ця господарська частина в повіті не досить велика тому, що окрім робочої й до розплоду для господарства потрібної рогатої худоби як у дідичів, так і в селян особливо великих заводів немає, отже й до випуску з заводів продажем р. 1813 не було“. Так само й великих кінських заводів; навпаки коней купують для власних потреб по інших губернях, надто на Херсонщині. Р. 1816 Київський п. „Зважаючи на обмаль степів, і на скрутне становище з ґрунтами, дідичі й усі взагалі мешканці, окрім домашньої й робочої (худоби), особливих заводів не мають, а через те в закордонну торгівлю (не вступають) і приїжджі з російських губернь для закупівлі худоби його тут не купують“. Р. 1816 Гуманський пов. — худобу розводять лиш для своїх потреб. Звиногородський п.: „Ця господарська частина в тутешнім повіті аж надто невеличка, порівнюючи з іншими степовими місцями“. Р. 1820 Черкаський п. „Скотарство не має особливого значіння, випуску за кордон і в середину Росії не буває“ і т. д. Київ. Центр. арх. дав. актів.

³⁾ Р. 1816. Донесіння Богуславського Зем. Суду. Р. 1820 Гуманський пов. Скотарство — „галузь господарства незначуща; особливих заводів нема“; з комерційною метою „для продажу за кордон і до інш. губернь рогату худобу закуповують у степових місцях, у Херсонській і інш. губернях“. Київ. Центр. Арх.

⁴⁾ Р. 1816 Сквирський пов. „Опріч робочої худоби тільки деякі дідичі мають окремі невеличкі табуни рогатої худоби, з яких на продаж до інших губернь випущено до 1000 шт.“. Із невеличких кінських заводів виправлено до Бердичева і інш. місць Волинської губ. на продаж 300 шт.“. Васильківський п. Окрім робочої худоби дідичі мають 7 табунів коней (795 голів) і 6 невеличких табунів рогатої худоби (3230 голів); продано за кордон і до міст Імперії в інші губерні 2695 волів. Липовецький п. „Дідичі мають невеличкі табуни рог. худоби, з яких частину випускають на продаж (продано 6250 голів); кінські заводи невеличкі й коні на продаж за межі повіту не йдуть. Р. 1820 Сквирський п. До інших губернь випущено на продаж 1150 шт. рог. худоби та 550 шт. коней і т. д. Київ. Центр. арх.“

Р. 1933 П о в і т н	Рогатої худоби		Коней		Овець		Свиней		Вигін в п. й губ.			Пригін з инш. губ.				Витрати на купівлю в инш. губ. в крб. ас.								
	Разом	в т. ч. у селян	Разом	в т. ч. у селян	Разом	в т. ч. у селян	Разом	в т. ч. у селян	Рогатої худоби	Коней	Овець	Свиней	Загальний дохід од скотарства в крб. ас.	Рогатої худоби	Коней		Овець	Свиней						
Київський ¹⁾	36384	2844	?	1134	4685	1235	2915	31448	2732	18968	16612	1390	14206	138	—	50	120	2300	10	4	—	—	3050	
Цигиринськ. ²⁾	46313	6794	36734	?	3660	2144	862	31440	5146	24542	27361	2843	22776	?	?	—	—	25000	не буває	—	—	—	—	
Таращанськ. ³⁾	33154	5631	22385	3697	5359	?	?	27458	4093	17226	13517	3008	7662	1218	216	2451	745	—	218	102	218	—	7772	
Звиногород. ⁴⁾	58038	5993	33229	471	5569	1637	2316	43246	5698	31739	29555	2932	23147	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Липовецький ⁵⁾	53109	12060	22671	5780	28135	2989	21046	48976	4648	39119	16848	3563	11393	5984	2500	14500	5757	109760	1757	750	1874	183	33000	
Гуманський ⁶⁾	32935	6520	23863	6500	5100	1320	?	52350	18200	31550	22250	9677	11696	2250	—	—	—	89500	3700	1500	2000	—	60000	

^{*)} Деякі хіби й отримки в числовому матеріалі таблиці не дав змоги виправити стан джерел. ¹⁾ У т. ч. у Понятівського 40 будівель, у того самого Понятівського завод шпальських овець (350 шт.), вовна на (2000 крб.) йде до Богуслава-пов., на суковну фабрику в Гатичі й на фабрику до с. Хабного Радош. п. Решта худоби нічого особливого собою не являє; свині для власних потреб.

²⁾ Худоба нічого особливого собою не являє.

³⁾ Худоба проста; в тійки „дещо шпальських овець“. Худобу виснають на продаж, але „невеличкими частками“ до Млавету, Огесн, Бердичева, Вагчи, м. Новомиргороду, „але збути її дуже невеличкий; а купівля ще менша, і то для самих господарських робіт“.

⁴⁾ З особливих порід в веселого 3 заводи „шпальських овець“ (1750 шт.), вовна збуту не має. Свиней споживають удома, продають по ярмарках, сада й щетини не вивозять.

⁵⁾ Особливої породи худоби немає, свиней розводять тільки для власного вжитку. Із міст Київщини пригін худоби буває: 1) до Києва 6930 шт. рог. худ. на 38000 крб., 450 коней на 3000 крб., 4340 овець на 14960 крб., 2471 свин. на 60800 крб.; 2) до Гумана—2500 рог. худ. на 45000 крб., 1000 кон. на 15000 крб., 950 овець на 3500 крб. 490 свин. на 2100 крб.; 3) до Богуслава—200 шт. рог. худ. на 6000 крб., 100 кон. на 1000 крб.; 4) до Цигирини—360 рог. худ. на 9900 крб., 150 кон. на 5250 крб., 200 овець на 600 крб.; 5) до Черкаса—1000 шт. рог. худ. на 28,500 крб., 200 кон. на 2,500 крб.

а поодинці, один одному¹⁾, що деякі повіти (Чигиринський, Черкаський, Канівський) були тільки літніми пастівниками для випасу худоби, що її прогоняють із південних степів до Великої Росії, й т. д. Більш було поширене скотарство на Поділлі, в повітах, прилеглих до Херсонського степу. Розвиткові скотарства перешкождала не так відсутність ринку — попит на худобу, надто до Великої Росії, був, як невеличка кількість степових місць і сильне поширення пошесних хвороб. На Київщині, напр., р. 1844 заслабло 90.826 голів худоби, здохло 54.033; р. 1845, заслабло 31.618, здохло 14.288, а разом за п'ятиліття рр. 1842—1846 заслабло 129.391, здохло 71.069.

Деяке уявління про споживання худоби й про її рух у порядку обміну дає таблиця № 14.

Із цієї таблиці щодо рогатої худоби видно для п'ятьох повітів Київщини, що місцеве споживання її становило 8,5% всенької кількості рогатої худоби, що основними споживачами були міста, що вигін на продаж до інших повітів і губернь становив всього лиш 4,5% і покривався пригоном худоби з степових губернь у розмірі 2%.

Останніми десятиліттями передреформної доби скотарство зробило деякі успіхи, надто щодо годування худоби на продаж, на заріз, чому чимало сприяло збільшення гуральницького виробництва, що давало брагу, і те що доросла людність стала більше споживати, а втім воно не розвинулося остільки, щоб стати за важливу галузь господарського прибутку

Табл. № 15.

Р. 1841 Губерні	Продано коней	На заріз					
		биків	телят	баранів	свиней	овець	кіз
Поділля	14.584	28.479	4.692	22.620	22.216	16.964	3.987
Київщина	12.296	18.627	5.812	23.240	40.691	16.088	4.511
Волинь	5.698	33.986	4.804	1.638	14.752	10.992	2.088
Разом	32.578	81.042	15.308	47.498	77.659	44.044	10.586 ²⁾

Зазначене в оцій таблиці споживання великої рогатої худоби на Волині чималою мірою йшло коштом пригону худоби з решти двох губернь Правобережної України. От, р. 1840 з самої Київщини „рогатої худоби перегонювано до Волині й Царства Польського до 30.000 голів, а сала й солонини видавано до 15.000 п.“³⁾. А втім, яке невеличке було місцеве, губерніяльне споживання худоби, показує приклад головної чинбарні на Україні в Києві.

¹⁾ Р. 1816, Донесіння Звиногород. Зем. Суду. Р. 1820 Гуманський п. Рогата худоба: „у повіті буває продаж од одних обивателів іншим“. Кінські заводи — коні з невеличких заводів дідичів „продаються в окрузі дідичам і взагалі обивателям“. Київ. Центр. Арх.

²⁾ Арх. Київ. Ген. Губ., Тавна част., р. 1841 до № 184.

³⁾ Ibidem.

Завод обробляв на рік 42.000 шт., ялових шкур, до 2.000 шт., виростків (шкур річних телят), од 1000 до 5000 шт., опойків, 500—1000 шт. баранців і до 15.000 шт. волових шкур. Усенька ця сировина не могла бути набута на місці не тільки в Києві, у різників, а й на Київщині, і чималу частину її набували в Балті, Лизаветі, Новогеоргіївському, Орлі, Миколаєві, по ярмарках Водохресній, Харківській, Роменській, Іллінській і по деяких інших ¹⁾.

У кращому становищі було вівчарство, надто тонкорунне. Кількість овець, що видно з таблиці 13-ої, зростала швидше і не давала тих перебоїв через пошесні хвороби, аніж кількість коней і великої рогатої худоби. Донесіння нижчих земських судів, характеризуючи становище скотарства, як „незначне“, або „малозначне“, не кажуть того самого про вівчарство, і навпаки, з року на рік одзначають, що „дідичі намагаються більш і більш заводити по своїх маєтках тонкорунних овець, число яких збільшується, а тому прості вівці збувають і цей рід овець буває тільки здебільшого в селян і інших нижчої щодо заможности кляси людей“ ²⁾.

Але селянське вівчарство (розведення простих овець) промислово-торговельного значіння ніколи не мало, воно завдовольало місцеві селянські потреби й дуже не часто селянська овеча вовна, м'ясо овече йшли на ринок. З кожного барана добували 4—7 ф. вовни. Різали баранів восени. Шкуру звичайно залишали на кожухи, іноді продавали. Вовну здебільшого пряли вдома й уживали на тканину жіночого одягу — свит. По багатьох селах уміли фарбувати її в червоний, синій, жовтий колір і ткали узорами. Окрім виготовання одяжі, таку тканину іноді продавали на килими. Чорна й біла, нефарбована вовна простої вівці йшла на сіре селянське сукно, з якого шили селянські свити ³⁾. Всеньке це перероблювання овечих шкур і овечої вовни сливе не виходило з рамців селянського господарства. А сама вівця найчастіш бачила тільки містечкові торги й ярмарки, де вона переходила з одних селянських рук до інших ⁴⁾.

Цілком інше значіння мало тонкорунне вівчарство. Воно мало промислово-торговельний характер, лежало в основі суконної промисловости й дало чималий прибуток господарству дідичів. Тонкорунне вівчарство на Правобережжі почало розвиватися спочатку XIX в. Багато дідичів країни, серед їх і відомий фельдмаршал гр. Гудович, володілець Чечельника на Поділлі, докладав усяких способів, щоб завести по своїх маєтках тонкорунне вівчарство, не жалкуючи на це коштів ⁵⁾.

¹⁾ Фундуклей, т. III, стор. 155—156.

²⁾ Поясіння Таращ. зем. суду до „Відомости о числѣ рог. ск. за р. 1847“. Київ. Цент. Арх.

³⁾ Фундуклей, т. II, стор. 81.

⁴⁾ Р. 1816 по торгах і ярмарках в Сквирському пов. продано 850 шт., а р. 1820 „межи собою по ярмарках до 2000 шт.“. Але в Липовецькому п. р. 1816 було продано на тих самих торгах і ярмарках од селянських промисловців „на роблення солганів“ 6850 шт.“. Київ. Центр. Арх.

⁵⁾ Листування фельдмаршала Гудовича з його управителем ген.-майором Ю. фон-Ріделем. Р. 1808 Гудович сповіщає Ріделя, що він умовився купити з привезених до Одеси еспанських

Подана далі таблиця (№ 16), складена для Київщини, показує, як збільшилося тонкорунне вівчарство.

Табл. № 16.

П о в і т и	1842	1843	1844	1845
Київський	10.128	19.144	21.063	20.587
Радомиський	21.338	23.469	24.404	27.751
Васильківський	13.188	9.687	13.389	23.523
Сквирський	12.176	25.471	26.724	26.311
Бердичівський	22.739	31.495	27.152	30.689
Липовецький	15.426	20.023	22.514	23.635
Таращанський	10.978	10.570	10.178	16.484
Гуманський	28.466	29.897	20.548	16.185
Звиногородський	10.613	16.737	10.757	16.570
Чигиринський	951	2.476	3.878	5.276
Черкаський	10.360	5.764	5.240	5.775
Канівський	43.981	46.729	52.186	41.842
Разом	200.344	241.462	238.633	254.628

Найрозвиненіше було тонкорунне вівчарство в пов. Канівському, потім Бердичівському, Радомиському, Сквирському, Липовецькому й Гуманському. Воно вимагало не абияких коштів, спеціальних знань, умілого догляду, й тому зосереджувалося найголовніше по великих маєтках. Головні вівчарні заводи були: в Васильківському пов.—вівчарня гр. Браніцьких—15.110 голів; у Канівському в Корсунськім маєтку Лопухіна (вівчарня з р. 1835)—14000 гол., у тому самому повіті найстаріша вівчарня губерні в Таганчі Понятовського (заведено р. 1800)—3.450 гол.; у Липовецькому п. вівчарня Лукашевецького маєт. кн. Радзивіла—12.598; у Радомиському п. в м-ку Хабнім кн. Радзивіла (вівчарню заведено р. 1815)—10.000 г.; у Махнівському пов. вівчарня пом. Абрамовича—7.500 шт., у Київському пов. в м. Бородянці одна з найстаріших вівчарень Понятовського—6000 гол.; у Звиногородському п. в Бужанському маєт. гр. Потоцької—5700 г. і т. д.¹⁾

овець 6 баранів (по 80 крб. за голову) і 10 овець (по 50 крб.) і дав науку, як улаштувати вівчарню, годувати овець і здобути найбільший приплід. Р. 1810 Гудович прохає Ріделя „намагатися купити для розведення добрих еспанських овець: „Я чую тепер, що їх у Криму багато продається, треба дізнатися про це й якщо правда, то послати туди для купівлі цих овець, яких треба намагатися як можна більше розводити“. Лист із Москви і т. д. Арх. Гайсин. пов. суда, р. 1815, № 2.

¹⁾ Ф у н д у к л е й, т. II, стор. 160—163.

Становище тонкорунного вівчарства по всій Правобережній Україні ілюструється для р. 1840 даними наступної таблиці (табл. 17).

Табл. № 17.

Губерні	Мериносів	Баранів і овець шльонських	Овець еспанськ.	Разом	Зібрано вовни:			Разом
					еспанськ.	шльонськ.	кримськ.	
Волинь . .	58.964	741	226.392	286.097	—	45 п.	—	—
Поділля . .	19.248	56.159 (у т. ч. і кримських)	183.467	258.874	10639 п.	4.950	48.236 п.	63.825 п.
Київщина .	—	54.900	154.600	209.500	21.500	10.400	—	31.900
Разом .	78.212	111.800	564.459	754.471	—	—	—	—

Розвитком тонкорунного вівчарства Київщина р. 1840 поступалася перед Поділлям, а на першому місці стояла Волинь ¹⁾).

Наприкінці передреформної доби тонкорунне вівчарство, очевидно, припинило своє зростання або навіть стало скорочуватися; про це можна міркувати з наступної таблиці (№ 18) по Поділі, заснованої на даних р. 1860.

Табл. № 18.

Повіти	Число дід. що ход. коло тонкорунн. вівчар.	Кількість овець	Зібрано вовни	
			пуд.	ф.
Ольгопільський	6	39.160	2212	5
Балтський	14	34.950	2238	—
Могилівський	16	29.556	1662	—
Проскурівський	21	29.390	2266	—
Ушицький	23	23.485	1553	—
Гайсинський	10	18.070	960	20
Кам'янецький	21	17.865	1083	16
Вінницький	16	17.062	891	29
Літинський	5	10 678	505	—
Ямпільський	6	7.440	339	29
Ляличівський	11	7.030	403	34
Брацлавський	заводів тонкорунних овець не було			
Разом	—	234.686	14.115 ²⁾	13

¹⁾ Арх. Київ. генер.-губ. р. 1840, № 216. Уявлення про ринкову ціну на неміту вовну дав наступний розрахунок по Поділі. а) Еспанської 10639 п. × 6 крб. = 63834 крб.; б) Шльонської 4950 п. × 3 крб. = 13850; в) Кримської 48236 п. × 1 крб. = 48236. Разом за 63825 п. 125920 крб.

²⁾ Найбільші заводи були: у гр. Гудовича в Ольгопільському пов. 10.000 гол., у пом. Літковського в Балт. пов. 9950 г., у гр. Потоцького в Вінниц. пов. 9500 г., у К. Сулятицького

З'ясувати це явище треба збільшеною участю Правобережної України (надто Поділля й південної частини Київщини) в пшеничному експорті на Одесу; це спричинилося до того, що поширивсь засів пшениці; „як наслідок, розорювання степів скорочувало цілину, по якій кочували табуни мериносів“¹⁾.

Частину цієї вовни збували за кордон, а решту переробляли на місцевих суконних фабриках і її ще навіть не ставало.

От, напр., Корсунська фабрика Лопухіна р. 1814 працювала почасти на своїй вовні, почасти на вовні, набутій у Херсонщині²⁾; р. 1846 ця сама фабрика переробила 1200 п. еспанської вовни й 65 п. простої; 850 п. еспанської вовни здобуто на місці з власного заводу овець, решту ж еспанської вовни набуто в Ромні, а просту вовну куплено на місці; найбільше з суконних фабрик Таганцька (Понятовського) р. 1814 працювала на власній вовні і на купуленій на Київщині, Полтавщині й Херсонщині³⁾; р. 1846 ця фабрика випустила 110.000 арш. сукна, переробивши на це 4600 п. еспанської вовни й 460 п. простої; 800 п. еспанськ. вовни здобуто з власних вівчарень, решту куплено в Бердичеві й Ромні, а просту вовну набуто на місці; р. 1814 Махнівська суконна фабрика чужоземця Віттіха працювала на київській, подільській вовні⁴⁾; Дашівська (у Липовец. п. гр. Потоцької) працювала на київській вовні⁵⁾; р. 1833 суконна фабрика Собанського в Чигиринському пов.— на вовні, купованій на Херсонщині. Р. 1846 п'ять суконних фабрик Київщини (а всіх їх було в губернії 12) переробили 14.100 п. еспанської вовни й 725 п. простої; просту всю було куплено на місці, а з еспанської 2420 п. здобуто з власних вівчарень, а решту куплено найголовніше в Бердичеві й Ромні⁶⁾.

Своєю вигідністю суконне виробництво далеко поступалося перед гуральництвом. Вовна в немитому вигляді в собівартості сукна становила більше-менше $\frac{1}{3}$ матеріялів, заробітної платні й відсотку на вкладковий капітал, а прибуток у великому суконному виробництві, коли за основу обрахунку взяти вже промиту вовну, становив близько 20%, а як немиту од 40 до 50%⁷⁾; над те, устаткування суконної фабрики коштувало в кілька разів дорожче за встаткування гуральні. Але й у суконному виробництві досягли, як зазначено попередю, того самого ефекту, що був і в гуральницькому виробництві— утилізація зайвої панщанної праці.

У своїй головній частині суконне виробництво було розраховане на вивіз поза межі Правобережжя.

в Могилів. пов. 7990 г., у Г. Собанського в Ольгоп. пов. 7540 г., у гр. Шембека в тому самому пов. 6720 г. і т. д. Стан тонкорунного вівчарства на р. 1860 на Поділлі за донесіннями маршалків дворянства. Арх. Кам.-Под. губ. р. 1860, № 1188, арк. 1—53.

1) К. Г. Воблій, Ор. cit., т. I, вип. 1, стор. 25.

2) Відомість про становище фабр.-завідської промисловости Київ. губ. р. 1815. К. Ц. Арх.

3) Ibidem. 4) Ibidem. 5) Ibidem.

6) Фундуклей, т. III, стор. 119—147.

7) На підставі даних, наводжуваних у Журавського, Фундуклей, т. III, стор. 133—135.

На місцеве споживання йшло, найбільше, просте сукно, нижчого ґатунку (р. 1845 ціна його на Корсунській фабриці становила від 1 крб. 35 к. за арш. сьомого сорту до 2 крб. 50 к. за аршин третього сорту; трико розцінювано у 2 крб. 10 коп., фланель у 1 крб. за аршин). Рахуючи на місцевий збут мало не цілком працювала Корсунська фабрика Лопухіна, Дашівська фабрика гр. Потоцької, що виготовляла так звані рекрутські сукна, фабрика Собанського в Чигиринському пов. і чималою мірою Хабнівська фабрика Радзивіла. Ружинська фабрика виробляла сіре армійське сукно й темнозелене поліпшене — і те, і те вона постачала Київській Комісаріятській Комісії¹⁾. Серед місцевих потреб певне значіння мали, особливо на початку ХІХ в., потреби в одязові самого маєтку, так звані „домашні потреби“; наявність їхню підкреслює початковий вотчинний характер суконної промисловости. Р. 1815 на Корсунській фабриці Лопухіна було видано 4.600 арш. сукна; з них 1.407 арш. було спожито на „домашні витрати“, серед них для одягу 100 чол. дворових людей і 2.187 арш. теж простого сукна пішло в продаж на місці; тонше сукно з еспанської вовни відсилали до Петербургу й Москви. Того самого року Таганцька фабрика випустила 8.100 арш. сукна, з яких 540 арш. залишено „на домашні витрати“, а 7.560 арш. продано скарбові й одкупникам і т. д.²⁾

Але навіть і це просте сукно, вартістю пересічно 1 крб. 50 к. аршин, кінець-кінцем було неприступне масі місцевої селянської й міщанської людности, що не мала змоги платити по 1 крб. 30 к. і 1 крб. 50 к. за арш. сукна собі на одягу чи по 30 к. сріб. за аршин полотна на білизну. Для маси більшої частини споживачів, себто селян, було по силі й спроможі „тільки те найпростіше (грубе) сукно, що ціна на нього тут од 25 до 30 к. сріб. за арш., полотно 6—8 к. сріб. арш.“ Як ці предмети, так і багато інших, потрібних для селянського одягу й господарства, виробляли не фабрики, а здебільшого по селах таки ті селяни, „що не знаходять у хліборобстві достатніх коштів для прохарчування, а так само майстрові, що пробувають по панських дворах, у вільний од панських робіт час, різного звання вільні мешканці в селах і містечках; їхні вироби, як от: просте сукно й шитво з нього: „сіряки“ чи свити, грубе полотно, вичинені овечі шкури й готові кожухи, шапки й капелюхи, чоботи, плахти, запаски, глиняний посуд, частини до возів і багато інших предметів виставлялися на продаж по всіх ярмарках і базарах, по містечках і по селах“³⁾.

Отож, споживання навіть простих фабричних сукон було дуже обмежене, щождо тонких, то більшу їхню частину продавали на сторону, за межі Пра-

¹⁾ Але р. 1816 Ружинська фабрика, що тоді належала гр. Калиновському, виробляла найбільше тонкі сукна й збувала їх у Бердичеві. Була ще р. 1816 одна фабрика на Київщині, що працювала виключно на місцевий ринок. Це заснована р. 1813 в м-ку Златополі суконна фабрика єврея Виноградського; вона виробляла з еспанської вовни „єврейські богомільні сукна“. Опис фабр. пром. Київ. губ. р. 1815. Київ. Центр. Арх.

²⁾ Ibidem.

³⁾ Фундуклей, т. III, стор. 238.

вобережжя¹⁾. От, напр., р. 1846 Таганцька фабрика, що виробляла переважно тонкі сукна, і разом з тим головна фабрика країни, продала 10% сукна на Київщині, 15% на Волині і 2% на Поділлі, — разом на Правобережжі 27%, а 73% збула поза межі Правобережжя, надто — в губернії Курську й Петербурзьку. Хабенська фабрика в Радомиському пов., що виробляла й тонкі, а найголовніше прості сукна, продала на місці в своїх магазинах на роздріб 15%, видала до інших місць (надто до Бердичева) на Київщині 21%, на Волині 7%, Поділлі 2¹/₂%, а разом у межах Правобережжя 45¹/₂%, решту було продано поза межі Правобережжя, найголовніше, до Рильська й Курська²⁾.

Особливе значіння в розвитку суконної промисловости мало постачання сукон на армію. „Уряд, заклопотаний постачанням війську сукон, усяко підтримував сукноробство в імперії, низка великих дідичів, як Чарторийський, Понятовський, Радзивіли, Румянцев, Розумовський, Миклашевський і інші заходилися коло заснування суконних фабрик з метою постачати сукна на армію“³⁾. Двацятими роками ХІХ в. „завдяки вигіднішим умовам постачання сукон на Литовський корпус, розвивається купецька (суконна) фабрика на Волині“. Бернштейн, після Сангушка найбільший суконний фабрикант на Волині, що мав тут р. 1828 сімнацять фабрик (27% усіх суконних фабрик Волині) є головний постачальник виробів купецьких фабрик Комісаріятові (р. 1828 він постачав був не менш як 90 тис. аршин, що становило 84,9% всього купецького постачання цього року й 36,6% загального постачання на Волині)⁴⁾. На Київський Комісаріят, як зазначено вище, працювали Дашівська й Ружинська фабрики.

Деякі з одних підприємств, як от, напр., Корсунська фабрика Лопухіна, Хабенська фабрика Радзивіла чи Славутська Сангушка були великі фабрики й володільці їхні запроваджували по них цілу низку технічних удосконалень. От, напр., наприкінці передреформної доби Славутську фабрику було поширено й удосконалено новітнім механічним приладдям; вона виробляла сукна різних гатунків, корди, фланелі, ковдри й інші вовняні вироби; р. 1860 виробів фабрики продано на суму близько 300.000 крб. сріб., одного сукна було продано понад 130 тис. аршин⁵⁾.

А втім, здебільшого суконні фабрики (в кожному разі в трицятих і сорокових роках ХІХ в.) являли собою або самостійні кустарні підприємства, або *manufacture dispersée*, кажучи термінологією ХVІІІ. Кустарними підприємствами були, напр., сукноробні заклади чужинців колоністів. До *manufacture dispersée* застосовували, напр., фабрики Бернштейна в Рівенському повіті, що віддавали свої вироби для остаточного оброблення на головні фабрики, належні йому ж

¹⁾ Р. 1848 Таганцька фабрика більш частину вироблюваного сукна збувала до „Великоросії, Малоросії й Західніх губернь“, Стеблівська працювала на Роменський ярмарок і т. д. Дані до звідомлення р. 1848. Київ. Центр. Арх.

²⁾ Фундуклей, т. ІІІ, стор. 129, 138—139.

³⁾ К. Г. Воблий, *op. cit.*, т. І, вип. 1, стор. 22.

⁴⁾ Оглоблін, *op. cit.*, стор. 123—124.

⁵⁾ *Ibidem*, стор. 202.

у Рівному й Олександрії; те саме спостережувано щодо коростишівських кустарних майстерень і Хабенської фабрики ¹⁾. З інших виробництв, заснованих на перероблюванні сільсько-господарської сировини, певне значіння мало виробництво рядовини й мішків із неї, що має не аби яку вагу в збіжжевій і соляній торгівлі. Це виробництво було зосереджено найбільше на Поділлі, у районах Межибожа й Проскурова і в меншій мірі в Васильківському й Таращанському пп. на Київщині.

Більше-менше до 50-х років рядовину на Поділлі виробляли євреї: „вони мали по містах і містечках невеличкі ткальні заклади, скуповували пряжу чи коноплі у селян і в останньому випадку віддавали їх для переробки на пряжу самим же селянам“. Тому що торгівлю сіллю й хлібом провадили великими партіями, то рядовини й мішків треба було багато й її виробництво притягало капітали. Рівнобіжно з розпорошуванням соляної та збіжжевої торгівлі, дробилося і рядовинне виробництво; із рук міських мешканців, міщан воно почало переходити до рук селян, і 50-тими роками ХІХ в. коло нього ходили найбільше селяни й дуже мало євреї й то ті, що мали невеличкі капітали, селянську рядовину мали навіть за кращу від єврейської. Євреї скуповували селянську рядовину й селянські мішки по великих базарах — у Чорному Острові, Конелі, Межибожі, Проскурові. Скуплену рядовину чи мішки розвозили по головних збіжжєвих ринках — у Могилів, Більці й Балту й віддавали там для продажу комісіонерам. Проскурівські мішки постачали всьому Поділлю, західній частині Київщини, частині Волині і частині Херсонщини. Одеса не тільки купувала подільські мішки, а й продавала ті, що були вже вживані (що приходили з подільським хлібом), але ще свіжі, євреям на склади для таких внутрішніх ринків як Гумань, Златопіль, Лизавет і т. д. Оборот рядовини становив наприкінці передреформної доби для Проскурова близько 50.000 крб. на рік і в половину стільки для Межибожа. Міркуючи по ціні краму, проскурівські євреї скуповували до $\frac{1}{2}$ міл., а межібзські до $\frac{1}{4}$ міл. аршин. А втім подільської рядовини не ставало для всього Правобережжя; не могло поповнити недостачу в рядовині виробництво її в Васильківському й Таращанському повітах, а тому великі економії на Київщині та Волині вдавалися до закупівлі рядовини чернігівської та полтавської (миргородської ²⁾).

Меншу вагу для перероблювання с.-господарської сировини мали свічкавні, салгани, олійниці й інші заводи. Мед і віск збували більш у натуральному вигляді, аніж у переробленому. Про становище бджільництва й про розміри продажу меду та воску можна почасти мати уявління з наступної таблиці № 19.

Як видно з оцієї таблиці, бджільництво розвивалося і особливого значіння досягло в Звиногородському п. Коло бджільництва ходили не стільки дідичі, скільки заможні селяни і „небагато з шляхти“. На Поділлі мало не в кожному селі було по кілька пасік. Мед і віск збували мало не виключно на внутрішньому ринку.

¹⁾ Ibidem, стор. 97, 170—173, 125.

²⁾ Янсон Ю., Стат. изслѣд. о хлѣб. торговлѣ въ Одесскомъ районѣ. Спб. 1870. ст. 254, 304—305.

Табл. № 19.

КИЇВЩИНА р. 1833¹⁾.

Повіти	Вуликів бджіл	Зібрано меду й воску	З них продано
Васильківський	28.471	р. 1816 2.450	3.661 п. меду 3.185 на 45.630 крб.
Звиногородський	22.280	4.259 „	2.724 „ 18.144 „
Чигиринський	19.301	5.171 „	2.699 „ 17.649 „
Гуманський	16.000	р. 1820 7.600	2.664 „ 100 п. воску
Богуславський	16.726	8.583 п. меду	6.000 на 25.000 крб.
Таращанський	13.732	2.772 „	1.758 „ 11.428 „
Київський	9.156	2.215 „	1.182 „ 10.818 „
Канівський	761	323 „	213 „ 1.956 „
Сквирський	4.400	р. 1820 15.550	—

Інші види обробної промисловости, засновані на перероблюванні сільсько-господарської сировини, мали значіння остільки, оскільки вони заспокоювали потреби господарства діличів, що їх zorganizувало. За типовий зразок такого будування обробної промисловости може бути полотняна фабрика бригадирової Дарії Лопухіної в Звиногор. п. у м. Шполі. Ця фабрика дісталася бригадировій спадком од діда її ген.-фельдмаршала кн. Гр. Олекс. Потьомкіна-Таврійського. Становище фабрики видно з наступної відомости, складеної в вересні р. 1821.

Назва оброблюваного краму і міра завдовжки	Число вар- стагів	Ширина	Вага в шматку	Протягом минулого ро- ку зроблено		Примітка
				шмат- ків	аршин	
1. Полотен тонких про- стих у шматку 52 арш.	13	1 арш. 4 в.	16 ф.	30	1560	Цей крам ніде в продаж не пуска- ють, а відсилають до ділички в Москву й залишають тут на домашню панську обі- хідку.
2. Скатірок чорних різ- них візерунків зав- довжки 6 арш.	2	3 арш. 4 в.	1 п. 22 ф.	2	100	
3. Серветок чорних різ- них візерунків зав- довжки 1 арш. 5 в. . .	3	1 арш. 5 в.	31 ф.	7	340	
Разом	18	—	—	39	2500	

¹⁾ За матеріалами звідомлення р. 1833. Київ. Центр. Арх.

Назва вживаних на фабриці матеріалів				
Пряжі вареної	{ Конопляної, плоскінної .	1500 арш.	Льону чесан. 20 п.	Ці матеріали власного виробу.
	{ й льонової	2000 „	Коноплі тертої 15 п.	
			Попелу прост. 25 п.	

При цій фабриці працюють один майстер і 25 чол. учнів та робітників із селян Лопухіної.

Тут усе своє — і матеріал, і робітники, і своє споживання, — лиш головний управитель чужоземець — і нічого на продаж на ринок. Але наприкінці передреформної доби такі зразки вотчинної мануфактури ставали, проте, все рідші.

Особливе своїм значінням місце посідає розвиток цукробурякової промисловости.

Спочатку цукрова промисловість зосереджується в центрально-хліборобському районі. Але вже 20-тими роками ХІХ в. з'являються окремі заводи й на Україні. Є вказівка, що перша на Правобережній Україні цукроварня існувала в 20-х роках на Поділлі; вона належала Потоцькому; р. 1824 засновано першу цукроварню на Київщині в маєтку діди́ча Появтовського в с. Трощині Канівського п.; до 1830 р. згадується для Поділля „величезний завод Собанських“; р. 1828 засновано на Гуманщині цукроварню гр. Мошинського; р. 1834 з'являється другий завод на Київщині гр. Потоцького в Черкаському пов. (Орлівці), р. 1836 третій Четверикова в с. Поганинцях Звиногор. пов. Але ці перші заводи не дуже вплинули на розвиток цукробурякової промисловости на Правобережній Україні. Як свідчить Журавський, перші спроби насаджувати цукробурякову промисловість були не цілком вдалі: „через недосвідченість самих володільців, через труднощі мати путящих майстрів, набувати й лагодити машини, так само через недовірливість, з якою дивилися навіть освічені люди на ці підприємства, через загальне переконання в нижчій вартості бурякового цукру проти тростинного й через інші несприятливі обставини того часу, прибутки (перших на Київщині) заводів аж надто не покривали витрат на виробництво й володільці зазнавали великих збитків; нещасливі спроби перших заводів шкідливо впливали на цукроварство в тутешній (Київській) губ., підтримуючи упередження проти таких підприємств; вони знеохочували до них інших діди́чів та капіталістів і не давали цукробуряковій промисловості швидше тут заснуватися; потрібна була інша щасливіша спроба“. Цю спробу зробив Бобринський, спорудивши смілянські цукроварні. „Чималі вигоди, що давали заводи Бобринського, викликали наслідування серед діди́чів на просторому районі Правобережної України й з р. 1840 число заводів почало швидко зростати“. З р. 1840 починають будувати і цукроварню на Волині. „Р. 1843 брати Яхненко й Симиренко збудували в Ташлиці першу в Росії парову фабрику цукру з рафінарнею“. Успішний хід цих підприємств утворює серед землевласників ажіотаж і сучасники одноставно одзначають розвиток цукроманії. Як каже акад. К. Г. Воблий,

„Київщина й Поділля переживали цукробурякове грюндерство.“ Отож, наприпочатку сорокових років утворивсь київський цукро-буряковий район ¹⁾.

Перші заводи належали до типу дрібних сільсько-господарських підприємств. Засновувано їх через те, що однобічне збіжжєве сільське господарство перебувало в скрутному становищі й дідичі намагалися підвищити прибутковість своїх маєтків, змінюючи систему хліборобства, зокрема поширивши площу технічних культур, використовуючи на бурякових плянтаціях і на цукроварні зайву робочу силу кріпаків та запаси свого палива.

З сорокових років накреслюється тенденція організовувати великі парові заводи типу комерційних підприємств. Такий завод, будучи збудований у маєтку й навіть зберігши свій органічний зв'язок з ним, стає не за один із видів допоміжного в сільському господарстві підприємства, а за основне й головне підприємство, що підпорядковує собі всі сили дідичєвого господарства. Поступінно комерційний тип заводів завоював собі домінуючу роль в смузі Правобережної України й за осередок комерційного цукроварства стала Київщина. У північній смузі, що до неї з українських губернь увиходила Чернігівщина, найпоширеніший був сільсько-господарський тип заводу. А втім дрібні цукроварні сільсько-господарського типу остаточно підупали допіру п'ядесятими роками ХІХ в.

Р. 1840 на Правобережній Україні було 13 цукробурякових заводів, не рахуючи одного, що його допіру почато було споруджувати на Волині: 7 на Київщині і 6 на Поділлі. Р. 1845 їх стало вже 67—43 на Київщині, 17 на Поділлі й 7 на Волині. У добу рр. 1846—49 показано чинних 116—70 на Київщині, 36 на Поділлі й 10 на Волині, а разом заводів, що про них є згадки для цих трьох губернь, 127. Для рр. 1856—57 на Правобережній Україні показано чинних 101 завод—67 на Київщині, 27 на Поділлі і 7 на Волині; для рр. 1860—61—113, з них 74 на Київщині, 32 на Поділлі і 7 на Волині. Опріч того „не мали чинности“ 60 заводів (35 на Київщині, 21 на Поділлі і 4 на Волині). Із 101 заводів, показаних чинними р. 1856—57, великих заводів, що переробляли понад 10.000 п. піску, було 8, понад 5.000 п.—50, понад 1.000 п.—41 і менше од 1.000 п.—1; із зазначених 100 заводів парових було 67 (67%). Р. 1860—61 з 113 показаних, як чинні, заводів парових 90 (80%) і 23 огневих. Р. 1845 всі цукроварні Правобережної України виробили 221.888 п. цукру-піску (204.623 п. Київщина, 8.905 Поділля й 8.360 Волинь), що пересічно на один завод становило 3.312 п.; на р. 1849 зазначені чинні заводи виробили 600 тис. п. піску (459.650 Київщина, 103.350 Поділля й 37.000 Волинь), що становить пересічно на один завод уже 5.172 п.; рр. 1856—57 заводи Правобережної України довели своє виробництво до 1.302.700 п. на суму 7.816.200 крб. (1.064.600 п. Київщина, 184.800 п. Поділля й 53.300 Волинь), що дає пересічно на один завод 13.027 п., зокрема для заводів Київщини 15.890 п., Волині 7.900 п. і Поділля 6.844 п.; нарешті,

¹⁾ К. Г. Вобли й, *op. cit.*, т. I вип. 1, стор. 110, 101—104, 145—148.

р. 1860—61 чинні на Правобережжі заводи виробили 2.507.081 п. (1.877.848 п. Київщина, 530.644 п. Поділля й 99.189 п. Волинь) — це становитиме порівняно на один завод 22.190 п., зокрема для заводів Київщини 2.5400 п., Поділля 16.580 й Волині 14.170 п.

Р. 1856—57 на Правобережній Україні було зайнято в цукробуряковій виробництві, не рахуючи оброблювання плянтацій, 27.581 чол., з них 17.011 чоловіків, 7.370 жінок і 3.200 недорослих.

Буряків було засіяно при заводах 24.630 дес., з них зібрано 1.723.898 берк.; опріч того покуплено на стороні 541.026 б. і разом надійшло на перероблювання 2.264.924 б., більше-менше на 2.052.400 крб.

Р. 1848—49 мало не весь цукор, здобутий на заводах Правобережної України, збували по місцевих ринках Правобережжя, переважно в межах кожної цукродобувної губернії; до інших українських губ. він не йшов, а поза межі України до Москви й Петербургу надіслано разом 18.600 п.

Домінантне значіння місцевих ринків цукру акад. Г. К. Воблій з'ясовує конкуренцією колоніяльного цукру по столицях, надто в Петербурзі, у приморській смузі, де концентрувалась тростинова рафінадна промисловість, і станом шляхів: „за гужового транспорту колоніяльний цукор не міг конкурувати по губерніяльних ринках, що лежать далеко від морської смуги, з цукробуряковим, а з другого боку, і цукробуряковий не міг чинити суперництво довізному цукрові в Петербурзі й узагалі по портах і припортових районах; таким чином, наприкінці сорокових років установився розподіл ринків цукробурякового й колоніяльного цукру“. Окрім того, споживачі мали цукробуряковий цукор щодо якості за нижчий, супроти колоніяльного. Разом із тим, як збільшилося виробництво цукру на Україні, українські цукробурякові заводи зосередили свою увагу на завоюванні найбільше українського ринку. Цукор доходив до споживача переважно в форми рафінаду. „За головні ринки збуту для бурякових пісків Київщини, Чернігівщини, Поділля, Волині, Полтавщини, почасти Харківщини й почасти Курщини були місцеві рафінарні; пісок куповано переважно на Київському Водохресному ярмарку, а так само в Харкові, Ромні, Полтаві й Курську; кожна рафінарія являла собою ринок для околичних піскових заводів; піски на рафінарні продавали звичайно з приставкою на відстані іноді до 200 в.“. Ринки рафінаду не було так сконцентровано, як ринки піску. „Видимо“, каже акад. Воблій, „лінія поділу ринків між цукробуряковим і тростиновим рафінадом проходила через Москву; районам на північ од Москви постачали портові рафінадні заводи; на південь цукробурякові рафінарні; у Москві знаходили збут як колоніяльний, так і отчизний рафінад“ (у тому числі рафінад із заводів бр. Яхненка і Симиренка і з Шепетівського заводу Сангушка). Наприкінці передреформного періоду південні рафінади на Московському ринку взяли гору над північними й стали зміцнюватися на Нижегородському ярмарку. Кримська війна й збудування залізниці відкрили для українських пісків петербурзький ринок. Наприкінці передреформної доби

так само зміцнюється українського цукру збут на Північний Кавказ, і український рафінад починає доставатися до закавказьких ринків у Тіфлісі¹⁾.

Нарешті, був ще один вид чималого внутрішнього споживання сільсько-господарських продуктів, де як зацікавлена сторона виступала держава, розвиток її потреб, надто військових. Наприпочатку XIX в. держава переводила на Правобережжі великі заготівлі хліба й особливо будівельних матеріалів для Новоросії, де розвивалася велика колонізаційна й будівельна діяльність. Потім розквартирування війська й надто пересування його підчас воєн чи приборкання повстаннів (р. 1831) на театр воєнних дій забезпечувало сільським господарям і певний збут їхніх хліборобських продуктів. Як багато постачали вони для інтендантства, можна міркувати хоч би з такого прикладу. Р. 1829 (підчас Турецької війни) гадали для потреб війська закупити на Поділлі 170.000 чв. борошна, 23.936 ч. крупів, 130.000 ч. вівса; частину треба було приставити до Скумян у Басарабію, а другу до дністерських пунктів Ямполь, Кам'янки, Дубосар, на терміни 20 січня, 1 лютого, 15 травня, 1 вересня р. 1829. До того за таких постачаннів уряд намагався протягувати безпосередні стосунки скарбу з дідичами, обминаючи посередників-торговельників²⁾. Так було й р. 1829. Та дворянство не хотіло „постачати скарбові, мавши багато інших способів збувати своє збіжжя до південного порту чи повертати на горілку теперішнього воєнного часу, коли приходить безліч війська³⁾).

За мирного часу постачання для розквартирування в країні війська були куди менші. Так, напр., на тому самому Поділлі р. 1837 постачено житнього борошна й крупів 34.403 ч.³⁾, р. 1838 — 34.050 ч.⁴⁾.

Постачали на армію жито, овес і крупи, але не іншу пашню, надто пшеницю.

Отож, унутрішній сільсько-господарський ринок Правобережжя кінцем кінцем був невеличкий. Він утворювався як наслідок неоднакових ґрунтових умов краю, що зумовлювали нерівномірний розподіл урожаю й призводили до того, що краї Полісся чи близькі до них не могли прохарчуватися хліборобськими продуктами й перебутися без купованого хліба. Але ринок, що

¹⁾ К. Г. Воблий, *op. cit.*, т. I, вип. 1, стор. 215—219, 158—199; вип. 2, стор. 58—80.

²⁾ Ця урядова політика, що сприяла по суті баришам великих дідичів, починається з XVIII в. От, „провіантські регули“ р. 1758 приписують, що „всі намагатися повинні, щоб до поповнення магазинів, скільки й де можливо, підрядів, через які дуже від купців ціни підвищуювані бувають, і здебільшого по нині такі поповнення від них залежали, обминути, а користати від шляхетства й селян, щоб піддані, що над поширенням хліборобства сами працюють.. тими грошми могли цікавитись; підряди ж хіба до таких місць і в такому випадку чинить, коли від шляхетства й селян здобути не можна“. Пол. Собр. Зак. т. XV, 10788. Навіть більше, каже Лященко, „уряд для постачання російським військам, що перебували по чужоземних державах, підчас воєнних дій виписував хліб із Росії, щоб учинити „справді деяку хліборобську ухвалу“, забороняючи в інших указах купувати його для харчування армії за кордоном, „хоч би який він (хліб) дешевий був, а вивозити його звідсіль, хоч би який дорогий він ставав“. П. Лященко, *Очерки аграрн. еволюции России, 1923*, стор. 109.

³⁾ Арх. Под. Каз. Палати, р. 1823, № 17, ч. 1, арк. 53—55.

⁴⁾ *Ibidem*, № 17 ч. 2, арк. 289.

утворювався під впливом цих умов, не був широкий і використовували його тільки повіти, прилеглі до малородючих місцевостей. Ринок міський теж був невеличкий. Коли пристати на те, що з 878.407 чол. міської і містечкової людности, що нараховували р. 1841 для всього Правобережжя, половина, цілком не працювала коло сільського господарства, повинна була виявляти постійний попит на сільсько-господарські продукти, і коли рахувати пересічно на кожну душу 2 ч. борошна, 2 пуди м'яса, до 15 відер молока (разом з молочними продуктами) і до 15 п. картоплі й овочів¹⁾, то попит людности, що не ходила коло сільського господарства, висловиться більше-менше в 878.408 п. борошна, 878.000 п. м'яса, близько 6.500.000 в. молока й стільки саме пудів картоплі та овочів, до того одна чверть усієї цієї кількості припадає на Київ. Це для рр. 1841—1845, а для початку ХІХ в. разів у три менше. Постачання на армію були великі й утворювали великий збут тільки в умовах воєнного часу за пересування армій, але базуватися на них постійно сільське господарство Правобережжя не могло. Кінець-кінцем, щоб знайти збут своїм сільсько-господарським продуктам у середині краю, дідич повинен був намагатися індустріялізувати хліборобство, з'єднувати промисловість із хліборобством, себто утворювати сільські кріпацькі фабрики й заводи. Але до цього його спонукало намагання повніш і комерційніш використати працю своїх кріпаків-селян. Але індустріялізація хліборобства давала масовий вихід сільсько-господарським продуктам і збільшувала прибутки дідичів переважно тільки в одній царині, а саме в гуральництві: р. 1845 на Правобережжі було викурено 4.652.170 в. вина, що в перерахуванні на перероблене на вино борошно позначає до 8 міл. пудів, себто близько 1 міл. чверт. жита, ячменю. Такі головніші види внутрішнього сільсько-господарського ринку; за родом пашні його було збудовано переважно на житі й він сливе не захоплював найціннішого й у господарстві дідичів найпоширенішого сорту пашні, а саме пшениці. Неврожайними роками місткість сільсько-господарського внутрішнього ринку дуже збільшувалася, бо з'являється масовий споживач—селянин, що по ярмарках і базарах краю ставив попит на пашню, якої йому бракувало, і що збував в обмін на неї за безцінь переважно свою худобу.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ.

Зовнішній ринок сільсько-господарських продуктів. Напрямок і райони збуту. Генеза зовнішнього ринку в зв'язку з загальним становищем світового ринку й тарифної політики. Розміри ринку.

Збут сільсько-господарських продуктів за межі Правобережної України полягав у вивозі цих продуктів до інших губернь і на чужоземні ринки.

Цією стороною Правобережна Україна за передреформної доби являла собою велику різноманітність: окремі губернії, що ввіходили до її складу, навіть окремі райони в розумінні зовнішнього ринку мали різне тяжіння,

¹⁾ А. Челинцевъ, Теорет. осн. організації кр. хоз., Х. 1919, стор. 8.

обумовлене й неоднаковим географічним становищем, і неоднаковими виробничими можливостями і, нарешті, всім історично-економічним минулим як окремих губернь, так окремих місцевостей.

Наприкінці передреформної доби й наприпочатку пореформної відносно напрямку збуту головної маси сільсько-господарських продуктів — пашні Київщина розпадалася на три краї: 1) наддніпрянський, що веде до Києва, Ржищева, а звідсіля збуває в губерні литовські й білоруські; 2) західній, що складається з частини Бердичівського й Сквирського п., що постачає східній частині Волинського Полісся, і 3) найобширніший — південний, що безпосередньо збуває до Одеси¹⁾. Три напрямки мало так само Поділля: 1) більша частина подільського збіжжя йшла до Одеси, 2) куди менша була торгівля збіжжям через суходільний кордон — до Галичини і 3) певна кількість збіжжя надходила до Волині (на житомирські й інші млини) й Київщини. Географічно другий район складався з повітів Кам'янецького й Проскурівського, третій з північної частини Літинського й Вінницького, а перший з усєї решти Поділля²⁾.

Не меншу різноманітність щодо збуту пашні являла Волинь, що поділювалася на дві, цілком різні характером ґрунту й господарства, частині — Волинь та Полісся, з них тільки Волинь вивозила пашню, а Полісся швидше споживало волинський хліб, аніж вивозило на продаж свій. Становище Волині на роздільній смузі, звідки починається рух до Балтицького й Чорного морів, і на кордоні з Австрією, надто за вікової відірваності від Чорного моря, позначило напрямок збуту до Балтицького моря і цей напрямок залишився переважним протягом усєї передреформної доби, не зважаючи на збут, що частішає, на захід до Галичини й не зважаючи на те, що поступінно, надто роками великого попиту на збіжжя й високих цін на нього в Одесі, частина волинського збуту відтягувалася до Чорного моря. Балтицький напрямок і собі розпався на два: західня смуга Волині тяжіла до Гданського, середня вивозила на Кенігсберг. Східня частина, що включає житомирський район, перевозила збіжжя з Бердичівського, Сквирського, Новоградського, Житомирського й іноді Вінницького п. п., до Волинського й Менського полісся; а на захід (до Галичини) тяжіли частини повітів Володимир-Волинського, Старокосятинівського, Дубенського й Крем'янецького. Стикання з Одеським районом позначалося в Житомирській окрузі і в південній частині Волині, звідки частина хліба тяжіла до Дністра, де в навантаженні дністрянських допливів волинська пашня, надто в роки збільшеного попиту в Одесі, зливалася з подільською³⁾.

Отож позначаються чотири головних ринки на сільсько-господарські продукти Правобережжя: 1) Балтицький (через Гданське і Кенігсберг), 2) Чорноморський (через Одесу), 3) по західньому кордону (через Галичину) —

¹⁾ Ю. Янсонъ, Пинскъ и его районъ, стор. 39.

²⁾ Ю. Янсонъ, Статист. изсл. о хлѣбн. торговлѣ въ Одесскомъ районѣ, стор. 244—245.

³⁾ Ю. Янсонъ, Хлѣбная торговля на Волини, стор. 235—239.

всі оці три ринки вивозили сільсько-господарські продукти Правобережжя в чужоземні держави, а четвертий напрямок постачав хліб Правобережжя іншим губерням Росії—Волинському Полісся, блоруським і литовським губерням.

Історичний процес протягом передреформної доби зводився до поступінного збільшення економічної ваги чужоземних ринків, а надто ринку Чорноморського й Чорноморської торгівлі, у зв'язку з чим Одеський район усе дужче поширювався, одтягуючи все більшу частину хліба з Балтицького напрямку.

Супроти Одеського—місцеві ринки поділялися на три групи, з них дві водяні—Дністрянська й Дніпрянська, а третя везова¹⁾. Наприкінці передреформної доби до Дністрянського району ввіходили місцевості, що лежать у горшній половині бігу Дністра, повіти Ямпільський, Могилівський, Ушицький, Лятичівський, частина Літинського й почасти Кам'янецького та Проскурівського на Поділлі, Старокостянтинівський повіт на Волині, більша частина Хотинського, Яський, Сорокський і більша половина Оргівського п. Басарабії²⁾. У Дніпровому сточищі немає таких виразних районів, щоб тяжіли до Одеси; вся велика просторінь, що становить район Чорного моря в Дніпровому сточищі, витяглася більше завдовжки, ніж завширшки й утворює смугу більше-менше в 50—100 верстов завширшки по обидва боки річки, бо на таку більше чи менше відстань поширювалася тоді притяжна сила надрічних ринків; безпосереднє тяжіння до Одеси в Дніпровому сточищі починалося од Кременчука, отже, звичайно не торкалося Правобережжя, але в роки, коли Чорноморські порти ставили добрий попит, за посередництва кременчуцьких, катеринославських та херсонських купців, збіжжіві вантажі простували до Чорного моря й з місць, що лежать вище од Кременчука—із Ржищева, Переяслава, а часом,—що правда дуже рідко,—з Гомеля та з деснянських пристанів³⁾. А втім найширший район везовий. До нього наприкінці передреформної доби ввіходили південна частина Київщини,—повіти Липовецький, Гуманський, Таращанський, Звигородський, Черкаський та Чигиринський, з Поділля повіти Балтський, Ольгопільський, Брацлавський, Гайсинський, Вінницький і Літинський, а тоді вся Херсонщина опріч східньої частини Олександрівського й Херсонського пов. й середня та південна частина Басарабії. Цей район посідав простір понад 120.318 кв. верстов (понад 12¹/₂ міл. дес.) і р. 1863 там налічувалося було 3.850 тис. душ. За напрямком збуту всенька оця просторінь поділялася на дві частини, східню меншу й західню більшу. За межу між ними була лінія од Шполи на Новомиргород, Лизавет і Нову Одесу. Одміна поміж цими частинами зводилася до напрямку й остаточного пункту збуту і склалася наприкінці передреформного періоду, коли починає розвиватися торгівля Миколаєва, що притягує до себе східню частину везового району. Щодо продукційности, характеру

¹⁾ Ю. Янсонъ, Стат. изслѣд. о хлѣб. торг. въ Одес. районѣ, стор. 266.

²⁾ Там же, стор. 118—119.

³⁾ Там же, стор. 1—2.

й розміру збуту вазовий район теж поділявся на дві частини, південну й північну. Межа між ними проходила по лінії Рашків—Ольгопіль—Ольвіопіль—Рівне. На північ од цієї лінії лежить густозалюднена смуга кращих озимих пшениць, цукро-бурякове виробництво, на південь ідуть степи, ярі пшениці, льони, вівці, переліжне господарство. До цього треба додати одміни в характерові збуту: в північній половині головними продавцями пашні на порти Чорноморські були господарства дідичів, у південній разом із збіжжям дідичів до Чорноморських портів надходила пашня колонівська й селянська ¹⁾.

Куди меншу просторинь наприкінці передреформної доби обіймав район Гданський і Кенігсбергський. Він включав у себе частини Волинської, Ковенської й Віленської губернь. На Волині до Гданського тяжіли місцевості в сточищі Бога, Турії та Стирі, а до Кенігсбергу — в сточищі Горині й Случі ²⁾.

Іще менший район відсиляннів до Галичини, а часом через Галичину до Прусії. Район оцей протягнувся вздовж західньої межі вузькою смугою од 70—100 верстов завширшки й до нього увійшли місцевості найдальші од місць навантаженнів по Дністру (на Одесу) та волинських річках (на Кенігсберг і Гданське) ³⁾.

Але зазначені ринки відрізняються не тільки своїм обсягом, ба й якістю свого попиту. Всі вони вимагали найбільше пшениці, але відрізнялися залежно од того, який сорт пшениці мав найбільший попит, а так само од того, яку участь у загальному вивозі збіжжя мала інша пашня, надто жито. Якість попиту і собі визначала, фіксувала район притягання, бо зростання того чи того сорту пашні, надто пшениці, залежало од властивостей ґрунту.

Щодо пшениці, то найвибагливіший був район гданський, — він ставив попит мало не виключно на найвищий сорт пшениці, що не скрізь трапляється, на так звану сандомирку. Для сандомирки потрібні, безперечно, гарні суглинисті ґрунти, бо на чорноземлі або при угноюванні сандомирка втрачає свій ясно-палевий, мало не білий колір, дрібнішає й темнішає — вона перероджується ⁴⁾. За класичну країну сандомирки й ніжної (тонкошкурої) польської пшениці (*blé tendre de Pologne*) править Волинь, а за кращі з волинських пшениць правлять ковельські (з південної частини повіту) ⁵⁾. На Поділлі головні місця, де зростає сандомирка, лежать в околицях Бара, Деражні, в горній частині Ущицького, Проскурівського, в Могилівському й Ямпільському повітах ⁶⁾. Поруч з сандомиркою Гданське, а надто Кенігсберг, ставили чималий попит на жито, що зростав, як за кордоном бував неврожай або як

¹⁾ Там же, стор. 266—267.

²⁾ Ю. Янсонъ, Хлѣб. торг. на Волини, стор. 237.

³⁾ Там же, стор. 238 і Стат. изслѣд. о хлѣбной торг. въ Одес. районѣ, стор. 245—245.

⁴⁾ Сандомирка, голоколоса, біла або сталава. Назви оці дано їй з її кольору (біла), ваговитости (сталава і блискучий вигляд) і відсутности остюків на колосі (голоколоса). Голоколоса — це назва господарська, дві перші — торгові. Ю. Янсонъ, Хлѣбн. торг. на Волини. 1870 р., стор. 244. ⁵⁾ Там же, стор. 274, 256.

⁶⁾ Ю. Янсонъ, Стат. изслѣд. о хлѣб. тор. въ Одесскомъ районѣ, Спб. 1870, стор. 179.

поганий був врожай пшениці на Волині; коли врожаї пшениці на Волині бували погані, зерно її виходило дрібне, легке, тоді зростав вивіз жита.

Одеський ринок, не такий вибагливий у виборі пшениці, був, проте, менше за гданський, кенігсберзький та галицький сприятливий для вивозу жита, що збут його через Одесу почав розвиватися допіру, наприкінці передреформного періоду. Головний попит Одеса ставила на м'які озимі пшениці (жовті, жовтогарячі, червоножовті). Цей сорт пшениці вимагає найбільше Франція й Англія. Земля для таких пшениць потрібна сита, тучна та вироблена. Найбагатше на таку пшеницю Поділля й південна частина Київщини. Окрім цих пшениць Одеса ставила попит на арнаутку, а наприкінці передреформного періоду на гирку. Головні на гирку вимоги бували з боку Франції й Англії. Гирка належить до м'яких пшениць, дарма що на зерно вона трохи твердіша од інших видів цього роду пшениць. Походження її спірне. Арнаутка, що дістала свою назву од греків-албанців, взагалі званіх „арнаутами“, належить, навпаки, до пшениць твердих ¹⁾, — головний на неї попит на сході і в Італії. Ціна на арнаутку вища за м'яку озиму пшеницю, ціна на гирку рівна ціні на озиму пшеницю; і гирка, а надто арнаутка не так бояться холоду, як озима пшениця, не дуже бояться вітру й посухи, а через те кращі на врожай. Район, де вони зростають, переважно степовий ²⁾.

Накреслена картина, як розподіляються райони Правобережжя щодо зовнішніх ринків збуту головної маси сільсько-господарських продуктів—збіжжя, склалася наприкінці передреформного періоду, як наслідок довгорічного історичного процесу, пристосування внутрішніх економічних умов до умов зовнішніх, що складаються під впливом тих змін, які за цей час відбувалися на світовому хлібному ринкові.

До кінця XV ст. зовнішня торгівля Правобережної України розвивалася кількома напрямками, з них чимало важили порти Чорноморські — Білгород (Акерман) на Дністрянському й Очаків на Дніпрянському лиманах; між ними на початку XV ст. виник коло Хаджибейської затоки, на місці майбутньої Одеси, м. Качибей, що торгував пашнею, сіллю та рибою ³⁾. Як Крим і більша частина Новоросійських степів опинилися під владою татар, що вороже ставилися до Польсько-Литовської держави та перепиняли їй шлях до Чорномор'я, і як запанували на Чорномор'ї турки, Чорноморська торгівля занепадає. Турки забороняли полякам торгувати по Дністру й польський, а в тім числі й український, торг цілком зосередився в Гданському, бо повстав величезний західно-європейський попит на пашню. Які великі були обороти оцієї торгівлі, можна судити хоча б з такого от розрахунку: щороку відсилано було з Польщі близько 6 міл. корців, себто понад 3 міл. четвертей самої пшениці на суму близько 15 м. сріб. карб., але часом вивозили й більше — коло

¹⁾ Арнаутка мав зерно довге, дуже тверде, напівпрозоре, жовте, блискуче на колір, колос дуже повний, гранистий на чотири боки й з остюками.

²⁾ А. Вольскій, Очеркъ исторіи хлѣб. торг. Новорос. края, Од. 1854 р., стор. 97—99.

³⁾ Одесса 1794—1894 г., стор. 155—156.

11 міль корців¹⁾. Чорноморські пункти за цей час зберігали й надалі своє значіння в соляній торгівлі. Так було до половини XVIII ст. Але протягом цього часу Польща зробила чимало спроб відновити Чорноморську торгівлю збіжжям, яка давала б зручніший вихід українській пашні та стимулювала б приватно-власницьку колонізацію й розвиток фільваркового господарства на Правобережжі. Так, приміром, року 1623-го складено договір між Польщею й Туреччиною, за яким Польща зобов'язувалася постачати до Дністра в Акерман певну кількість пшениці для продажу самим царгородським купцям. Аналогічні договори про торгівлю Дністром, Богом і Дніпром складали польські королі й згодом — у 1667 і в 1699 рр., але великих реальних наслідків вони не давали. Торговля ішла з перебоями. За головні райони, що з них вивозили пашню, були Буджак і Крим, який „правив неначе за шпихлір (запасний магазин), звідки для столиці Оттоманської імперії раз-у-раз вивозили збіжжя, то в більшій, то в меншій кількості, залежно од тамтешніх урожаїв“. Цей вивіз призначався на те, щоб забезпечити харчами самий лиш Царгород. Тим то всякий вивіз не до Царгороду було заборонено. Тільки тоді, коли в Царгороді було подостатком хліба, коли він був забезпечений харчами надовго, Кримський хан міг видавати фірмани на вивіз пашні до Трапезунту й ін. місць М. Азії²⁾. У цьому вивозі брало участь і Правобережжя — дідичівські господарств Брацлавщини, Гуманщини, почасти Галичини, а часом і Волині³⁾. А втім, дарма що вивожувана пашня, за врожайних для Туреччини років ішла на задоволення потреб не самої Туреччини, ба й до Леванту і навіть до південної Франції, яка набувала зернові продукти в турецьких портах і вивозила через Марсель, — та розміри одєї торгівлі навряд чи були великі. Хлібна торгівля з боку турків була дуже суворо обмежена⁴⁾, Дніпро по давньому вважали коло порогів за непрохідний, а рух Дністром з половини XVII ст. припинився⁵⁾. Отож, для збуту залишалися шляхи сухопутні (Керваніол — караванний шлях), але вони були небезпечні, — отже польські дідичі південно-західнього Правобережжя посилали свої продукти через Балту в Хаджибей не інакше, як озброєними валками⁶⁾.

Таке становище сухопутних шляхів, у зв'язку з безупинними спробами польського уряду налагодити вихід до Чорного моря, викликав скількись проєктів, що показують, яку вагу надавано Чорноморській торгівлі, дедалі все потрібніший, у міру того, як на Правобережжі розвивалася колонізація та фільваркове господарство.

За Сигізмунда Августа папський нунцій Камендоні, родом з Венеції, подав польському королеві проєкта, що мав на меті запровадити торговельні стосунки між Польщею та Венецією через Дністро коло Чорного моря. Він

¹⁾ Суровецькій, О земл. пром. и вообще богатствъ Польши, стор. 128.

²⁾ Вольскій, Opus cit., стор. 50—51.

³⁾ Одесса 1794—1894 гг., стор. 160.

⁴⁾ Вольскій, Там же, стор. 54. ⁵⁾ Там же, стор. 48.

⁶⁾ Вольскій, стор. 48. Одесса 1794—1894 рр., стор. 161.

запевнив, що Венеція, прозадячи велику торгівлю, закуповуватиме всеньке українське збіжжя й постачатиме на Україну всякі потрібні їй товари. За його проектом польському урядові належало попрохати в султана дозволу на вільне судноплавство Чорним морем і через Дарданели, і з його ж таки дозволу збудувати портове місто там, де Дністро вливається до Чорного моря. Король і сойм палко вхопилися за цей проєкт; венецькі люди охоче взялися будувати порт, але з усього цього нічого не вийшло, бо, досліджуючи Дністро, комісари знайшли, що нижче од Кам'янця він непрохідний для суден.

Тоді польський уряд намагався відкрити нові для українського збіжжя водяні шляхи до інших морів, і з цією метою було складено скількись проєктів, але так само марно, як і для сплаву до Чорного моря: за Івана Казимира львівський каштелян Фредро пропонував спорудити канал між річками Пиною й Муховцем; цим каналом установлювалося сполучення між Дністром і Віслою (ідею цю здійснив був геть ізгодом Огінський — Огінський канал між річками Шарою й Яцольдою); наприкінці королювання Сигізмунда III було висунуто проєкт каналу між Березиною та Віслою, і королевич Володислав пропонував на оце підприємство кошти, аж тоді цей проєкт було замінено новим — канал між Західньою Двиною та Березиною (ця ідея здійснилася р. 1799)¹⁾.

Як Польща втратила Гданське і він одійшов до Прусії, а на польську пшеницю та інші польські продукти накладено мито, думка про те, щоб вільно доступитися до Чорного моря, набувала вже значіння ширшого заходу, спрямованого не тільки до забезпечення збуту українського, ба й узагалі польського збіжжя. У другій половині XVIII ст. Дністрианський шлях знову привертає до себе увагу останнього польського короля Станіслава Августа; Франція, що брала найжвавішу участь у хлібній торгівлі Польщі, дуже спочутливо поставилася до повсталих тоді планів, сподіваючись зав'язати постійні стосунки з Польщею через Чорне море²⁾. Року 1783-го закладено окрему компанію на акціях, під назвою „торговельної Чорноморської“ за проєктами єзуїта Оссовського. Вона склалася з 40 акціонерів, що повинні були внести для утворення компанійського капіталу 1000 червінців кожен. Початковий строк існування компанії призначено п'ятирічний, рахуючи з 1 травня 1785 р., а по закінченні цього строку малося на думці влаштувати її остаточно. Заправляти справами компанії доручено було одному з її акціонерів Протові Потоцькому, старості Гузівському. В південних придніпрянських провінціях за центральний пункт дій компанії було м. Херсон; компанія купувала продукти по околицях і вище по Дніпру, щоб збувати Чорним морем. Але справи компанії йшли невдало, вона незабаром розпалася, а управитель П. Потоцький, що керував її справами й оборотами, звівся ні на що і всі його маєтки перейшли до кредиторів³⁾. Тільки прилучення Криму, розбір

¹⁾ Фундуклей, т. III, стор. 319—321.

²⁾ Вольскій, *Opus cit.*, стор. 48—49.

³⁾ Фундуклей. *Op. cit.*, стор. 325.

Польщі, заснування Одеси створили належні гарантії для розвитку Чорноморської торгівлі, а всі оці події сталися саме тоді, як на Заході Європи збільшилася потреба на привізне збіжжя.

До половини XVIII ст. в більшості західньо-європейських країн потребу на збіжжя задовольовано було продукцією власного сільського господарства і вивіз сільсько-господарських продуктів переважав над довозом. Так було, наприклад, в Англії та Франції. А втім інтенсивне зростання людности (з 1760 р.) в Англії, розвиток промисловости, збільшення числа робітничої кляси—все оце не абияк збільшило попит на хліб. Місцевого хліба, не зважаючи на удосконалення хліборобства¹⁾, на поширення засівної площі, стало, надто неврожайними роками, не вистарчати, і року 1773-го було скасовано всякі заборони, що стосувалися до довозу хліба й тільки задля форми призначено невеличке мито по $\frac{1}{2}$ шіл. з квартера²⁾. Через те довіз чужоземного збіжжя, що становив р. 1773-го — 56.847 кварталів, на рік 1790 збільшився до 222.557 кв., при відповідному збільшенні вивозу всього з 7.637 до 30.892 кв. І оцей привіз, дарма що збільшення його призвело до протестів англійських землевласників, які досягли, з одного боку, підвищення нормальної ціни на пшеницю (в 1791 р. замість 44—45 шіл. за квартал), а з другого — збільшення охоронного довозового мита на чужоземне збіжжя (24 шіл., якщо на внутрішньому ринкові квартал пшениці коштував менше од 54 шіл., і 2 ш. 6 п., коли ціна на внутрішньому ринкові була менша за 54 ш.), зростав: р. 1791 — 469.056 кв., р. 1800 — 1.264.520 кварталів, пересічно 518.000 кв., за пересічного вивозу 82.000 кв.³⁾.

Аналогічні зміни відбувалися й у Франції. Перед великою революцією Франція сливе не потребувала довозу чужоземного збіжжя й тільки за неврожайних років здобувала його переважно з німецьких та балтицьких портів; за врожайних же років Франція сама вивозила хліб за кордон, так з 1779—1789 рр. вивезено хліба 3.047.532 ч., а привезено тільки 872.252 ч. Але з 1789 р. через часті неврожаї, а надто через невпинні війни, громадянську й зовнішню, Франція стала потребувати багато привізної пашні: р. 1789 доведено 1.143.756 ч. р. 1790 — 1.055.767 ч., р. 1802 — 602.967.

У меншій мірі, але ті самі умови, збільшили потребу в привізному збіжжі Італії, Іспанії, Туреччини. Збільшили попит на чужоземне збіжжя Голяндія, Швеція й т. ін.

Отож, кон'юнктура світового ринку наприкінці XVIII ст. була сприятлива для експорту пашні. Таке становище тривало для більшости західньо-євро-

¹⁾ Перехід до плодозмінної системи, вживання підгною, вдосконаленого хліборобського знаряддя, осушування боліт. З 704.550 акрів р. 1760-го площа засіву на 1810—1819 р. збільшилася до 1.560.990 акрів.

²⁾ В тому разі, коли ціна на збіжжя в середині держави була більша за 44 шіл., якщо ж ціни були нижчі, то мито залишалось по-давньому 22 шіл. Але поряд з цим збережено було премію за вивіз у 5 шіл. за кожен квартал, що її запровадив був Вільгельм III, але її видавали в тому тільки разі, коли ціна на пшеницю на внутрішньому ринкові була нижча за 44 шіл.

³⁾ За Кумберовим обрахунком споживання Англії в 1760 р. дорівнювало 3.500.000 кв. за продукції в 3.800.000 кв., у 1773 р. — 4.600.000 кв. за продукції в 4.500.000 кв., а в 1796 р. — 6.180.000 кв., що з них Англія виробляла 6 міль. кв. Небольсинъ, *Opus cit.*

пейських країн геть аж до Віденського конгресу, а після нього мало не по всіх західно-європейських країнах виявилася тенденція до розвитку місцевого виробництва збіжжя й до гальмування довозу чужоземного відповідними тарифними постановами.

Це найраніше позначилося в Англії, де почасти під впливом континентальної блокади незабаром збільшувалася продукційність сільського господарства; до сфери сільського господарства втягувалися щораз гірші землі й, хоча ціни на хліб зростали (з 1809—1814 р. ціна пашні в Англії зросла більш аніж удвоє проти цін, що були з 1789—1794 рр.), але охоронна система по дозові чужоземного збіжжя прикладалася щораз суворіше: в 1804 р. мито на довозуваний хліб було встановлено у 24 ш. 8 п. за квартал, коли ціна його на англійських ринках була не більша од 64 ш. за квартал, а як ціна стояла од 63—66, то привозове мито дорівнювало 2 ш. 6 п., а за чималого підвищення цін (понад 66 ш.) мито падало до $\frac{1}{2}$ ш. за квартал. З р. 1815 привіз чужоземного хліба дозволювано тільки тоді, коли в самій державі ціни зростали до 80 ш. за кв., а вивіз хліба оголошено вільним будьколи. Отож, коли р. 1801 Англія вкупі з Ірландією привезли були 2.406.443 кв. (в тім числі 204.656 кв. із Росії), то р. 1812 довіз становив був разом 859.332 кв. (в тім числі з Росії 128.437 кв.,—ця цифра ще вища за цифри вивозу в Англію з Росії попередніх років, коли вивіз із Росії знижувався до 6.183 кв.—року 1807). Неврожай 1813 р. знову підніс довіз до 1.773.045 кв. Закон 1815 р. ще більше обмежив довіз чужоземного хліба, який відтоді стали дозволяти як тільки виїняток, за неврожайних років.

Аналогічної політики що-до довозу пашні додержувала після Віденського конгресу Франція: „за законом, виданим у липні 1819 р., ухвалено систему перемінного мита з чорноземної пашні, збільшуваного чи зменшуваного відповідно до зниження чи підвищення внутрішніх цін¹⁾... Під впливом цього тарифу потреба на довізний хліб зменшилася до того, що тільки в випадковій мізерного врожаю власні запаси надолужувано довізною пашнею“.

Отож, після Віденського конгресу довіз чужоземного збіжжя став практикуватися мало не виключно за неврожайних років. Такими за розглядуваний період роками для всенюкї західної Європи були особливо роки 1816 і 1817²⁾.

Другий оцей період у розвиткові світового хлібного ринку тривав більше-менше до 1829 р. Рух довозу чужоземного хліба за цей період для головних західно-європейських країн видко з нижченаводжуваних цифрових даних (див. табл. № 20 на стор. 75).

Отож, маємо безперечне збільшення довозу під впливом неврожаю 1816—1817 рр. (1817, 1818 і почасти 1819 р.), два роки без жадного довозу,

¹⁾ Коли ж зниження оцих цін доходило до 20, 18 й 16 фр. за гектолітр пшениці, то довозити чужоземний хліб цілком забороняли.

²⁾ Р. 1816, на заході до червня надії на врожай були блискучі, але зливи відомі під назвою дощів св. Медарда (20/8 червня) та св. Івана (6/24 липня) знищили мало не всенюкїй врожай (Демоль, О хлѣб. торговлѣ на одесскомъ рынкѣ въ 1847 г. Зап. Имп. Общ. Сельск. Хоз. Юж. Росс. 1847, Січень, стор. 81).

Таблиця № 20.

Рік	Довіз до Англії		Рік	Довіз до Англії	
	Квартерів усенької пашні	в т. ч. пшениці		Квартерів усенької пашні	в т. ч. пшениці
1815	523	—	1822	—	—
1816	326.734	225.263	1823	12.137	12.137
1817	1.777.706	1.020.949	1824	675.629	15.777
1818	3.538.568	1.593.518	1825	830.225	525.231
1819	1.434.407	122.139	1826	2.097.104	315.892
1820	761.125	31.274	1827	2.986.525	572.703 ¹⁾
1821	—	—	—	—	—

довіз же всіх інших років дорівнював був $\frac{2}{3}$ довозу самого 1818 р., становлячи пересічно на рік 434.395 кв. Пересічно для всього періоду 1.110.821 кв.

Довіз до Франції становив за п'ятиріччями пересічно: з 1815—1819 рр. 1.096.000 гектолітрів, з 1820—1824 рр. 277.000 і з 1825 по 1829 р. 560.000²⁾. Пересічно для всього періоду 644.300 гект. Величина довозу за п'ятиріччя, 1815—1819 рр. з'ясовується, як і в Англії, впливом неврожайів 1816—1817 рр.: р. 1817 й р. 1818 у Францію було привезено 2.068.830 ч.³⁾

З року 1829 європейську заборонну систему замінено системою перемінних мит на довозувану пашню. Найраніше заміну одю переведено в Англії.

Оскільки заборонні хлібні закони, не завсіди виправдуючи ту мету, про яку їх було заведено — усунення чужоземного суперництва й достачання англійському землеволодінню постійних вигідних цін, — гальмували розвиток зовнішньої торгівлі та збут фабрикатів англійської обробної, надто мануфактурної промисловости, остільки громадська думка Англії, щораз більше зверталася проти хлібних законів, і з року на рік питання про їхню реформу викликало щораз більше співчуття. Та поки заправляли владою торі, не можна було посягнути на цілковите скасування, хлібних законів, — на перший час обмежилися їхнім полегшенням. Р. 1822 зроблено невеличку знижку цін, за яких дозволювано безмитний довіз, а р. 1828 Чанінг запропонував був проєкт закону про перемінне мито на довозуваний хліб, — скалю цього мита було ухвалено з поправками герцога Веллінгтона: менше мито на довозувану в Англію пашню дорівнювало 1 ш. 8 п. з квартера (за пропозицією Ч. 1 ш.) в тому разі, коли ціна її на внутрішньому англійському ринкові досягала 73 ш., а більше встановлювалося в 33 ш. 8 п. (за пропозицією ч. 33 ш.),

¹⁾ Небольсинъ, Стат обозр. вн. тор. Россія ч. I, стор. 70.

²⁾ А. Заблоцкій, Причины колебанія цѣнъ на хлѣбъ въ Россіи. Отеч. Зап. 1847 т. 52 стор. 18.

³⁾ Небольсинъ, Там же, стор. 134.

коли ціна пашні становила 50 ш. Система перелічених мит була за переходовий засіб до цілковитого скасування хлібних законів.

Слідом за Англією систему перемінних мит ухвалено р. 1832 у Франції¹⁾. Бельгія, Греція й деякі інші європейські держави теж більшою чи меншою мірою пішли за прикладом Англії.

Новий оцей, третій, період західньо-європейської політики в питанні довозу пашні тривав до 1842—46 р., до цілковитого скасування хлібних законів і характеризувався такими явищами: 1) великим хитанням цін (од 40—90 ш. за квартал), 2) залежністю цін од урожаїв: „за поганого врожаю ціни дуже зростали, за врожайних років лишки не мали збуту за кордоном, бо внутрішні ціни штучно підвищувалися порівнюючи з пересічними цінами по чужоземних державах“; 3) дальшим довозом чорноземної пашні, — що вища була ціна англійського ринку, то довіз оцей був більший (так, приміром р. 1835 за ціни 39 ш. 4 п. за кв. було привезено в Англію 28.000 кв., а р. 1838 за ціни 64 ш. 7 п. кв. — 1.853.000 кв., р. 1839 за ціни 70 ш. 8 п. — 2.711.000 кв.); 4) страшенною спекуляцією: користаючи з непостійности цін, скупники чужоземної пашні привозили її тоді, коли була найбільша дорожнеча, — коли привозове мито знижувалося, тоді саме перекидали маси пашні; не маючи повного збуту, пашня оця збільшувала внутрішні запаси збіжжя в Англії й знижувала ціни, що шкодило англійським землевласникам; таким чином, спекуляція призводила до несталости довозу, до його сильних хитаннів, а також і до хитання цін; 5) спекулятивний характер збіжжевої торгівлі підсилювався ще й од того, що попит на чужоземну пашню виникав у строки непевні, а ціни, швидко зростали до високого рівня, так само швидко й падали, тим то всенький розрахунок спекуляції чужоземною пашнею було побудовано на тому, щоб якнайшвидше приставити її в Англію. Це призводило до розвитку складів збіжжевої торгівлі, які, — користаючи з вигід свого географічного становища, що давало їм можливість при підвищенні цін на пашню в Англії швидко перекидати її туди, закупаючи заздалегідь збіжжя по тих сторонах, звідки його звичайно вивозять, — ставали за посередників між одими сторонами та тими країнами, які пашню привозили до себе. За такі складовища збіжжевої торгівлі в північній Європі були порти Гамбург, Бремен, Амстердам і надто важливі для торгівлі Правобережжя Гданське і Кенігсберг, а в південній — Марсель, Генуя, Ліворно, Трієст.

Який великий був привіз чужоземної пашні за оцей період по окремих країнах Зах. Європи, можна бачити з таких цифр (див. табл. № 21 на стор. 77).

Таблиця довозу чужоземної пашні в Англію ілюструє зростання попиту за перші 4 роки (пересічно 2.117.798 кв.), занепад його в дальші 5 років 315.900 кв. на рік) і початок регулярнішого та сталішого зростання попиту з 1837 р.

¹⁾ Перемінні мита залежали од пересічних цін в чотирьох прикордонних округах, що через них перевозили й відпускали пашню. Коли пересічна ціна на пшеницю в одній з оцих округ перевищувала вищу установлену ціну, тоді на прикордонних митницях брали привозове мито, близько 13 к. з чверти пшениці. При зниженні оцейї ціни на 52 к. ср. з чверти, мито збільшувалося теж на 52 к. ср. і т. д. Небольсинъ, назв. твір, стор. 89.

Пересічна щорічного довозу за цей період становить 1.745.478 кв., вона на 57% більша за пересічну попереднього періоду. Пересічна французького споживання чужоземної пашні становить 394.502 ч. на рік. Великий 1832 р. довіз пояснюється неврожаєм, що був тоді у Франції¹⁾.

Яка велика була участь складів у постачанні чужоземної пашні, видно з отаких прикладів і цифр. Через Гданське й Кенігсберг відпускали здебільшого ту пашню, яку приставляли туди річками Німаном і Віслою. Гданське вивозило пашню, яку сплавляли р. Віслою з царства Польського, південно-західної Росії та почасти з Галичини, Кенігсберг вивозив пашню, приставлювану туди Німаном із західніх губернь Росії.

Таблиця № 21.

Р і к	Д о в і з в А н г л і ю		Випуск чужоземної пашні для внутрішнього споживання у Франції
	Квартерів усенької пашні	в т. ч. пшениці	Пашні четвертей
1828	1.216.987	842.050	—
1829	1.944.049	1.364.220	—
1830	2.741.176	1.701.885	—
1831	2.568.983	1.491.631	—
1832	423.229	325.435	2.105.653
1833	83.709	83.709	2.651
1834	232.870	64.552	221
1835	434.229	27.537	211
1836	405.472	30.036	110.225
1837	838.714	244.089	142.497
1838	1.921.591	1.834.452	49.648
1839	4.570.645	2.681.390	516.648
1840	3.795.869	2.389.732	1.055.884
1841	3.259.183	2 619.702 ¹⁾	77.892
1842	—	—	277.993 ²⁾

За 16 років (1831—1846 рр.) через обидва оці порти було вивезено (табл. № 22, див. на стор. 78).

За усієї оцієї кількості $\frac{2}{3}$ припадає на вивіз із Царства Польського й Росії. В 1839, 1840 й 1841 рр. звідси було вивезено: пшениці 2.129.292 ч. (в тім числі через Гданське 1.785.466 і Кенігсберг 343.826 ч.), жита 980.616 ч.

¹⁾ Довіз хліба до Франції був більший за випуск чужоземного хліба для внутрішнього харчування. Звичайний довіз хліба у Франції становив близько 1 міл. гектолітрів, але більшу частину з них вивозили назад борошном і зерном. Довіз р. 1832 становив 4211.306 гектол. і близько 132.216 цент. муки, разом на 98.853.181 фр. М. Вольскій. Очеркь історії хлѣб. тор. Новор. края Стор. 120

²⁾ Небольсинъ; назв. тв., стор. 73, 90. Квартер 13.856 четвертів.

(в тім числі через Гданське 424.550 ч., через Кенігсберг 556.066 ч.), ячменю 233.898 ч. (в тім числі через Гданське 154.882, через Кенігсберг 79.016 ч.), вівса 151.558 ч. (в тім числі через Гданське 14.448, через Кенігсберг 137.110 ч.), а разом 3.495.364 ч. З оцієї кількості підвезено водою із західніх губернь Росії: 516.376 ч. (14,8%), в тім числі пшениці 187.027 ч. (близько 9%), жита 261.643 ч. (близько 12%), ячменю 21.608 ч. (близько 1%), вівса 46,098 ч. (близько 2%). Разом із тим із Царства Польського вираджено до Гданського Віслою пшениці 1.194.578 ч., жита 217.440 ч., ячменю 686 ч., але в це відсилання безперечно зараховано й пашню волинську, транспортовану Віслою.

Таблиця № 22.

	Гданське		Кенігсберг		Через обидва порти	
	Разом	Пересічно на рік	Разом	Пересічно на рік	Разом	Пересічно на рік
Пшениці	6.852.390 ч.	428.270 ч.	1.564.905 ч.	97.806 ч.	8.417.295 ч.	526.076 ч.
Жита	1.556.820 ч.	97.300 ч.	2.445.735 ч.	102.858 ч.	4.062.555 ч.	200.158 ч.
Ячменю	267.240 ч.	16.702 ч.	497.275 ч.	31.080 ч.	764.515 ч.	47.782 ч.
Вівса	69.430 ч.	4.339 ч.	451.985 ч.	28.240 ч.	521.415 ч.	32.579 ч.
Разом	8.745.880 ч.	546.611 ч.	4.959.900 ч.	259.984 ч.	13.705.780 ч.	806.595 ¹⁾

У вивозові Гданського головне місце посідає пшениця. Вивіз її через Гданське почав розвиватися особливо інтенсивно з р. 1837, себто якраз відтоді, коли збільшився попит на Англію. Тимчасом як за десятиріччя 1813—1822 р. щорічний пересічний вивіз пшениці становив 196.410 ч., а за десятиріччя дальшого (1823—1832 рр.) 206.562 ч., — за десятиріччя 1833—42 рр. він зріс до 414.578 ч., причому вже р. 1837 було перевищено оцю пересічну за 10 років і далі ми бачимо щораз нове збільшення вивозу: в 1837 р. Гданське вивезло 448.945 ч., в 1838 р. — 654.915 ч., в 1839 р. 598.650 ч., в 1840 р. — 709.695 ч., в 1841 р. — 604.665 ч., в 1842 р. — 619.620 ч. в 1846 р. — 346.752 ч., 1847 р. — 531.870 ч. Тим що Гданське це був порт, який постачав найбільше Англії, то слабкий розвиток вивозу за перше десятиріччя пояснюється перешкодами довозові чужоземної пашні в Англію, а збільшення вивозу за десятиріччя 1833—1842 рр. з'ясовується тим, що Англія тоді потребувала чималой кількості пашні, бо вже р. 1833 сконстатовано, що Англія не прохарчується своїм хлібом ²⁾.

Те місце, яке Гданське й Кенігсберг посідали щодо вивозу пашні з Волині, для району Одеського (тобто мало не для всенького Поділля й більшої частини Київщини) мали складовища Марселя, Генуї, Ліворна, Трієста.

¹⁾ Небольсинъ, назв. тв., стор. 107.

²⁾ Небольсинъ, назв. тв., стор. 106—115.

Особливо для Чорноморської торгівлі і, значить, для Одеського району було велике значіння Марселю. Значіння Марселю пояснюється вже тим, що, він був головним портовим містом Південної Франції, себто тієї області, яка у Франції більш, аніж інші потребувала чужоземної пашні. Але Марсель постачав привізне збіжжя не тільки південній Франції, він правив так само за той склад, куди, вважаючи на географічне його становище, передусім удавалися, як повстав попит на пашню у Великобританії, у всій іншій Франції. Окрім того, перемінні мита, що гальмували довіз пашні по інших французьких портах, не зупиняли її довозу до Марселя, де існувало порто-франко. Тому Марсель міг провадити і справді провадив жваву торгівлю по закупівлі пашні або для негайної реалізації, або для складання з Південної Росії, Туреччини, Єгипту, Італії та інш. країн“. Навіть тоді, коли Франція не потребувала чужоземної пашні, марсельська торгівля раз-у-раз притягала сюди пшеницю для місцевого споживання, та для заготівлі провіанту для французького війська, розташованого в Альжирі“.

Яку мав вагу Марсель, постачаючи Франції чужоземну пашню, можна бачити з отаких цифр: з 1838—1847 р. включно довіз пшениці до Франції становив 16.507.729 ч., себто пересічно 1.650.773 ч. на рік (за попереднє шостиріччя 1832—1837 рр. він становив 2.105.653 ч. в 1832 р. й 255.803 ч. за всі інші 5 років, себто пересічно 51.000 ч. на рік), в цьому числі Марсель з 1841 по 1847 р., себто за 7 років постачав 10.466.657 ч., а коли взяти на увагу довіз 1838—1840 рр., то матимемо висновки, що мало не $\frac{3}{4}$ всенього довозу чужоземної пашні у Францію переходило через Марсель.

З 10.466.657 ч.—6.601.884 ч., себто сливе $\frac{2}{3}$ приставлене в Марсель з Південної Росії. За роками кількість поділяється так:

Таблиця № 23.

Р о к и	З Росії	З ін. місць	Разом	% з Росії
1841	391.935	180.837	572.772	76,3
1842	251.701	335.553	588.254	42,8
1843	495.043	456.707	951.750	52
1844	702.108	427.979	1.130.087	62
1845	1.875.239	669.581	2.544.910	73,6
1847	1.918.398	1.425.863	3.344.261	57,3 ¹⁾

За Марселем треба поставити Геную й Ліворно. „Ці два порти віддавна набули великої ваги в хлібній торгівлі південної Європи, надто щодо збуту чорноморської пшениці. Хлібні продукти звозили до Генуї й Ліворна на складання з портів України, Туреччини, Єгипту, Сіцилії, Неаполю та Сардинії

¹⁾ Небольсинъ, Назв. тв., стор. 91—93.

чималу частку цього привозу становила пшениця, одержувана з Одеси, Таганрогу та інших південних портів: збіжжіві запаси, окрім збуту на внутрішнє харчування, вивожувано з Генуї й Ліворна, в міру вимог, до інших італійських портів, у Марсель і переважно в Англію“. Мало не всенський вивіз української пшениці до Італії, що становив за 10 років (з 1838—1847 рр.) 7.527.158 ч., себто близько 750.000 ч. на рік, надходив на складання в Геную й Ліворно.

Трохи менше значіння мав Трієст. За 20 років (1827—1847 рр.) до Трієсту привезено з чорноморських портів близько 1.853.740 ч., головний привіз припав на неврожайні 1846 і 1847 роки. Окрім України Трієст вивозив іще з Угорської Хорватщини, дунайських портів, Туреччини й Єгипту, а збував у Ломбардо-Венецькому королівстві, Далмації, Албанії, портах Середземного моря та Великобританії¹⁾.

Вже порівняння цих даних з даними про довіз в Англію та Францію показує, що більша частина пашні надійшла на ринки цих країн не безпосередньо, а через порти складу. Цей висновок потверджується таким розрахунком із наших чорноморських та озівських портів з 1829 по 1846 р. було вивезено 26.398.460 ч. пшениці, з них 23.458.581 ч. було вивезено в порти Середземного моря й тільки 2.939.879 ч. було вивезено безпосередньо за його межі, переважно до Англії. Безпосередній привіз хлібних припасів взагалі з Росії становив р. 1831—1845 виключно не більше за 10% усенського привозу пашні в Англію. З 23.458.581 ч., вивезених до середземних портів на Геную, Ліворно, Трієст, Марсель припадає 14.434.923 ч., тобто понад 60% і 8.912.996 ч. показано вивезеними до Туреччини. Але так само, як у Марселі, Генуї, Ліворні, Трієсті, так і в Царгороді аж геть то не вся вивезена сюди пшениця ішла на внутрішнє споживання країн, прилеглих до цих портів, — чимала її частина діставала тут дальше призначення²⁾.

Отож, за невеличких безпосередніх стосунків з країнами, що потребували пашні, Росія аж до самого скасування системи перемінних мит і заведення вільної торгівлі, не могла скористати з вигідної кон'юнктури хлібних цін на світовому ринкові й мусіла задовольнятися тими цінами, які пропонувалися за російську й українську пашню на складових пунктах хлібної торгівлі. За такого становища, не зважаючи на те, що потреба в нашій пашні на заході Європи (надто в Англії та Франції) раз-у-раз зростала, лев'яча пайка бар'єрів, одержуваних з вивозу російської й української пашні, — за браком іще або через невеличкі розміри власної торговельної флотії, — потрапляла до кишень спекулянтів портів-посередників, що користувалися перевагами завчасної закупівлі пашні за дешевих цін і негайної приставки в періоди попиту на неї та підвищення цін.

¹⁾ Небольсинъ, назв. тв., стор. 116, 117—118.

²⁾ М. Вольскій, Очеркъ исторіи хлѣбн. торг. Новор. край, стор. 125. Небольсинъ, назв. тв., стор. 77. Пор. аналогічний розрахунок Небольсина, стор. 121—122.

Негативні сторони системи перемінних мит разом з жвавішим зростанням західньо-європейської людности¹⁾ та її індустріялізацією, яке призводило до того, що збільшення продукційности місцевого сільського господарства щораз дужче відставало од зростання потреби в пашні²⁾, призвели до певної реакції на користь вільної торгівлі збіжжям і спричинилися до скасування хлібних законів, які охороняли, та й то не завсіди й не цілком, інтереси самих землевласників. Слідом за компромісовим біллем 1841 р., що низив привозів на пашню мита, чималою мірою під тиском неврожаїв 1846 й 1847 рр.³⁾, р. 1849 було ухвалено закон Р. Піля, за силою якого почали брати однакове мито з усіх родів довозуваного в Англію хліба—по 1 ш. з квартера. За прикладом Англії пішли й інші країни Бельгія, Голяндія, Швайцарія.

Скасування охоронної системи зменшило хитання цін і, значить, сприяло занепадові спекуляції хлібом, а тоді, знищивши вигоду посередницьких портів, воно призвело до безпосередніх торговельних стосунків між країнами, що хліба потребували, та країнами, що хліб вивозили. Ці безпосередні торговельні зв'язки з Росією зав'язуються за неврожайного для Західньої Європи 1846 р., і в дальшому під впливом вільної торгівлі задержуються й усталюють правильний і постійний експорт пашні.

Який під цей час великий був попит на чужоземну пашню в Англії та Франції, можна бачити з отаких цифр (табл. № 24 див. на стор. 82).

Отож пересічний щорічний довіз збіжжя в Англії перед роками неврожаю становив 2.220.526 кв., себто на 27% більше од пересічної попереднього періоду. Але з 1846 р. довіз оцей збільшився в скількись разів.

Випускання чужоземної пашні на внутрішнє прохарчування Франції становило р. 1843—1.009.029 ч. пшениці, р. 1844—375.756 ч., р. 1845—1.231.982 ч., р. 1846—2.404.512 ч., р. 1847—4.423.157 ч. Довіз же до Франції всякого збіжжя становив р. 1846—2.404.512 ч. і р. 1847—4.423.157 ч.⁴⁾

У зв'язку з цим збільшувався експорт пашні з Росії, при чому збільшення експорту припадало найбільше на вивіз чорноморських портів; розвивалися безпосередні торговельні стосунки й вивіз чорноморських портів щораз більше виходить поза межі Середземного моря.

¹⁾ З 1822 на 1832 р. кількість жителів Англії збільшилася на 3.111.341 ч., з 1832 на 1842р. на 2.556.997 ч.

²⁾ Парляментська року 1833 комісія зробила висновок: а) що пересічно продукція хлібних продуктів у Великобританії вже недостатня для внутрішнього прохарчування; б) що повстала внаслідок цього потреба в довозі хліба не задовольняється приставкою його з Ірландії, в) що за теперішнього становища хліборобства, навіть як буває пересічний урожай, держава більше чи менше потребує чужоземного довозу. За обрахуванням Маккулоха для прохарчування, Англії в 1842 р., треба було на рік 54.600.000 кв., Англія виробляла 61.460.879 кв., та з них одлічивши 8.780.125 на засів, зоставалося 52.680.754 ч. Отже, не ставало 1.919.246 кв. Вольскій. Назв. тв., стор. 117—118.

³⁾ Неврожай хлібних продуктів в оці роки ускладнився паддю на картоплю, що знищила більшу її частину, тому потреба в хлібові зросла в пропорції незвичайній.

⁴⁾ Небольсинъ, Назв. твір, стор. 90. Вольскій, Назв. твір, стор. 151.

Таблиця № 24.

Рік	Довіз в Англію		Рік	Четверт. усенької пашні	В т і м ч и с л і				
	Квартерів усенької пашні	В т. ч. пшениці			Пшениці	Вівса	Ячменю	Жита	Кукур.
1842	3.465.667	3.011.503	1847	16.383.539	6.473.897	1.125.376	2.526.685	425.169	5.832.412
1843	1.339.450	982.271	1848	10.010.188	4.469.233	1.528.724	1.458.316	156.108	2.397.807
1844	2.601.615	1.021.671	1849	14.541.957	7.011.156	2.015.294	1.896.460	351.457	3.267.590
1845	1.475.366	313.248	1850	12.258.570	7.041.256	1.514.468	1.696.225	136.813	1.869.808 ¹⁾
1846	3.790.950	3.347.565 цін. борошна	1851	13.846.491	7.780.785	1.279.712	1.756.970	383.771	2.645.253

Всенький привіз пашні з Росії в Англію становив протягом 15 р., рахуючи до р. 1846, пересічно на рік 308.000 ч., за час 1846—1851 р. безпосередній до Англії вивіз з цілої Росії досягав пересічно 1.522.000 ч., себто в'ятеро більше. Загальний вивіз пашні з Росії у Францію з 1829 по 1846 р. становив 3.404.452 ч., себто 200.260 ч. на рік; з 1846 по 1852 р.—4.413.616 ч., себто пересічно 735.600 ч. на рік, збільшення мало не вчетверо. До Туреччини з 1829 по 1846 р. було вивезено пшениці 8.912.996 ч., пересічно на рік 524.288 ч.; з 1846—1852 рр. пшениці вивезено 3.705.324 ч., себто 617.554 ч., всього ж пашні вивезено 4.117.163 ч. Навпаки, вивіз в італійські порти падав, що пояснюється тим, що вони втратили своє колишнє значіння портів-посередників головним чином у вивозі до Англії. З 1829 по 1846 р. всенький вивіз до італійських портів становив 9.418.539 ч. або 554.032 ч. на рік і вся оця кількість надходила переважно на складання в Ліворно й Геную; коли ж узяти вивіз з 1837 по 1846 р.²⁾, то він становитиме щороку пересічно 765.973 ч.; тим часом з 1846 р. по 1852, себто протягом 6 років в італійські володіння було привезено 4.149.597 ч., або 697.500 ч. щороку. До 1846 р. італійські порти, надто Генуя й Ліворно, правили за головних посередників між чорноморськими портами та Англією, але як скасовано перемінні мита в Англії, чорноморські порти дістали змогу провадити безпосередні зносини з Англією, тому посередництво італійських портів втратило своє колишнє значіння³⁾. З 1829 р. 1846 р. із 26.398.450 ч. пшениці, вивезеної з чорноморських та озівських портів, 23.458.581 ч. або 88% вивезено в порти Середземного моря й тільки 2.939.879 ч. або 12% вивезено безпосередньо за його межі, переважно в Англію; тим часом як з 19.000.984 ч.

¹⁾ Вольскій, Назв. твір, стор. 148. Трохи інші цифри для 1846 й 1847 рр. у Небольсіна: р. 1846 привезено 7.358.475 ч., р. 1847—16.497.197 ч. Назв. твір, стор. 135.

²⁾ За окремими роками: в 1837 р. 855.986 ч., в 1838 р.—850.666 ч., в 1839 р.—963.437 ч., в 1840 р.—592.423 ч., в 1841 р.—422.819 ч. в 1842 р.—388.150 ч., в 1843 р.—728.455 ч., в 1844 р.—540.918 ч., в 1845 р.—1.116.729 ч. Вольскій, Назв. твір, стор. 123.

³⁾ Вольскій, Назв. твір, стор. 123, 124, 150—156.

пашні, вивезеної з 1846—1852 р. з тих самих портів, у порти Середземного моря відіслано 14.929.681 ч. або 48%, решта 4.071.303 ч. або 22% мало не вся пішла на харчі в Англію ¹⁾).

Головне значіння в вивозі пашні за кордон щораз більше переходило до чорноморських та озівських портів: в 1824—1835 рр. із загального вивозу пашні на частку портів північних припадало 52%, південних 48%, у 1835—1846 рр. на частку портів північних 12%, південних 88% і в 1846—1852 рр. на частку портів північних 34%, південних 66%.

Вивіз чотирьох головних видів пашні за п'ятирічками та кордонами (пересічно на рік) з 1851 по 1860 р. в тисячах пудів і у відсотках до вивозу по всіх кордонах становив ²⁾:

Таблиця № 25.

Періоди	Кордон біломорський		Кордон балтицький		Кордон Чорноморсько-Озівський		Кордон Зах.-Европ. сухопут.		Інші кордони		Разом
	пудів	%	пудів	%	пудів	%	пудів	%	пудів	%	
1851—55	3.574	7,9%	6.248	13,8%	29.051	64%	6.021	13,3%	502	1%	45.396
1856—60	3.663	5,3%	17.705	25,6%	37.466	54,1%	9.926	14,3%	494	0,7%	69.254

З 1824—1835 рр. по 1846—1852 рр. всенький вивіз збільшився на 29%, при чому весь приріст вивозу припав на південні порти, що вивіз їх за цей час збільшився на 77%, а вивіз портів північних зменшився на 15,6%. Розподіл вивозу по портах за окремими видами зернових культур показано в таблиці № 26.

Таблиця № 26.

	Пшениця		Жито		Ячмінь		Овес	
	з портів північ.	з південних	з портів північ.	з південних	з портів північ.	з південних	з портів північ.	з південних
	%	%	%	%	%	%	%	%
1824—1835 рр.	18,3%	81,7%	96,4%	3,6%	86,3%	13,7%	94,3%	5,7%
1835—1846 рр.	2%	98%	73%	27%	68,2%	31,8%	91,2%	8,8%
1846—1852 рр.	10%	90%	81,6%	18,4%	85,4%	14,6%	98,8%	1,2%

Тим часом як у вивозі північних портів переважало жито, ячмінь та овес, у вивозі південних переважала пшениця. Пайка участі південних портів у вивозі пшениці зростала, а пайка участі північних портів у вивозі жита зменшувалася. Вивіз пшениці з 1824—1835 рр. по 1846—1852 рр. збільшився на 69%, при чому все збільшення вивозу припадає на південні порти, — з цих портів вивіз пшениці зріс на 75,6%, а в той саме час вивіз пшениці з північних портів зменшився на 49%. Те саме маємо й для жита. Вивіз його за по-

¹⁾ Там же, стор. 125, 157.

²⁾ Сбор. свѣд. по исторіи и статистикѣ вн. торг. Р. т. 1, СПб. 1902, ст. 9, табл. 16.

казаних періодів збільшився не на багато, всього на 3,3%, але тим часом як для північних портів констатується зменшення вивозу (на 46%), для південних — збільшення (на 409%).

Кінець передреформного періоду характеризується таким розподілом вивозу (в тисячах пудів) пшениці, жита та вівса (таблиця № 27)¹⁾:

Таблиця № 27.

Періоди:	Кордон Біло-морський		Кордон Балтицький		Кордон Чорноморсько-Озівський		Кордон Зах.-Європ. сухопутн.		Інші кордони		Разом
1851—55 рр.											
Пшениця .	142	0,5%	1.023	3,2%	26.787	84,2%	3.766	11,8%	92	0,3%	31.810
Жито . . .	1.756	19,6%	3.345	37,2%	2.033	22,6%	1.680	18,7%	123	1,9%	8.937
1856—60 рр.											
Пшениця .	173	0,5%	3.956	10,3%	29.392	77,1%	4.412	11,6%	197	0,5%	38.130
Жито . . .	2.136	14,5%	6.229	42,3%	1.534	10,4%	4.738	32,3%	98	0,5%	14.735
Овес . . .	1.333	12,8%	5.608	53,9%	3.027	29,1%	361	3,4%	81	0,8%	10.410

Пересічний закордонний вивіз за п'ятиріччя 1851—1855 рр. мало не на 15% менше од такого самого пересічного вивозу за період попередній, при чому помічається особливо велике зниження вивозу для портів Озівсько-Чорноморських (на 23%). За дальшого п'ятиріччя 1856—1860 рр. пересічний вивіз щорічний порівнюючи з вивозом 1846—1852 рр. збільшується на 30%, але для портів Озівсько-Чорноморських залишається ще трохи менше ніж вивіз 1845—1852 рр. Збільшення вивозу сталося найбільше коштом жита й вівса. Вивіз жита збільшився пересічно на рік з 9899 т. п. (1846—1852 рр.) до 14.735 т. п. і ще дужче зріс вивіз вівса з 3.734 до 10.410 т. п. Кількість же вивожуваної пшениці залишилася мало не та сама — 37.954 й 38.130 т. п., а для Чорноморсько-Озівських портів вивіз пшениці навіть зменшився з 35.617 (1846—1864 рр.) до 29.392 т. п., проте за цей час дуже збільшився вивіз вівса з 47 до 3.027 т. п.

Отож вивчення кон'юнктури світового ринку збіжжевого за першу половину XIX ст. приводить до встановлення 4 періодів в історії його розвитку. Не зважаючи на відмінності в основних рисах цих періодів, надто щодо економічної політики, скерованої на врегулювання довозу чужоземної пашні, попит на закордонне збіжжя таких країн, як Англія, незмінно збільшується з періоду до періоду. Збільшується й вивіз за кордон пашні з Росії, надто з її чорноморських портів. Але розмір хлібної торгівлі Росії, зокрема чорноморських портів, залежав не тільки од становища світового хлібного ринку й тарифної політики західньо-європейських держав, але й од становища про-

¹⁾ Там же стор. 18, табл. 36, стор. 22, табл. 47, стор. 28, табл. 66.

дукційних сил сільського господарства й міжнародніх стосунків Росії¹⁾). Війни руйнували продукційні сили Росії, під час неврожаїв уряд не раз забороняв вивозити пашню, — так само на скорочення, а часом навіть і на цілковите припинення вивозу впливали зовнішні політичні події й відносини. Так, не зважаючи на те, що перший із розглянутих періодів (до Віденського конгресу) загалом був сприятливий для експорту пашні, низка причин не дозволила Росії використати наявної сприятливої кон'юнктури світового хлібного ринку. До цих причин насамперед треба зарахувати неврожаї. Роки 1794, 1799 і 1805 були неврожайні на Правобережжі; у зв'язку з цим було заборонено вивозити пашню з Одеси в 1794 р. й од 1789 до 13 вересня 1800 р.; в 1805 р. заборони вивозу не було, бо од 1804 р. zostалися великі запаси невивезеної пашні (на складах самої Одеси 644.000 ч.)²⁾. Природні злигодні (неврожаї) ускладнилися участю Росії в другій коаліції проти Франції, наслідком чого були військові дії в Архіпелагові, а це найнесприятливішим робом позначилося на збіжжівій торгівлі чорноморських портів, у тім числі й Одеси: купецькі судна приходили неохоче. Перемоги Франції в Німеччині, звоювання Трієсту й війна в Італії припинили всякі торговельні стосунки з Чорним морем: року 1806-го Одеський порт одвідало раптом 279 кораблів. Далі війна з Туреччиною й континентальна блокада, що перервала торговельні зносини з Англією, теж страшенно несприятливо відбилися на експорті пашні. Правда, не зважаючи на війну з Туреччиною, уряд спочатку дозволив торговельні зносини з купцями Туреччини, Греції, Анатолії, але 13 лютого 1810 р., бажаючи примусити Туреччину якнайшвидше капітулювати, заборонив вивіз із портів Чорного та Озівського морів і ця заборона тривала до 19 травня 1811 р. Як заборону було скасовано, ціни на пшеницю в Одесі за кілька годин підскочили од 3 крб. до 5 крб. ср. за чверть. Не встигли закінчитися воєнні дії з Туреччиною, як Наполеонів похід призвів „через брак харчів“ до нової заборони вивозу, що тривала до року 1813²⁾.

Другий період (1815—1829 р.) розпочався підо впливом неврожаю 1813 р., що підвищив попит на пашню в Англії з 859.332 кв. до 1.442.872 кв., в 1813 р. й 1.773.045 кв. у 1814 р. Це призвело до зростання вивозу пашні з чорноморських портів і вивіз оцей підо впливом західньо-європейських неврожаїв у 1816—1817 р. досяг свого максимума. Попит на російську, надто чорноморсько-озівську, пашню збільшився остільки, що ледве можна було завдольнити всі вимоги. Ціни на пшеницю піднеслися в Одесі до 12 крб. 85 к. сріб. за чверть і пашню привозили сюди за 600 верстов.

¹⁾ Вивозове на пашню мито не мало особливого значіння; так, приміром, з 1 ч. пшениці бралось за тарифом 1797 р. 10 к. морем і 12 к. сухопуттям, 1816 р. 15 і 5 к., 1819 р. 15 і 5¹/₂, 1822 р. 15 і 6 к., 1826 р. 6 і 6 к., 1841 р. 6 і 6 к., 1850 р. 7 к., 1857 р. 7 к. Там же, стор. 3, таблиця 2.

²⁾ Скальковській, Історія Одесси, стор. 40. Одеса 1794—1894 гг., стор. 170, 172, 176, Вольській, назв. твір, стор. 78—79.

Надто велику кількість пашні було відіслано до Італії й Мальти, звідки її перевезено було до держав, що потребували її. Головні вимоги були на пшеницю; її вивезено з Одеси 1.069.000 ч., на 33 міл. ас. або 9.708.474 крб. ср.; за браком пшениці з'явилася вимога й на жито, — ціна на жито протягом 15 днів підскочила од 4 крб. до 6 крб. 60 коп., і всього вивезено було на 218.752 крб., ячменю на 25.120 крб. Ще більших розмірів досяг вивіз 1817 р. Збіжжева торгівля Одеси досягала рівня, до якого вона не доходила потім протягом 20 років. Із чорноморських та озівських портів вивезено тоді пшениці 1.746.281 ч., жита 185.916 ч. ячменю 38.867 ч., разом 1.971.064 ч.; найбільше вивезла була Одеса — 1.161.000 ч., пшениці (на 38.298.000 крб. ас. — 16.942.370 крб. ср.), на 378.582 крб. ср. жита. „Такий великий вивіз пашні з південних портів повстав з того, що тоді Західня Європа, окрім Південної Росії, одержувала її тільки з Гданського й Гамбурга; вивіз же з Леванту не був важливий, а Північна Америка не брала ще великої участі в збіжжевій торгівлі“. Не зважаючи на це, всенький вивіз пашні з чорноморсько-озівських портів року 1817 доходив усього близько 2 міл. четв., себто становив менше за 40% усенького загально-російського вивозу (5.283.148 ч. на 142.230.835 крб. ас.) і покривав трохи більше як половину вимог Англії та Франції. Це пояснюється недостатнім розвитком і невеличкою продукційністю сільського господарства Правобережжя й Новоросії та відсутністю великих внутрішніх запасів, чому ціни в портах досягли небувалого рівня, а вимоги з-за кордону не завсіди можна було задовольнити. А втім, як не стало випадкових причин (неврожаю в Європі), вивіз пашні за дальших років, аж до 1829 р., поволі зменшувався. Заохочені небувалим вивозом 1816 й 1817 рр. російські купці в 1818 р. спробували вивозити пашню за кордон своїм коштом, але ці операції по самостійному відшукуванню ринків збуту закінчилися дуже невдало: швидке зниження цін на пашню (в 1818 р. ціна пшениці знизилася до 5 крб. 85 коп., а в 1819 р. до 3 крб. 85 коп. ср. за четв.) знеохотило їх до таких операцій і відтоді більшу частину вивозу провадили були вже купці та корабельники посередницьких портів. Заведення порто-франко в Одесі та закон про транзит (1818—1819 р.) трохи поживили Одеську торгівлю, але поживішання оце торкнулося не пашні, а цінних статтів вивозу. Повстання греків і собі зменшило вивіз пашні. Турки закрили були перехід через Босфор і тільки австрійським та англійським суднам було дозволено проходити в Чорне море. Внаслідок цього р. 1823 ціни на збіжжя так упали, що багато дідичів обернули свої поля в пастівники. Року 1824 вартість фрахту мало не дорівнювала ціні зафрахтованої пашні на місці (близько 3 крб. ср. за четв.). Несприятливе для вивозу хліба підвищення фрахту було, проте, того ж таки року трохи зменшене у зв'язку з повсталими в Південній Європі побоюваннями щодо врожаю. Року 1825 врожай на Правобережжі і в Новоросії був поганий, але вивіз пашні мало не на 30% перевищував вивіз 1824 р., ще більший він став року 1826, коли чекали на відкриття еспанських портів для довозу пашні. Цього ж року за пропозицією міністер-

ства фінансів російські купці зробили були невдалу спробу організувати склад пашні на Мальті і своїм коштом вивозити її до Південної Америки. 1827 р. дав велике збільшення вивозу пашні, але розпочата далі війна з Туреччиною перервала ще восени 1827 р. всякі торговельні стосунки з Чорним морем ¹⁾.

Таким чином, другий період у розвитку збіжжевої торгівлі характеризується скороченням попиту на чужоземних ринках, випадковістю цього попиту (неврожаї 1813, 1816—1817 рр. або побоювання неврожаїв 1824—1825 рр.), частими запинками у вивозі пашні, розвитком операцій посередницьких портів і невдалими спробами самостійних виступів російських купців знайти нові ринки збуту та звільнитися від залежності посередників.

Не зважаючи на великі неврожаї в Зах. Європі, що призвело рр. 1829 — 32 до чималого попиту на чужоземну пашню, чорноморсько-озівський вивіз був великий тільки року 1830. Заборону вивозити збіжжя з нагоди війни з Туреччиною було скасовано допіру восени 1829 р., слідом за тим в Одесі з'явилася джума, що відстрочила відновлення зовнішньої торгівлі до початку 1830 р. З кінця 1830 р. торговельним зносином перешкоджала холера, р. 1831 до холери прилучився вплив польського повстання, що дуже відбилося на продукції пашні та на її збутові. З 1833 р. зайшла смуга неврожаїв, що тривала до р. 1836. Неврожаї 1833 р., був такий великий, що до Одеси почали привозити пашню з-за кордону (понад 42.000 ч. на 870.000 крб.). Торговля почала оживати з 1835 р. Врожаї 1836—1838 рр., а тоді 1842 й 1843 рр. дуже поживали торгівлю, а побільшення чужоземного попиту на пашню (більше-менше з 1837 р.) утворило й зовнішні сприятливі умови для розвитку вивозу збіжжя. Вивіз розвивається за триріччя 1837—1839 рр., р. 1837 він уже перевищив рекордову висоту 1817 р., далі зменшується в 1840—1841 р., і з 1842 р. починається безперервне його зростання, що під впливом західно-європейських неврожаїв дає р. 1846 й 1847 дужий скік, року 1848 ввіходить у норму, а з р. 1849, під впливом неврожаю та холери, знижується з тим, щоб з року 1852 почати знов інтенсивно зростати аж до Кримської війни ²⁾ Вже р. 1847 російський збіжжевий експорт повинен був рахуватися з не абияким суперництвом Молдави та Валахії, а надто Північно-Американських Сполуч. Штатів.

Із Молдави та Валахії пашню вивозили до чужоземних держав через дунайські порти Галац і Браїлів; як Туреччина скасувала заборону вивозити пашню з оцих портів, вивіз побільшав. Вивозили переважно пшеницю та кукурудзу; в 1845—1847 рр. було вивезено 1.906.978 ч. пшениці й 2.195.829 ч. кукурудзи, що становило 30% одеського вивозу. Розвиток збіжжевої торгівлі у двох оцих портах, скорочуючи вивіз наших чорноморських портів взагалі, дуже несприятливо впливав на торгівлю суміжних з ними дунайських портів Росії: вивіз басарабської пшениці через Ізмаїл і Рені, що становив р. 1837 — 336.280 ч. на рік, на р. 1845

¹⁾ Н е б о л ь с и н ь, Назв. твір, стор. 133—134, В о л ь с к і й, Назв. твір, ст. 85, 88—80, 91—96.

²⁾ Одесса 1794—1894, стор. 189—190, 198—199.

упав до 149.660 ч. Особливо серйозна конкуренція Браїлова й Галаца щодо вивозу кукурудзи: в 1845—1847 р. вивезено кукурудзи з Браїлова та Галаца 2.195.829 ч., а з наших південних портів тільки 146.343 ч. до 1846 р.; кукурудзу вивозили з Галаца та Браїлова тільки до Царгороду, Трієсту й Італії, а в 1846 й 1847 рр. її стали вимагати у Францію й переважно у Великобританію; збільшений вивіз кукурудзи вплинув також на вивіз і жита з чорноморських портів¹⁾.

Вивіз пашні з Північно-Американських Сполучених Штатів почав особливо інтенсивно зростати між 1840—1845 рр., коли він подвоївся. Найбільше значіння мало пшеничне борошно; тим часом як за період 1840—1845 рр. середній вивіз пшениці становив 142.589 ч., середній вивіз борошна дорівнював 1.165.833 ч. Проте до 1846 р. головний вивіз пшеничного борошна простував до англійських північно-американських колоній, у Вест-Індію, Мексику й Півд. Америку. З 1 вересня 1846 р. по 31 серпня 1847 р. із Сполучених Штатів вивезено 8.298.476 ч., в тім числі пшениці та пшеничного борошна 4.509.668 ч., кукурудзи й кукурудзяного борошна 3.492.900 ч., жита 164.203 ч., вівса 80.301 ч., ячменю 51.395 ч., при чому найбільша частина вивозу пшениці та кукурудзи (зерном і борошном) простувала до Великобританії, що за років попередніх ніколи не одержувала з Сполучених Штатів так багато збіжжєвих продуктів. Яке велике було зростання вивозу з Сполучених Штатів, показує отакий розрахунок: тим часом як усенький російський збіжжєвий вивіз збільшився на 18%, вивіз з Сполучених Штатів зріс на 128%. Суперництво Півн.-Американських Сполучених Штатів тим небезпечніше, що експорт переводиться пшеничним борошном, яке відзначається визнаними якостями²⁾, яке купують охітніше за пашню³⁾, яке виграє на вартості фрахту⁴⁾ й коштує в Англії мало не стільки ж, скільки коштує пшениця з балтицьких портів. Суперництво Сполучених Штатів захоче своє значіння й для портів чорноморських, дарма що пшениця в них дешевша, ніж у Сполучених Штатах; це пояснюється дорожнечею фрахту на пшеницю з чорноморських портів, що зводить різницю в ціні всього до 15%, удвоє швидшою приставкою хлібних вантажів з Нью-Йорку до Англії, аніж з Одеси туди й, особливо, широким розвитком товароміни між Сполученими Штатами й Англією, що дозволяє розраховуватися векселями, тим часом як за російську або українську пшеницю треба платити золотом і т. ін.⁵⁾.

Отож, великі р. 1847 підвози хліба з Північно-Американських Сполучених Штатів і почасти з Молдави та Валахії в Англію, а почасти й у Францію,

¹⁾ Небольсинъ, Назв. твір, стор. 150—152.

²⁾ Завдяки високорозвиненій млинарській промисловості американське борошно якостями своїми відоме скрізь. Довіру до нього й забезпечення йому збуту зміцнено в Сполуч. Штат. суворими правилами для сортування та бракування оцього товару при вивозуванні за море.

³⁾ Перемелювання пашні на борошно в зах.-європейських країнах коштує дорожче, ніж у Сполучен. Штатах.

⁴⁾ З 1.000 ч. пшениці одержується 1.200 бочок борошна. Фрахт 1.000 ч. коштує 2.000 крб., а 1.200 бочок — 1.200 крб. Заощадження 800 крб. становить 80 к. ср. на четверть.

⁵⁾ Небольсинъ, Назв. твір, стор. 156—168.

ВИВІЗ ПАШНІ З ЧОРНОМОРСЬКИХ ТА ОЗІВСЬКИХ ПОРТІВ.

Роки	Пшениці			Ячменю			Вівса			Роки	Пшениці			Жита			Ячменю			Вівса			Кукур.	Гороху	Всього
	Пшениці	Жита	Вівса	Ячменю	Вівса	Роки	Пшениці	Жита	Вівса		Ячменю	Вівса	Пшениці	Жита	Ячменю	Вівса	Кукур.	Гороху	Всього						
Ч е т в е р т е й																									
1792	44,695	—	—	—	—	1888	2,191,617	78,266	181,982	7,208	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1793	134,352	—	—	206 ч. + 128,124 п.	—	1889	2,648,697	62,129	67,232	20,211	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1794	62,962	—	—	335 ч. + 61,027 п.	—	1840	1,706,658	2,809	12,328	39,871	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	1841	1,444,778	2	2,109	10,917	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	1842	1,712,738	63	58	17	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	1843	1,908,312	86,128	7,129	9,030	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	1844	2,330,261	148,847	49,680	25,129	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	1845	2,716,148	77,274	23,943	133	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1817	1,746,281	185,916	—	38,867	—	1846	3,036,424	312,428	21,025	300	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	1847	5,063,183	510,919	77,584	34,356	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	1848	2,941,744	52,499	12,715	2,311	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1824	665,991	—	—	72	30	1849	2,247,782	4,786	9,461	39	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1825	917,967	3,600	5,318	—	1,506	1850	2,379,252	15,084	9,095	1,856	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1826	983,727	18,811	11,897	—	1,725	1851	2,136,206	116,547	11,784	264	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1827	1,631,902	114,626	21,607	—	22	1852	4,148,800	444,000	53,125	9,330	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1828	94,704	4,515	771	—	707	1853	6,246,400	403,660	64,750	650	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1829	362,624	—	—	10,436	169	1854	443,100	162,000	4,250	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1830	2,057,264	11,165	—	—	37,851	1855	118,800	3,110	2,625	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1831	1,083,647	19,899	39,800	—	41,763	1856	2,966,100	4,330	162,750	53,330	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1832	1,600,292	23,233	12,129	—	52,603	1857	2,313,200	80,440	407,375	443,000	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1833	603,743	2,690	2,841	—	10,133	1858	2,531,000	178,800	762,375	939,500	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1834	132,072	—	—	3	321	1859	3,574,400	397,440	576,500	764,000	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1835	680,984	19,369	8,823	—	3,088	1860	3,311,300	191,100	346,875	322,830	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1836	1,410,006	76,952	21,519	—	11,285	1861	4,022,100	454,100	312,875	130,150	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1837	1,808,654	89,442	68,954	—	12,661						—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Примітки: М. Вольскій, Очерк истории хлебной тор. Новор. края. Од. 1854, стор. 61, 133.

Г. Небольсинъ, Статист. обзор. вн. торг. Россіи Спб. 1850, ч. 1, стор. 52. Сборникъ свѣд. по истории и стат. вн. торг. т. I. Спб. 1902, стор. 36—39. (Беручи 1 ч. жита в 9 п., 1 ч. пшениці в 10 п., 1 ч. вівса в 6 п., 1 ч. ячменю в 8 п.)

обмежили потребу у привозі пашні з Росії. Ця обставина, якої ще не було року 1817, визначала межу підвищенню цін на російську й українську пашню. Загалом портові ціни в Одесі не збільшувалися остільки, щоб можна було з вигодою постачати пашню з таких далеких місцевостей, з яких її постачали р. 1817 (за 600 в.), — в закордонний вивіз ішли запаси тільки найближчих до Одеси місцевостей, при чому аж геть то не вся кількість підвезеної до Одеси пашні ішла в закордонний вивіз, — не кажучи вже про те, що багато пшениці лишилося невипроданою в самім краї — бо підвіз пашні в Англію з Сполучених Штатів і Леванту випередив вивіз наших чорноморських портів ¹⁾.

Кримська війна мало не цілком припинила вивіз пашні за кордон, — року 1855 вивозу з Одеси не було. Це ще більше зміцнювало на міжнародньому ринкові позиції держав, що конкурували, вивозячи пашню, але наслідки цього позначилися у всьому їхньому обсягові й силі трохи пізніше.

Така генеза й історія зовнішнього ринку на головну масу сільсько-господарських продуктів Правобережної України та Новоросії. Хитання вивозу збіжжєвих продуктів за першу половину ХІХ ст. ілюструються нижченаведеними таблицями, що з них одна (28) характеризує вивіз пашні з чорноморських та озівських портів, а друга (29) з Одеси.

Як видно з цих таблиць, за головний предмет вивозу увесь час правила пшениця. До 1846 р. вивіз жита був невеличкий, чому чимало сприяли й ціни на нього, що не перевищували 2 крб. ср. за четверть. Мало вивозили так само ячменю й вівса. Пшеничне борошно збували виключно в Царгороді та Греччині, далі його не відсиляли, бо воно не могло витримати довгого морського перевозу. Пересічно щорічний вивіз борошна з чорноморських та озівських портів з 1825—1836 р. оцінювано в 17.684 крб. ср., з 1836—1846 р.— в 109.971 крб. Можливо, що на збільшення вивозу вплинула система премій, запроваджена року 1839: „ці премії полягали в тому, що шкіперам з кожної бочки вивожуваного борошна й сухарів (од 5—6 п. без тари) видавали в перші 4 роки по 30, в п'ятому по 20, в шостому по 15, а в сьомому по 10 к. ср.“. Спроби відсилати борошно до Англії та Америки були невдалі: борошно, що посилали туди, бралось галухом, гіркло й кисло ²⁾.

Трохи іншу картину являє вивіз пашні з правого Дніпрового берега для постачання литовським та білоруським губерням. Вивіз оцей почав розвиватися в ХІХ ст. „Судноплавство Дніпром на початку другої половини ХVІІІ ст. було обмежене й тяглося на південь до Кременчука, на північ до Чернігова, а Дніпровими допливами — Прип'яттю до м. Чорнобиля, Десною до м. Брянського й Сожем до м. Гомеля; більшу частину товарів, що за них купували кримську сіль у Кременчуді, Крилові та Городищі, постачали з Брянського та з різних місць Чернігівської губернії. Власне Київ брав був дуже невеличку участь у торговельному русі Дніпром. Вимоги й вивозу хлібних про-

¹⁾ Там же, стор. 139—140.

²⁾ Вольській, Назв. твір, стор. 112—113.

дуктів до Білоруси тоді ще не було¹⁾. XIX ст. торгівля з Білоруссю досягає чималих розмірів і вивіз пашні з правого Дніпрового берега, як видно з нижченаведеної таблиці (№ 30), розвивається: з 1835 р. на кінець передреформної доби він більше ніж подвоївся; за окремими роками вивіз надто непостійний, що залежить як од неврожаїв на Білій Русі, так і од врожаїв на Правобережжі. Особливість вивозу полягає в тому, що борошно переважає над зерном (1835, 1836, 1840 і 1844 рр.), при чому на початку переважає вивіз житнього борошна. А втім поволі значіння вивозу жита й житнього борошна падає й центр ваги переноситься щораз більше на пшеницю, просо та пшоно. Ці продукти характеризують вивіз на початку передреформного періоду, коли житнім ринком робиться лівобережний Переяславський район. Разом з тим щораз більше поширюється вивіз крупчатки, який вже р. 1844 становить понад 20% усенького вивозу.

Установивши генезу й розвиток зовнішнього ринку, треба зважити ступінь участі правобережної України у вивозові на цей ринок.

Року 1816 з Київщини з 5 її повітів Гуманського, Липовецького, Звиногородського, Богуславського, Сквирського, Київського — випущено на продаж 144.923 ч. різного збіжжя, в тім числі 80.800 ч. пшениці, 38.888 ч. жита й житнього борошна й 25.235 ч. ярого. З двох повітів — Васильківського й Таращанського — вивозу не було, а про всі інші відомостей немає. Вивіз хліба по всьній губернії можна в цьому році припустити у 200.000 ч. або трохи більше. На першім щодо вивозу місці стоять повіти — Гуманський (40.300 ч.), Липовецький (36.200 ч.), Звиногородський (27.700 ч.), Богуславський (20.000 ч.) — мало не всьній вивіз оцих повітів показано на Херсон, Одесу, Миколаїв. Близько 1833 р. вивіз із Чигиринського п. до Одеси визначали сумою близько 30.000 ч., а середній вивіз за 10 років оцінували в 100.000 крб. за пшеницю й в 40.000 крб. за овес; із Звиногородського повіту урожайного року вивіз до Одеси доходив аж до 20.000 ч., переважно пшениці, вартість вивозу за 10 років вираховували в 187.616 крб. Та найбільше пшениці до Одеси по-давньому вивозили повіти: Гуманський — на 248.000 крб. сріб. і Липовецький — на 500.000 крб. на асигн. Отож можна припускати, що близько 1833 р. вивіз із Київщини дорівнював уже понад 300.000 чверт. Року 1840 всьній щорічний вивіз усіма напрямками визначувано було на Київщину сумою до 500.000 чв.²⁾ Р. 1847, що був, як вже зазначено, виключним щодо вивозу роком, із Київщини було відіслано до Одеси 895.336 ч., до Білоруси і в литовські губернії близько 100.000 чв. (894.300 п.), на Волинь 17.000 чв., тобто вивіз становив уже 1 мільйон чв. Із відісланих на Одесу 895.336 чв. 835.956 чв. вивезено зерном (641.284 чв. пшениці, 85.175 чв. жита, 81.960 ч. вівса, 14.935 чв. ячменю, 5.670 чв. проса, 4.436 чв. гречки, 1.873 чв. гороху,

¹⁾ Фундуклей, т. III, стор. 324.

²⁾ Матеріали кь отчетамь 1816 і 1833. Київ. Центр. Арх. Ген.-губ., секрет. ч. 1841 р. № 184.

В И В І З З О Д Е С И .

Таблиця № 29-а.

Р і к	Пшениці	Жита	Ячменю	Вівса	Всього зерна	Ляного сім'я	Р а з о м
	Кількість четвертей						
1839	1.210.232	—	—	—	—	—	—
1840	789.007	—	—	—	—	—	—
1841	720.372	—	—	—	—	—	—
1842	863.442	—	—	—	—	—	—
1843	1.170.245	—	—	—	—	—	—
1844	1.263.036	—	—	—	—	—	—
1846	1.955.316	—	—	—	—	—	—
1847	2.798.183	—	—	—	—	—	—
1848	1.958.283	—	—	—	—	—	—
1849	1.567.265	—	—	—	—	—	—
1850	1.361.635	—		—	—	—	—
1851	998.382	—	—	—	—	—	—
1852	1.893.000	301.220	48.750	9.330	—	—	—
1853	2.126.400	273.440	50.150	150	—	—	—
1854	621.100	138.220	—	—	—	—	—
1855	—	—	—	—	—	—	—
1856	689.500	1.770	139.375	53.330	—	—	—
1857	909.300	41.100	393.000	443.000	—	—	—
1858	909.800	168.100	650.000	745.660	2.869.000	180.000	3.049.000
1859	1.413.500	389.400	404.875	612.500	3.193.000	194.500	3.387.500
1860	1.136.700	134.330	225.125	296.330	2.137.000	300.000	2.437.000
1861	1.631.200	360.600	242.125	176.830	2.721.000	325.000	3.046.000

Джерела: Небольсинъ, *Opus cit.*, стор. 53. М. Вольскій, *Opus cit.*, стор. 77—78, 87—91, 95, 111, 134. Юбил. изд. Одесса, 1794—1894, стор. 177, 183. Сборникъ свѣд. по исторіи и стат. вн. торг. Россіи, т. I, стор. 36—39.

Ю. Янсонъ, Стат. изсл. о хлѣбн. торг. въ Одес. районѣ. Додаток табл. № 44.
Прим.: цифри, що в дужках, одержано, поділивши вартість вивозу на середню річну ціну пшениці в Одесі.

623 чв. сім'я лляного і конопляного) і 59.380 чв. борошном і крупами (38.517 чв. крупів, 14.203 борошна пшеничного і 6.660 чв. житнього)¹⁾. 1847 рік був виключний щодо вивозу. Наприкінці передреформного періоду вивіз із Київщини за час 1858—1862 пересічно становив трохи більше як 400.000 ч. на рік²⁾.

Багато більший був вивіз Поділля. За відомістю 1805 р., що її Подільському губернаторові Чевкіну склали повітові маршалки, „по умовамь отчужденія продуктовъ на продажю“, повіти Поділля поділялися на повіти, що не давали хліба на зовнішні ринки, а повертали його на внутрішнє споживання і на гуральництво (Ольгопільський, Лятичівський, Гайсинський), на повіти, що відсиляли збіжжя (пшеницю) на Одесу (Баалтський, Могилівський та тільки „за кращих років“, коли пшениця давала більший, як гуральництво, прибуток, Ямпільський, Ушицький, що тільки „малу частину“ приставляли, до того ж „з великими витратами“, Літинський, — „малу частину“, і то відсиляли її самі „більшіє господа“, Брацлавський повіт — іноді, але не завсіди), на повіти, що збували хліб у Галичину (Проскурівський, Кам'янецький, — вивозили „частину“ за гроші або „замінюючи на сіль“) і, нарешті, Вінницький повіт, який „щодо місця й сполученнів“, лежить між Одесою, Бродами, Могилевом, Бердичевом, р. Богом і Київом, відсилає за врожайних років із свого й суміжних повітів водою й на хурах: частину до Гданського Богом, частину до Одеси, горілку й коні до Варшави, віск, мед і лій до Бродів і Відня, шкури до Бердичева, лляні вироби до Криму, горілку на Катеринославщину, горюдину до Києва.

Р. 1840 щорічний вивіз пшениці й іншого збіжжя головне до Одеси обчислено в 500.000 чв. Р. 1854 вивезено до сусідніх губернь 400.200 чв. озимини і 221.195 чв. ярини; але цього року вивіз за кордон було заборонено і чималою мірою через це залишилося в губернії на продаж принаймні 661.461 чв. озимини і 764.369 чв. ярини³⁾, окрім того було ще від давніх запасів 21.367 кіп і 44.127 чв. озимого й ярого збіжжя. Із цього числа 19.849 чв. по Кам'янецькому повіту показано як звичайний збут до Галичини, а з зазначених для Проскурівського повіту 43.754 чв. озимого і 35.500 чв. ярого більшу частину так само вивозили перед тим до Австрії. Отже всенький вільний запас (щодо ярого дуже перебільшений) вираховується в 1061.661 ч. озимого і 985.564 ч. ярого. Виключивши у озимого 63.603 ч., — пересічний збут до Галичини, — матимемо близько 1 мільйона ч., що більша частина його йшла на Одесу. Отож, вивіз Поділля між 1840 і 1854 рр. збільшився понад два рази. Ольгопіль-

¹⁾ Фундуклей, т. III, стор. 372—385. Найбільше вивезено було з повітів Гуманського, Липовецького, Сквирського, Таращанського й Бердичівського. Ці 5 повітів приставили 423.700 ч., більше як $\frac{2}{3}$ всенької пшениці, відісланої з Київщини до Одеси.

²⁾ Ю. Янсонъ, Стат. изсл. о хлѣб. тор. въ Одесскомъ районѣ, стор. 329.

³⁾ Арх. Ген.-губ. секр. ч. 1841 № 184. Розрахунок перебільшений, бо взято його, відраховуючи з урожаю збіжжя, кинутого на харчування і розрахованого з очевидним переменшенням, надто щодо ярини.

ський повіт, що р. 1805 зовсім не вивозив збіжжя, близько 1854 р. відсилав до Одеси 46.000 ч. озимого і 40.000 ч. ярого¹⁾.

Наприкінці передреформної і на початку післяреформної доби Поділля мало загалом ті самі райони збуту, що і в 1805 р. В 1858—1862 р. з Поділля і почасті Волині відсиланого на Одесу пересічно Дністром 320.000 ч., на хурах 688.563 ч., разом 1.008.563 ч. В 1862 р. Дністром відіслано до Одеси 829.438 пудів, в 1863—1867 рр. пересічно 270.000 ч., 95% цього числа становила пшениця; вивіз на хурах на ту ж Одесу за цей же час Ю. Янсон обчислив в 1 мільйон чвертей; отже вивіз до Одеси становив 1.270.000 ч. За суходільний кордон до Галичини в 1865—1867 рр. пересічно виходило близько 75.000 ч. на рік, з них 40% пшениці, 25% жита, 22% вівса й ячменю. Решта, близько 155.000 ч., припадала на вивіз на Волинь і Київщину, на млини й гуральні²⁾. Отже вивіз із Поділля на початку передреформної доби становив уже 1.500.000 ч., себто втриє більше, як вивіз 1840 року.

Закордонний вивіз Волині в 1840 р. визначено в 46.000 ч.³⁾; наприкінці передреформної і на початку післяреформної доби, за Янсоновим розрахунком він становив уже 285.000 ч. або 3 міл. пудів у зерні, не рахуючи борошна. З цього числа вивіз Богом із західньої частини губернії становив 1.500.000 п. пшениці й жита; вивіз із східньої частини губернії Турією, Стиром, Горинню й Случчю близько 1 міл. пудів переважно пшениці⁴⁾, і вивіз через суходільний кордон (до Галичини) 581.000 п., з них 400 т. п. пшениці й жита. Окремо стоїть хлібний оборот Житомира, що перевозив хліб із Бердичівського, Сквирського, Вінницького, Новоградського й свого повіту на Волинське й Менське Полісся. Цей оборот може сягати аж до 1 міл. пудів і розмір його залежить як од урожаю в Овруцькому повіті, так і від підвозу збіжжя на Прип'ять (Мозир) із Дніпра. А втім тільки в своїй частині цей оборот можна покласти на рахунок Волині і визнати його для неї за зовнішній торг. Щодо борошна, то вивіз його Янсон рахує близько 1.125.000 п., до того частина вивозу борошна припадає на Волинь⁵⁾. До цього треба додати вивіз

¹⁾ Арх. Под. губ. прав. 1854 № 5013, аа. 1—50.

²⁾ Ю. Янсонъ, *Op. cit.*, стор. 262—265.

³⁾ Арх. Ген.-губ. секр. ч. 1841 р. № 184.

⁴⁾ У вивозі Устилуга, обчислюванім в 1 міл. пудів, пшениця відноситься до жита, як 9 до 1, а іноді навіть як 35:1, у вивозі Берестя мало не вся пшениця, так само у вивозі з східньої частини губернії. За 24 роки з 1824 аж до 1847 року всенький вивіз до Кенігсбергу й Гданського з Волині, Ковенщини й Віленщини становив 1.574.697 чв. пшениці, 2.419.098 чв. жита, 293.793 чв. ячменю, 350.608 чв. вівса, всього 4.638.196 чв., що дорівнює пересічно на рік 193.508 чв. Небольсинъ, *Op. cit.* I, ст. 49. Пшениця до пруських портів ішла найбільше з Волині; відсилення почали збільшуватися надто з 1843 року (118.225 ч.), в 1844 р. 165.691 ч., і в 1847 р. 190.997 ч. Як і до всіх інших районів Правобережжя вивіз із Волині жита й пшениці гостро зменшувався за неврожайних років, а такі роки на Волині були 1834, 1835, 1836, 1840, 1841, і 1842 р., там же стор. 50.

⁵⁾ Окрім Волині, до Галичини йде хліб і з Поділля. В 1840—1844 рр. пересічно до Галичини вивозувано 48.797 чв. (13.800 чв. пшениці, 17.739 чв. жита, 17.258 чв. ячменю). В 1845 р. вивезено було 227.897 крб., в 1846 р. на 374.505 крб., в 1847 р. на 625.508 крб. срібл. Не-

ВИВІЗ ПАШНІ З ПРАВОГО БЕРЕГА

Р і к	З е р н о м							Б о	
	Пшениці	Жита	Вівса	Ячм.	Гречки	Горо- ху	Зерна равом	Крупчат.	Пшенич.
	В п у д а х							В п у д а х	
1835	174969	55443	28420	4009	25143	10728	294712	52493	3257
1836	130033	131790	45398	12286	25389	12344	357240	67256	409
1837	6700	—	5000	—	—	—	11700	7254	5018
1838	136741	54413	56299	2285	103537	13484	366759	70250	379
1839	122546	22305	21170	—	48517	14525	229063	25615	491
1840	226628	99310	28480	—	25101	8359	387878	41975	2575
1841	94949	270432	26727	8218	15809	2035	418170	65585	666
1842	121397	17500	1138	—	1600	1519	143154	37230	—
1843	297076	189392	23863	900	33745	3492	548470	149797	7230
1844	338536	186435	20189	—	18407	3502	612069	364486	3400
середня за 10 років	169457	102702	25668	2769	29724	6998	336921	92194	2362
середня 1835—1839	114197	52790	31257	3716	40517	10216	251894	44573	1910
1840—1844	224717	152613	20079	1823	18932	3781	421948	139815	2814
1847	329800	349451	190917	2888	7350	6744	894300	—	—
середня 1863—1867	743200	149800	62400	7800	25200	різне сім'я 27200	—	—	90000

Прим.: До таблиці по 1835—1844 рр. заведено також дані вивозу Черкаської дистанції, але вони надто незначні. У вивіз 1847 р. включено 16.000 п. пшениці, одправленої вниз Дніпром. Таблицю складено на підставі даних у Фундуклея (т. III, стор. 374—379) й Ю. Янсона, Пинськь и его району. 1869 г. Додаток табл. № 5.

Таблиця № 30

ДНІПРА У РЖИЩІВСЬКОМУ РАЙОНІ.

к о ю				К р у п а м и				Р а з о м
Житньої	Гречн.	Солоду	Муки разом	Гречая.	Ячн.	Пшениа	Всього круп	
В п у д а х				В п у д а х				
211170	—	20	296940	2295	550	11346	14191	605.843
507584	120	—	575369	44195	—	95597	139792	1.072.401
41319	—	—	53591	—	—	—	—	65.291
129657	63918	—	264198	50334	—	71849	122183	753.140
28429	100	—	54635	15763	—	80089	95852	379.550
625905	1864	—	672319	6206	2499	42370	51075	1.111.272
250244	2441	1475	320411	14478	—	46775	63253	801.834
42052	—	—	79282	—	—	32220	32220	254.656
192648	—	—	349675	15581	1435	127153	144169	1.042.314
462049	—	—	829935	31760	1665	113662	147087	1.589.091
272105	6854	149	344635	—	—	—	—	—
229630	12847	4	238946	—	—	—	—	—
314519	861	295	450324	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	93430	—
12400	Іншого	хліба	51800	—	—	просо й пшоно 163000	—	1.332.800

з Волині пшениці до Одеси; в 1858—1862 рр. цей вивіз пересічно становив 93 019 чв.¹⁾, але вивіз пшениці до Одеси уможлиблював житомирському районі закупівлі її на Волинське й Менське полісся, тоді оборот житомирського району мало не цілком обмежувався на житі. Попри все те пересічний вивіз Волині на початку післяреформної доби можна визначити 400.000 чв., а може трохи більше.

Отже вивіз збіжжєвих продуктів з усієї Правобережної України р. 1867 становив щось із 2300—2400 тис. чв., а за час 1858—1862 р. був трохи менший, становлячи 1.800.000 ч. прямого призначення і трохи більше від 200.000 ч. транзитного або межигуберніяльного. Разом отже два з гаком мільйони чвертей на рік.

Розподіл цього вивозу за окремими кордонами показано в одій табл. (31).

Таблиця № 31.

1858—1862 рр.

	Разом чвертей	У тому числі		
		З Поділля	З Київщини	З Волині
До Одеси	1.251.780	915.544	243.217	93.019
До Гданського, Кенігсбергу і Варшави	250.000	—	—	250.000
Через сухопутну границю (до Галичини)	135.257	75.257	—	60.000
У Литовські й Білоруські губернії .	210.590	—	148.090	62.500
	1.847.627	990.801	391.307	465.519

До цього треба додати 155.000 чв., відсланих з Поділля на Волинь і Київщину, так само вивіз із Київщини на Волинь, у зв'язку з чим треба зменшити вивіз Волині і збільшити — Київщини.

За років великого закордонного попиту вивіз збільшувався і міг, як от р. 1847, досягти мало не 3 мільйонів чвертей.

Цілком очевидна переважна роля вивозу через Одесу: для Правобережної України цей вивіз становить по-над шістдесят відсотків всенього її вивозу на зовнішні ринки: але і в вивозі Одеси пашня Правобережної України в 1858—1862 рр. становила близько 40%, увесь інший вивіз розподілявся

большинъ. стор. 115—116. Мета закупівель на Галичину і далі в Австрію подвійна: 1) поповнення за поганого врожаю місцевих запасів (тоді у вивозі переважав жито й овес); 2) закупівля щоб перепродати на Браславському ринкові — тоді пшениця. За головні ринки для закордонних закупівель правлять Луцьке, Старокостянтинів, Проскурів і Кам'янець, на них насамперед з'являються комісionери з Львова й Бродів. За пункти, звідки відсилають збіжжя до Галичини, Друскенік, Волочиськ, і надто Радзівілів для Волині, Волочиськ і надто Гусятин для Поділля. Янсонъ, Хлѣбн. торг. на Волині. Табл. 4 й 6, стор. 226—227, 278.

¹⁾ Янсонъ, Стат. изслѣд. о хлѣб. торг. въ Одес. районѣ, табл. № 4^{1/2}.

між Херсонщиною й Таврією (близько 28%), Басарабією (близько 23%), Катеринославщиною і південною частиною Полтавщини (близько 10%). На початку XIX стор. пайка Правобережної України в одеському вивозі була ще більша, бо сільське господарство Новоросії тоді не могло брати участь в одеському вивозі в тій пропорції, що в ній воно брало участь у 1858—1862 рр. Якже взяти саму пшеницю, то пайка Правобережної України в одеському вивозі становитиме і в 1858—1862 рр. більший відсоток, а саме 57%. Це вже характеризує довіз Правобережжя до Одеси: на 74% він складається з пшениці, на 14,4% із вівса, на 5% з кукурудзи, 3,3% льяного насіння, і тільки на 2% із жита і 1,3% з ячмєню. Щодо привозу пшениці, то Поділля в одеському порту посідало перше місце (40% усенького привозу пшениці), Київщина четверте, після Херсонщини й Басарабії (12%) і Волинь п'яте (5%). Жито з Правобережжя вивозило тільки Поділля (10% привозу жита), так само кукурудзу (20%) і ячмінь (5%). У привозі вівса пайка Поділля становила 4%, — Київщини — 10%; в привозі льяного насіння пайка Поділля 3%, Київщини 5% і Волині 5%. Із 1.251.780 чв., приставлених з Правобережжя до Одеси, 33% приставлено було Дніпром і 67% на хурах¹⁾.

Порівнюючи здобутий висновок про вивіз збіжжя з Правобережної України з висновком попереднього розділу про розміри внутрішнього міського ринку й того ринку, що його давало гуральництво, не важко впевнитися, що сільське господарство Правобережної України більш залежало від зовнішнього, як від внутрішнього ринку і рівнобіжно з тим як збільшувався закордонний попит на наше збіжжя, рівнобіжно з тим як касовано обтяжливі митні постанови, ця залежність дедалі збільшувалася.

Окрім зернових продуктів за кордон вивозили вовну, шкури, сало (так наприклад, р. 1840 з Київщини вивезено близько 15.000 п. сала й солонини), до Царства Польського переганяли годовану худобу (того ж 1840 р. перегнано з Київщини на Волинь до Царства Польського 30.000 штук). Але вивіз вовни був непостійний і незабаром зійшов до мінімуму, бо на вовну збільшився внутрішній попит, так само незабаром припинився вивіз сала. Натомість розвинувся вивіз спирту і за велику статтю прибутку правив вивіз лісу.

Року 1840 вивезено спирту до Басарабії з Поділля мало не 100.000 в. і до Херсону, Миколаєва й інших міст з Київщини близько 300.000 відер²⁾.

Наприкінці передреформної доби на Поділлі викурювано близько 94^{1/2} міл. градусів спирту, нащо виходило 2.748.557 п. зерна, а з корчемними заторами близько 4.200.000 п., з них 65% жита, 10% кукурудзи. Це виробництво аж надто покривало споживання, і Поділля вивозило вино в тисячах градусів: до Басарабії 16.600, на Херсонщину 28.421, до Таврії 840, всього 45.911. За головний вивозовий ринок спирту була Одеса, що в постачанні їй спирту

¹⁾ Янсонъ. Стат. изсл. о хлѣб. торг. въ Одес. районѣ. Табл. № 44^{1/2}.

²⁾ Арх. Ген.-губ., секр. ч. 1841 р. № 184.

Поділля посідало перше місце¹⁾. Вивіз спирту через Одесу розвивається починаючи з 60-х років²⁾.

Величезна площа лісів, що охоплює Волинське, Київське полісся, губерню Менську, річки Сож і Дніпро вище від Прип'яті, течіння Десни вище від Сейму, давала багатющий матеріал для лісової торгівлі. Збут лісу мав два напрями в Дніпровому сточищі. Один за водою від самої Наддніпрянщини, з Прип'яті, Тетерева, Сожа, Десни до Черкас, Кременчука, Нікополя, Херсону, що правили за головні лісові ринки середнього й долішнього Дніпра. Сюди йшов ліс головне як сировина, в колодах, надто соснових, що йшов на тартаки, а так само в вигляді дощок, кроков, клепки берестової, ялинової на цукрові й сальні бочки, клепки дубової на винові бочки (в Нікопіль). Колоди йшли плотами, на них понакидано було клепку, крокви, голоблі тощо.

Дошки йшли на лісових барках разом з іншими, дрібними виробами (діжками, цебрами, обіддям), а частенько з льоном у мішках, надто з Десни. Продукти лісової промисловости смола, дьоготь ішли за водою на плотах, барках і навіть берлинах. Дрова сплавляли на плотах і рідко на берлинах, що не мають верхового вантажу. Це так звана низова торгівля³⁾. Вона самостійна й не мала жадного стосунку до хлібної. Її розміри для Київщини р. 1840 визначено в 25.000 колод і близько 30.000 с. дров⁴⁾. Але ці дані стосуються, живовидячки, до самої лиш Київщини і до того не повні. Пересічно щороку прибувало до Київських пристанів по 160 плотів, число ж плотів, що проходили, минаючи ці пристані, і простували до Кременчука, Катеринослава, Херсону, сягало р. 1845 аж до 782 з лісовими матеріалами на суму 883.436 крб. на асигн., мало не вп'ятеро більше проти сплавлюваних, щоб постачати власне Київщині. Окрім лісового матеріалу, що являли собою плоти, привозили й відсилали різні інші оброблені матеріали й вироби на суднах. Скільки таких матеріалів було призначено на місцеві потреби Київщини — обчислити важко, але відомо, що р. 1845, минаючи Київські пристані, пройшло на південь в ті ж самі пункти, куди й плоти 127 суден з вантажем на суму 123.375 крб. сріб. Отже, р. 1845 всенький лісовий сплав Дніпром можна визначити, вважаючи 4 частині його Кременчук — Херсон, а 1 частину на Київщину, більше-менше в 430.000 крб. срібл. Чималу частину лісового матеріалу відсилано з Київщини (Радомиський пов.), найбільше з Чорнобильської пристані. Звідси відсилано близько 4.500 бочок смоли на 175.000 крб. срібл. (хоч із цього числа в Радомиських лісах заготовляли $\frac{1}{3}$, а $\frac{2}{3}$ приходило з лісів Волинського полісся); з панських лісів того ж таки Радомиського повіту щороку сплавляли на низ лісових матеріалів на 66.000 крб. срібл. Цифрові дані за низову торгівлю за попередні перед 1845 роки подаються в нижченаводжуваній таблиці (32)⁵⁾.

¹⁾ Ю. Янсонъ, Стат. насл. о хлѣб. торг. въ Одесск. районѣ, стор. 260—261.

²⁾ Одесса 1794—1894 г., стор. 207.

³⁾ Ю. Янсонъ, Пинскъ и его районъ, 1869, стор. 255—256.

⁴⁾ Арх. Ген.-губ., секр. ч. 1841 р. № 184.

⁵⁾ Фундуклей, т. III, стор. 449—467.

Таблиця № 32.

	Р о к и									
	1835	1836	1837	1838	1839	1840	1841	1842	1843	1844
	карбованців сріблом.									
Привезено	—	18580	473781	41660	72870	22870	33200	59960	55535	61700
Виряджено	117200	225170	40510	340970	289030	143610	122145	210730	49490	252930

Другий, протилежний, напрям лісової торгівлі мав за свою кінцеву точку порти, що лежать у гирлі Німана й Висли, а за вихідну Галичину (з Богом), Волинь (Стир'ю й Горинню), Десну, Прип'ять і Дніпро вище й нижче від гирла Сожа. До Прусії йшов головне ліс кораблевий, брусся, клепка. Волинь, околиці Гомеля давали дубові лісові матеріяли (брусся, клепка) і Десна, Прип'ять, а так само Волинь і Наддніпрянщина — сосну в вигляді колод та брусся, до того сосну, пов'язану в плоти, вважали не тільки за самостійний товар, а й за знаряддя для перевозу. Разом з дубовим лісом за клажу було й збіжжя, отже з торгівлею лісовою, надто сосною, зв'язана й торгівля збіжжева, найбільшу залежність лісової торгівлі від збуту хліба спостережено на Волині. Сосна надто малоцінна, щоб витримати видатки сплаву до моря без допомоги фрахтів за хліб, що, як загальне правило, мусять покривати видатки сплаву, ось чому хлібна торгівля й торгівля сосною звичайно буває сполучена в одних руках і за збірні пункти для хліба були місця в'язання плотів (бендюги)¹⁾. Розміри цієї торгівлі лісової, переважно волинської та вивозової на Гданське й Кенігсберг, року 1840 визначався для Волині в 700.000 карб. на асигн., а в 1842 р. в 200.000 карб. срібл.²⁾.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ.

Пристосування сільського господарства до вимог ринку. Лишки сільсько-господарських продуктів. Панське перевиробництво.

Визначивши розміри внутрішнього і зовнішнього попиту на продукти сільського господарства Правобережної України, погляньмо тепер ближче на ті фактичні стосунки, що повстали під впливом ринку для українського хліборобського господарства.

Зокрема треба з'ясувати два питання: 1) який вплив справляє ринок на поширення засівів і яких саме культур, 2) які були розміри пересічного споживання сільсько-господарських продуктів, переважно хліба, і чи покривали лишки, що зостаються після споживання, попит на хліб з боку — на зовнішній ринок і на внутрішній, від господарств, що не виробляли сільсько-господарських продуктів.

¹⁾ „Волинські купці через брак інших способів збувати хліб змушені були разом торгувати і хлібом і лісом“. Ю. Янсонъ, Хлѣбная торг. на Волини, стор. 256.

²⁾ Арх. Ген.-губ. Секр. часть. 1841 р. № 184.

К И І В Щ И Н А.

Рік	З а с і в		У р о ж а й		С а м.		В сь о г о		К а р т о н д і		
	Озимого Чвер.	% до всіву	Дрого Чвер.	% до урож.	Озим. урож.	Ярин. урож.	Насіння	Засіяно Чвертей	Зібрано Чвертей	Засіяно Чвертей	Зібрано Чвертей
1794	—	—	—	—	—	—	—	629,608	981,205	—	—
1798	—	—	—	60	—	—	—	—	1,268,912	—	—
								770,359 + насіння	474,280 24,823	40	—
1799	388,902 + насіння	53	350,551 15,564	45	675,590 27,387	54	3	735,017	1,236,603	—	—
1816	384,784	48,3	409,072	51,7	1,546,559	50	4	793,855	3,151,158	—	—
1827	747,900	—	519,701	—	797,615	—	—	1,267,601	3,633,581	—	—
1836	518,245	50,3	511,579	49,7	2,465,828	47,5	5 ¹ / ₂	1,029,824	5,192,146	—	—
1837	501,449	46,5	576,350	53,5	2,574,828	53,7	4 ² / ₅	1,077,799	4,797,489	—	—
1838	520,733	49	539,874	51	2,669,227	54,1	4 ¹ / ₆	1,060,607	4,942,076	—	—
1839	552,421	48,9	578,493	51,1	1,667,583	63,6	1 ⁸ / ₁₁	1,130,914	2,623,141	—	—
1840	472,409	48,4	504,865	51,6	1,963,089	60	2 ¹ / ₂	977,274	3,293,202	—	—
1841	524,403	47	590,826	53	1,256,928	46	2 ³ / ₄	1,115,229	2,680,016	—	—
1842	462,482	50	461,051	50	1,505,463	34,6	6 ¹ / ₆	—	—	—	—
1843	537,114	46,3	621,050	53,7	3,222,763	46,5	6 ⁷ / ₈	923,533	4,362,437	107,508	495,359
1844	559,334	45	688,683	55	2,798,181	46,1	3 ¹ / ₄	1,158,164	6,913,604	186,207	1,025,114
1845	573,392	51	543,243	49	1,588,085	38,9	3 ¹ / ₂	1,248,037	5,190,152	190,326	973,288
1846	603,550	48	656,750	52	2,591,720	45,8	4 ¹ / ₂	1,116,635	4,135,643	193,363	843,967
1847	566,472	—	590,841	—	—	—	5 від 3-7,5	1,265,300	5,665,720	—	—
1848	636,481-6	48	690,395-1	52	2,545,074-7	45,9	3,7	1,327,876-7 + картопля	5,553,695-7	6,177,920	530,188-4 ¹ / ₂

Таблиця № 34.

	1799 р.				1816 р.				1846 р.				
	Засів	% до всього висіву	Урожай	% до всього врож.	Посів	% до всього висіву	Врожай	% до всього врож.	Засів	% до всього висіву	Врожай		% до всього врож.
											Цверг.	Цверг.	
Жита . . .	289490ч. 7ч. 6г.	39,4	458407ч. 1ч. 6г.	37,07	—	—	944261ч.	29,4	396300	31,4	1977400	34,9	
Пшениці . .	99410ч. 6ч. 4г.	13,6	75219ч. 4ч.	6,1	—	—	643798ч. 2ч.	20,5	212250	16,75	1086600	19,3	
Всього оз. .	388901ч. 6ч. 2г.	53	538626ч. 2ч. 2г.	43,8	384783ч. 4ч.	48,3	1588059ч. 2ч.	49,9	608550	48,15	3074000	54,2	
Гречки . . .	104468ч. 3ч. 4г.	14,3	238541ч.	19	—	—	119980ч. 5ч.	3,9	138400	11	315240	5,5	
Ячменю . . .	81895ч. 6ч. 7г.	11,1	125196ч. 7ч. 4г.	10	—	—	478574ч. 1ч.	15,2	166500	13	682970	13	
Вівса . . .	110321ч. 7ч. 3г.	15	220996ч. 1ч.	17,6	—	—	699775ч. 6ч.	22,3	277900	22	1318800	23,3	
Проса . . .	28118ч. 3ч. 2г.	3,8	79682ч. 4ч. 2г.	6,4	—	—	211872ч. 2ч.	6,8	53120	4,2	197640	3,6	
Гороху . . .	6245ч. 6ч. 4г.	0,8	11173ч. 6ч.	0,9	—	—	32783ч. 4ч.	1,3	21880	1,75	77070	1,4	
Маку . . .	—	—	—	—	—	—	3573ч.	0,1	—	—	—	—	
Всього яр. .	330551ч. 3ч. 4г.	45	675589ч. 5ч. 4г.	—	409071ч. 4ч. (в т. ч. сім'я)	51,7	1546559ч. 2ч.	—	656750	51,85	2591720	45,3	
Сім. кон. .	11447ч. 1ч. 7г.	2	20998ч. 3г.	2,93	—	—	8655ч. 3ч.	0,5	—	—	—	—	
Сім. лян.	4117ч. 1ч. 1г.		6388ч. 5ч. 5г.	—	—	—	7884ч. 1ч.		—	—	—	—	—
Всього сім. .	15564ч. 3ч.	—	27386ч. 6ч.	—	—	—	16539ч. 4ч.	—	—	—	—	—	
Разом . . .	735017ч. 4ч. 6г.	100	1.236602ч. 5ч. 6г.	100	793855ч.	100	3151158ч.	100	1265300	100	5665720	100	

	Р і к	П о с і в и		
		Всього висіва	В т о м у ч и с л і	
			Озимого	Ярого
Кам'янецький пов.	1820	52.535	18.973	33.562
	1833	6.47.272	16.578	6.30.694
	1854	118.201	68.556	49.645
Ушицький пов.	1820	72.687	39.429	33.258
	1833	6.64.000	30.000	6.34.000
	1854	301.818	202.409	99.309
Проскурівський пов.	1820	74.777 ^{1/4}	28.972	45.805 ^{1/4}
	1833	6.60.000	23.000	6.37.000
	1854	103.425	55.903	47.522
Львівський пов.	1820	63.051	24.179	38.872
	1833	6.63.743	28.837	6.34.906
	1854	6.39.124	25.938	6.13.186
Літинський пов.	1820	67.996	26.824	41.172
	1833	6.59.053	26.053	6.33.000
	1854	71.745	33.280	38.465
Могилівський пов.	1820	44.924 ^{3/4}	18.881	26.043 ^{3/4}
	1833	6.49.442	22.816	6.26.826
	1854	107.506	63.851	43.655
Ямпільський пов.	1820	64.535	30.815 ^{1/2}	33.720
	1833	6.59.083	26.083	6.33.000
	1854	47.203	29.768	17.435
Вінницький пов.	1820	60.115 ^{1/2}	23.728	36.387 ^{1/2}
	1833	6.66.745	32.166	6.34.579
	1854	71.955	41.164	30.791
Брацлавський	1820	59.651 ^{3/4}	27.564	32.087 ^{3/4}
	1833	6.57.519	31.322	6. 6.187
	1854	56.781	40.134	16.647
Гайсинський пов.	1820	66.731	35.892	30.839
	1833	6.72.010	41.932	6.30.078
	1854	60.729	33.053	27.676
Ольгопільський пов.	1820	48.383 ^{1/2}	23.408	24.975 ^{1/2}
	1833	6.92.261	43.555	6.48.706
	1854	96.290	52.719	43.571
Балтський пов.	1820	53.831 ^{1/2}	28.599	25.232 ^{1/2}
	1833	6.123.400	65.400	6.58.000
	1854	115.378	65.720	49.658
По губерні	1820	729.220 ^{1/4}	327.264 ^{1/2}	401.955 ^{1/4}
	1833	6.814.528	387.742	6.426.976
	1854	1.190.155	716.495	473.660

Звичайно, дані передреформної статистики, як виявляється, надто мало точні навіть на те, щоб установити самі лиш розміри хліборобського виробництва й внутрішнього споживання, тому то приймати ці дані треба з великими застереженнями щодо приблизної їхньої точности. Та оскільки інших дослідник даних не має, остільки доводиться користати з незвершених даних передреформної статистики, намагаючись дістати їх за по змозі більший час на по змозі більшу територію.

У таблицях 33—35 зведено дані про засіви на Київщині й Поділлі. Аналіза їх каже поробити отакі висновки: 1) площа засівів на Київщині з 1799 аж до 1846 рр. збільшилася на 72%, за цей же час людність Київщини, як було зазначено вгорі, збільшилася на 60%, отже збільшення засівної площі відбувалося швидше як зростання людности, 2) до 1816 р. зростання посівної площі відбувалося поволі — на Київщині вона збільшилася всього на 8%, та вже на 1827 р. засівна площа досягає розміру 1846 р.; хоч яке це співвідношення випадкове, все ж воно, за наявности фактів, проаналізованих у другому розділі ставить збільшення ріллі й засівів у зв'язок з величезним закордонним попитом на хліб, спричиненим неврожаєм 1816—1817 рр. у Західній Європі; 3) з 1820 аж до 1854 рр. засіви Поділля збільшилися на 63%, до того найінтенсивніше зростання засівів відбувалося в другій половині цього періоду, докладніші дані на Київщині дозволяють точно визначити дату цього повторного збільшення засівів, на цей раз постійнішого й рівномірнішого, це 1843 і дальші роки, що знов же можна з'ясувати найголовніше розміром і характером попиту на закордонний ринок; 4) збільшення для окремих культур засівної площі було нерівномірне, на Київщині з 1799 аж до 1846 року засів ярів збільшився на 98%, а озимих на 56%; зовсім інше співвідношення виходить для Поділля — за 34 роки (з 1820 аж до 1854 р.) засіви озимих збільшилися на 119%, а ярів тільки на 17,8%; Поділля, як уже встановлено вгорі, щодо вивозу пашні на закордонний ринок посідало перше місце, а за головну статтю вивозу були озимі (пшениця); 5) і на Київщині і на Поділлі серед озимих спостерігається найінтенсивніше зростання засівної площі пшениці: на Київщині засівна площа пшениці збільшилася на 113%, тим часом як засівна площа жита тільки на 37%; на Поділлі за 13 р. (з 1820—1833 р.) засівна площа пшениці збільшилася на 67%, а площа жита навіть зменшилася на 9%; 6) характерне для Київщини збільшення ярів засівів показує найбільше поширення засівної площі гороху (на 249%), потім вівса (151%), ячменю (104%), проса (90%), гречки (32%); облічуючи з'ясований раніш характер вивозу з Київщини, можна гадати, що поширення внутрішнього споживання сталося головне коштом ярів, збільшення ж площі озимих, надто виразне щодо пшениці, регулював зовнішній попит.

Зазначені чинники дуже змінили всю будову землевласницького господарства (табл. № 36):

Отже, нехай жито лишилося на першому місці, та в своїй питомій вазі воно втратило 8%, гречка ж впала на два місця і втратила в своїй питомій вазі 3,3%, місце гречки в господарстві посіла пшениця; овес залишився на

Таблиця № 36.

1799 рік			1846 рік		
Місце	Культура	% %	Місце	Культура	% %
1	Жито	39,4	1	Жито	31,4
2	Овес	15	2	Овес	22
3	Гречка	14,3	3	Пшениця	16,75
4	Пшениця	13,6	4	Ячмінь	13
5	Ячмінь	11,1	5	Гречка	11
6	Просо	3,8	6	Просо	4,2
7	Конопляне та лляне сім'я	2	7	Горох	1,75
8	Горох	0,8			

своєму попередньому місці і виграв у своїй питомій вазі 7%. Ще більші зміни зайшли в будові сільського господарства на Поділлі: тут перше місце ще в 1833 р. закріпилося за засівами пшениці, на друге місце знизилося жито, на третьому лишився овес, на четвертому (місце пшениці) — ячмінь.

Отже сільське господарство Правобережжя за виучуваної доби складається під дуже великим впливом зовнішнього ринку. Що ближча місцевість до портів, головне до Одеси, то більший оцей вплив і то більша оця залежність. Для Київщини зазначений факт ілюструють щодо окремих повітів дані таблиці 37-ої. Вже р. 1799 пшениця має найбільше значіння в господарстві тих повітів, що ближче за інші лежать до Одеси (повіти Гуманський, Звинородський, Таращанський, Черкаський, Чигиринський, Канівський, Липовецький), близько 1846 року район притягання Одеси поширюється і засіви пшениці набувають великого значіння в північних повітах Київщини — Сквирському й Васильківському і надто збільшується засів пшениці в повітах Васильківському, Канівському, Чигиринському. Дані щодо окремих повітів Поділля виявляють залежність від близькості порту не тільки розміру засівів пшениці, а й взагалі збільшення всенької засівної площі. Так, наприклад, за 34 роки (1820—1854) найбільше поширення засівної площі дали повіти Ушицький (на 300%), Могилівський (на 140%), Балтський (на 115%), Ольгопільський (на 99%), а найбільше поширення засівів пшениці за той же час виявляється в повітах Балтському (на 304% за одночасного скорочення засіву жита на 120%), Ольгопільському (засів пшениці збільшився на 140%, жита на 42%).

Серед інших чинників, що впливали на збільшення засівів, треба відзначити підвищення врожаю. Так, напр., на Київщині після добрих урожаїв

П о в і т и	Р і к	П о с і в и				Р і з			
		Жита всього чвертей	%	Пшениці всього чвертей	%	Вівса всього чвертей	%	Гречки всього чвертей	%
Київський	1846	45.000	43	6.700	6	23.950	23	22.550	21
Скви́рський	1799	28.936	42,6	6.984	11,4	11.575	17,4	10.233 ^{1/2}	15,4
	1827	650.000	31,8	26.518	16,8	35.077	22,4	19.500	12,5
	1846	22.700	23	21.006	22	30.500	30	7.700	8
Радоми́ський	1846	46.600	48	3.609	4	20.000	20	17.450	18
Василькі́вський	1799	18.443	41,7	3.528	8	8.804	20	7.732	17,5
	1846	28.000	27	22.800	21,5	23.700	23	9.500	9
Берди́чівський	1799	32 557	37,8	10.424	12,7	19.289	22,4	10.800	12,7
	1846	33.400	36,75	10.650	11,5	24.250	26,5	12.100	13,33
Липове́цький	1799	19.065	31,8	7.838	13,1	14.129	23,6	3 140	5,3
	1827	11.425	13,8	34.275	41,1	19.035	22,8	3.500	4,2
	1846	32.300	25	19.300	15	37.700	30	11.500	9
Тара́щанський	1799	23.599	53	7.884	17,7	3.285	7,4	3.499	7,8
	1846	21.100	21,66	22.500	20	40.300	36	7.200	7
Чи́гиринський	1799	29.329	45,2	9.666	15	7.733	12	6.570	10
	1827	20.332	30,1	9.784	16,3	10.923	16,1	7.726	11,3
	1246	19.100	28,5	15.100	22	68.000	10	11.400	17
Черка́ський	1799	31.328	37,5	13.474	16,1	10.109	12,6	12.181	15,1
	1846	25.600	35,25	10.300	14	69.000	9,5	11.550	16
Ка́нівський	1799	23.949	47,1	6.946	13,5	4.335	8,3	10.372	20,3
	1846	37.600	34	28.200	26	15.100	14	9.850	9
Зви́ногородський	1799	17.082	37,3	10.349	22,6	6.147	13,5	4.008	8,9
	1846	42.000	32	23.100	18	18.500	14	10.900	8
Гума́нський	1799	19.246	30	14.563	22,7	17.790	27,8	3.557	5,5
	1846	39.900	26,5	29.000	19,33	30.200	20	5.700	4

Таблиця № 37.

н и х к у л ь т у р										
Ячменю всього чвер.	%	Проса всього чвер.	%	Гороху всього чверт.	%	Насіння конопл.	%	Насіння ллян.	%	Загальне число висів. хліба
4.500	4	1.930	1,9	1.220	1,1	—	—	—	—	105.850
3.877	5,8	2.264	3,4	535	0,8	1641	2,5	511	0,7	66.558
20.050	12,7	3.000	1,9	1.400	0,9	1000	0,75	400	0,25	6.156.945
9.900	10	не показ.	—	7.130	7	—	—	—	—	98.980
7.500	8	900	1	1.000	1	—	—	—	—	97.050
2.464	5,5	1.890	4,3	151	0,3	999	2,2	232	0,5	44.246
14.100	13,5	3.850	4	2.100	2	—	—	—	—	104.050
7.674	8,9	2.833	3,4	920	1,2	1058	1,3	560	0,7	86.118
9.900	11	320	0,3	420	0,5	—	—	—	—	91.040
9.138	15,3	4.550	7,5	675	1,2	846	1,4	496	0,8	59.878
8.350	10	7.005	8,1	—	—	—	—	—	—	83.590
17.500	13,75	7.030	5,25	23700	2	—	—	—	—	127.700
3.238	7,2	2.450	5,4	443	1	143	0,4	45	0,1	44.591
15.000	13,33	2.200	2	не показ.	—	—	—	—	—	111.300
7.198	11,1	2.596	4	745	1,1	777	1,2	274	0,4	64.887
13.739	20,3	2.646	3,7	623	0,9	733	1	219	0,3	67.372
11.140	16	3.350	5	300	0,4	—	—	—	—	67.190
9.293	11,1	3.549	4,3	783	0,9	1331	1,7	601	0,7	83.744
12.500	17,25	5.000	7	750	1	—	—	—	—	72.600
1.934	3,6	1.421	2,6	154	0,3	1188	2,2	179	0,2	50.478
13.500	12,33	3.300	3	1200	1,33	—	—	—	—	108.750
4.844	10,5	2.203	4,6	462	1	531	1,1	245	0,5	45.852
23.460	18	9.440	7	3600	3	—	—	—	—	131.000
5.687	8,9	2.554	4	277	0,4	165	0,2	342	0,5	63.983
27.500	18,66	15.800	10,5	1.74	1	—	—	—	—	149.840

1836—1838 рр., засів озимих досягнув 552.421 чв., а ярих 578.493 чв.; 1839, 1840 і 1841 роки були недорідні, в зв'язку з цим на 1842 рік засів озимих знижується на 462.482 чв., тобто на 16%, а засів ярових на 461.051 чв. або на 20%, а втім уже перший урожай 1842 р. доводить засіви в 1843 р. щодо озимих мало не до височини 1839 р., а щодо ярих, то навіть переважає. Вплив на розмір засівів мали не тільки недорід або врожай, але й розмір урожаю окремих культур. Залежність сільського господарства від вивозу хліба, що розвивався до 50-х років уривцем, давав часті перебої і йшов разом довгий час з чималим хитанням цін, браком безпосередніх зносин з країнами, що потребували хліба, з одного боку, та залежність від височини врожаю, з другого, утворювали надто несприятливі умови для правильного, безболізного, сталого розвитку сільського господарства на Правобережжі. Сільське господарство, як видно з наведених таблиць, розгорталося уривчасто. Збільшення закордонного попиту на хліб, коли високі ціни на нього збігалися з добрими врожаями на Правобережній Україні, змушувало панів гарячково по спекулянтському збільшувати площу засівів хлібів і розгортати сільське господарство, але так, щоб за скількись років в умовах несталого попиту, мінливих цін, під впливом одного, другого неврожаю, бути змушеним знову їх скоротити. До того, як це виявляється хоч би на прикладі двох рекордових, щодо закордонного попиту, років 1817 і 1846, дуже рідко розвиток виробничих сил сільського господарства відповідав попитові на пашню, що повстав якимсь раптом, а коли він під впливом цього попиту робив різкий скік, потреба в вивозовому хлібі падала, попит зменшувався і повставало перевиробництво з усіма його наслідками. Доки не було побудовано магазинів, щоб зсипати збіжжя в Одесі, всеньке збіжжя, що не знаходило собі збуту, переховували, сподіваючись попиту й підхожих цін, немолоченим в економіях, після того його вивозили до Одеси, де воно лежало на складах іноді по декілька років чекаючи, поки його кудись одішлють. Року 1826 кількість такого збіжжя на складах Одеси становила 800.000 чв., стільки ж було р. 1846¹⁾; та й згодом довіз збіжжя до Одеси бував здебільшого вищий ніж вивіз з неї: так, наприклад, в 1858 р. привезено було 3.845.500 чв., а вивезено 3.049.000 чв., в 1859 р. привезено 3.222.975 чв., вивезено 3.387.500 чв., в 1860 р. привезено 2.469.400 чв., а вивезено 2.437.000 чв., в 1861 р. привезено 4.207.500 чв., вивезено 3.046.000 чв.²⁾

Переховування збіжжя на складах призводило до великих накладних видатків, до втрат на кількості й якості зерна, і багатьом виробникам було це над силу. Через це, за браком хоч трохи завдовільного кредиту, таке переховування зерна було справою його скупників, спекулянтів, що обчислюють можливі втрати й свій зиск ще купуючи зерно за низькі ціни у виробників.

¹⁾ Вольській, *Op. cit.*, стор. 93,137.

²⁾ Янсонъ, *Одескій районъ*, додаток 44/2.

У наведених угорі таблицях немає вказівок на засіви буряків. Це одна з найістотніших хиб офіційних зведеннів, що свідчать про неповноту цих зведеннів. Швидке зростання цукроварень на Правобережжі аж надто чимале в середині сорокових років XIX ст. само собою вказує на повстання й розвиток засівів цукрових буряків. Відомості, що їх не стає на 1848 р., є в „Статистическомъ обозрѣніи свеклосахарныхъ заводоув“, опублікованому в „Журналѣ мануфактуръ и торговли“ 1849 року. Грунтуючись на вивченні цього джерела, критиці і виправленні його даних, що зробив О. Плевако ¹⁾, можна вважати, що площа засіву цукрових буряків у трьох губернях Правобережжя досягала в 1848 році 20.540 дес., з них заводських засівів було 18.095 дес. і плянтаторських 2.445 дес.

Таблиця № 38.

ОКРЕМО ПО ГУБЕРНЯХ:

	Всього дес.	В т. ч. завод.	Плянтатор.
Київщина	15142	13575	1567
Поділля	4232	3370	862
Волинь	1166	1150	16
Разом на Правобережжі . .	20540	18095	2445
Разом на Україні .	27700	23290	4410

Отже 75,8% засіву буряків на Україні припадало на Правобережжя, до того ж сама Київщина під буряками мала 54,7% від загально-української площі.

Пересічна врожайність буряків з десятини в тому ж 1848 р. становила на Україні 71,5 берк., на Правобережжі 74,9 берк., на Київщині 77,5 на Поділлі 69,5 і Волині 60,9 берк. В 1856—1857 рр. одні заводські посіви становили 24.630 дес. (19.180 д. на Київщині, 4.177 д. на Поділлі і 1.273 д. на Волині), а всі близько 32—33.000 дес.; пересічну врожайність 1 дес. заводських засівів показано в 70 берк.—на Київщині 73,7, Волині 59,1, на Поділлі 56,4 берк.

Постання й розвиток засівів цукрових буряків свідчить про те, що сільське господарство Правобережжя, яке будується під чималим тиском зовнішнього ринку, як зазначено раніш, починає відчувати вплив і промисловости, що працює на сільсько-господарській сировині, до того, на відзнаку від гуральної промисловости, промисловість цукрова запроваджує до плодозміни нові рослини, а саме коренеплоди. Цього факту не можна не дооцінювати, бо в ньому крилися можливості майбутньої перебудови типового трипілля панських маєтків у бік переходу на плодозмінне багатопілля, чого вже й тоді найпереводіші пани цукрівники були свідомі ²⁾.

¹⁾ О. Плевако, З матеріалів до історії цукрової промисловости на Україні. К. 1927 р. стор. 42, 49. ²⁾ К. Г. Воблай.

УРОЖАЙ І ЙОГО

К и ї в щ и н а	Роки	У р о ж а й		Н а п о с і в		Н а х а р ч у в а н н я	
		Озимого	Ярого	Озимого	Ярого	Озимого	Ярого
		Ч в е р т е й					
Київський пов.	1816	139.104	101.947	32.973	33.551	93.947	46.973
	1827	299.955	99.399	40.800	20.400	101.075	50.537
Махнівський пов.	1816	110.821	153.021	45.831	40.711	91.105	45.552
	1827	182.000	104.310	48.000	58.940	89.240	44.760
Радомиський пов.	1816	59.200	87.360	16.605	28.325	79.467	39.733
	1827	82.468	38.808	19.100	?	вся остача	на продаж
Васильківський пов.	1816	115.730	119.588	22.256	19.119	97.786	48.893
	1827	154.942	100.957	27.081	18.553	127.636	80.332
Богуславський пов.	1816	81.800	88.560	21.857	27.893	102.984	51.492
	1827	165.000	42.500	23.000	15.000	142.000	27.500
Липовецький пов.	1816	126.870	83.095	23.300	25.500	90.202	45.100
	1827	229.000	38.070	45.700	38.070	191700(?)	9.118
Таращанський пов.	1816	96.614	51.867	32.179	14.116	92.532	46.265
	1827	116.937	не род.	—	—	—	—
Звиногородський пов.	1816	292.455	292.530	59.094	53.828	103.438	51.712
	1827	259.321	46.627	—	—	6.224.988	6.66.639
Гуманський пов.	1816	212.376	224.831	95.100	72.690	123.673	61.836
	1827	—	—	—	—	—	—
Черкаський пов.	1816	145.641	77.387	43.547	23.980	95.342	47.671
	1827	205.108	82.465	—	—	—	—
Чигиринський пов.	1816	91.702	173.667	24.050	32.646	82.925	41.642
	1827	111.189	43.034	—	—	—	—
Сквирський пов.	1816	115.756	109.246	29.995	32.205	102.343	51.171
	1827	6.406072	153.054	на посів і харчуван.		6.393.301	284.720

Таблиця № 39.

В И К О Р И С Т А Н Н Я

Не стає на харчування		Остача від харчування		Лишилося від минулих літ		Число душ		Обох родів
Озимого	Ярого	Озимого	Ярого	Озимого	Ярого	Чол. ст.	Жін. ст.	
Ч в е р т е й								
—	—	12.174	21.423	—	—	46.211	47.736	93.947
—	—	158080	18.462	—	—	50.208	50.867	101.075
26.115	—	—	66.757	—	—	47.051	41.055	91.105
—	43.870	—	—	70.760	62.290	44.688	44.750	89.438
36.872	—	—	19.300	в запас.	маг.:	39.881	39.586	79.467
—	—	—	—	13.194	1.064	—	—	—
3.160	—	—	51.576	—	—	48.506	49.280	97.786
—	—	225	26.625	—	—	51.994	51.990	103.984
43.941	—	—	8.351	—	—	51.468	51.516	102.984
46.667	—	—	—	не	має	53.852	54.230	108.082
—	—	14.468	12.493	—	—	45.294	44.908	90.202
—	—	—	—	8.290	9.118	—	—	—
28.097	8.515	—	—	—	—	44.392	48.140	92.532
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	129923	186983	—	—	51.750	51.588	103.338
—	—	122317	10.926	разом з зап.	мін. літ	—	—	—
4.297	—	—	90.314	—	—	61.507	42.166	103.673
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	6.767	5.736	—	—	46.092	49.250	95.342
За винятком	прод. й посівах	47.804	15.831	+ 10.999	3.625	45.622	46.098	91.720
11.521	—	—	101434	—	—	41.368	41.557	82.925
—	—	—	—	—	—	—	—	—
16.586	—	—	25.869	—	—	51.170	51.173	102.343
—	—	37.124	488	6.62.172	30.226	—	—	—

Друге питання про лишки сільсько-господарських продуктів, що не залишалися в країні по заспокоєнні внутрішніх потреб і накресливали вивозові можливості.

Деякі документальні дані в цьому питанні зібрано в табл. 40 (ст. 116—119). А втім, треба мати на увазі, що практиковані тоді розрахунки виходили з різних норм споживання; різниця їх залежала від місцевости й розміру врожаю. На Київщині, визначаючи потрібну на прохарчування людности кількість хліба, найчастіш виходили з норми в 1 чв. озимого й $\frac{1}{2}$ чв. ярого на душу, тобто 13—14 п., але разом з тим не брали на увагу „наготовлених на зиму в господарствах різних продуктів саду, лісу й городу“¹⁾. Споживчі норми на Поділлі показувано більші. Так, наприклад, у Могилівському повіті їх р. 1824 визначали в 3,5 чв. на душу, з них дві частині ярого і одна частина озимого, р. 1825 — в 3,3 ч. (2 ч. озимого і 1 ч. ярого), р. 1826 — в 3,3 ч. (1 ч. озимого і 2 ч. ярого); в Брацлавському пов. 1825 — в 3,3 ч. (2 ч. озим. і 1 ч. яр.); але для Ямпільського й Літинськ. пов. р. 1824 розрахунок давав тільки 1,33 ч. і т. ін. Цей останній розрахунок встановлено на неврожайний рік; якже взяти на увагу, що й київську норму 1799 р. встановлено в рік, позначений кепським врожаєм, то норму в 1 ч. озимого і $\frac{1}{2}$ ч. ярого треба вважати за норму років неврожайних, а норми вищі за норми років урожайних, пересічна норма буде близько 2 ч., що трохи розбігається з нормами споживання Тенгоборського й інших дослідників²⁾, але мало не збігається з теоретичною нормою найновіших учених, що визначають її в 20 п. зерна, $1\frac{1}{2}$ —2 п. м'яса, 8—15 в. молока, 9—15 п. картоплі й городини³⁾.

Приймаючи цей розрахунок, матимемо для Київщини таку таблицю (41), що в ній за окремими роками знаком плюс показано щорічні лишки поза споживанням, а знаком мінус — недостачу до споживання.

Ця таблиця, якщо порівняти її з таблицями й розрахунками вивозу хліба з Київщини, констатує, надто в урожайні роки, перепродукцію хліба.

Отож, хоч зростання ріллі й перевищило зростання людности й посилювалось від вимог зовнішнього ринку, але через недостатність його й головне через відсутність постійного сталого попиту, розширення зернових культур призвело до панського перевиробництва, до хліборобської зернової кризи. Звичайно, ці лишки від річного виробництва могли бути не страшні, якби вони являли собою потрібні запаси на покриття потреб споживання від неврожайних років, що за тих часів частенько таки побивали чималі райони⁴⁾ „та за то-

¹⁾ Відомості про врожаї 1799, 1816, 1833 р. по Київщині. Київ. Центр. арх. д. актів.

²⁾ Тенгоборський приймає на прохарчування 3 ч. на душу, але рахує в цьому числі і прогодування худоби (О произв. силахъ Россіи. М. 1857 ст. 85). Протопопов для кінця 30-х р. теж вважає за харчову норму 3 ч. на душу. О хлѣбной торг. въ Россіи. „Журн. Мин. Гос. Им.“ 1842 р. V, стор. 85. Семенов — $2\frac{1}{2}$ чвер.“. Изучение истор. свѣд. о рос. внѣш. торг. и пром. съ половины 17 ст. по 1858 г. ч. III, стор. 300.

³⁾ Челинцевъ, Теор. основ. организ. кр. хоз. X. 1919, стор. 8—9.

⁴⁾ За розрахунками Семенова, Тенгоборського і інш. на початку XIX ст. один цілком неврожайний рік припадав на 9 років і окрім того два рази в 10 років спостигав окремі місцевості частковий недорід.

Табл. № 41.

Рік	Розмір споживання чверт.	Розмір урожаю чверт.	+ або — чверт.
1798	2.131.172	1.268.912	— 862.260
1799	2.131.172	1.236.603	— 894.569
1816	2.293.816	3.151.158	+ 857.342
1827	2.560.000	3.633.581	+ 1.063.581
1836	3.040.000	5.192.146	+ 2.152.146
1837	3.060.000	4.797.489	+ 1.737.489
1838	3.080.000	4.942.076	+ 1.862.076
1839	3.100.000	2.623.141	— 476.859
1840	3.120.000	3.293.202	+ 173.202
1841	3.120.000	2.680.016	— 439.984
1842	3.144.300	4.362.437	+ 1.218.137
1843	3.167.112	6.913.604	+ 3.746.492
1844	3.320.200	5.190.152	+ 1.869.952
1845	3.382.544	4.135.643	+ 753.099

дішніх шляхів і умов збуту навіть такі великі, від попередніх років накопичені, запаси рідко коли могли піти на дійсну користь народньому харчуванню, бо надлишки хліба з одного врожайного району з величезними труднощами можна було перемістити в губернії, що зазнали голоду. Явище, що в одній губернії сила пшеничних запасів гнила, бо не було де їх збувати, а в другій — людність гинула від голоду, було звичайнісіньким явищем¹⁾. Але надлишки хліба не робили впливу на народне харчування не тільки сусідніх губернь, ба навіть тієї ж самої губернії: даремна річ була б гадати, що, за наявності запасів панського хліба, людність за неврожайних років була застрахована від недоїдання або від високих цін на хліб; ціни на хліб як єсть при першому ж неврожайі, хоч і були остачі від минулого року, наймовірно підскакували і пан надолужував на внутрішньому ринкові ті втрати, що він їх зазнавав від непостійного попиту з боку зовнішнього ринку.

Сільське господарство переживало кризу, що повставала від перевиробництва й відносного скорочення та непостійності зовнішнього збуту. Ця криза має, виходить, товаро-капіталістичний характер, але розгорталася вона в таких умовах, які, щодо шляхів і розрізненості ринків, мали характер давнього натурального укладу, а щодо всенької взагалі організації торгівлі мали яскраво виявлений характер лихварства, спекуляцій торговельного капіталу.

¹⁾ П. Лященко, Очерки аграрн. еволюції в России, стор. 131.

ВРОЖАЙ, СПОЖИ

Рік	Поділля	Всього		В тому числі			
		Озимого	Ярого	Жита	Пшениці	Ячменю	Гречки
Літинський пов.							
1823	Зібрано	115.075	67.224	—	—	—	—
	Залишено на посів	30.015	24.108	—	—	—	—
	„ на харчув.	85.060	43.116	—	—	—	—
	„ на гуральн.	—	—	—	—	—	—
	Скільки на продаж	—	—	—	—	—	—
1844	Зібрано	114.501	128.569 картоп. + бур.	66.866	47.635	24.552	22.484
	На посів, прод., гуральн.	—	—	50.340	28.937	20.429	17.014
	„ продаж	—	—	16.526	18.698	4.123	5.470
1854	Зібрано	176.934	240.427 картоп. + бур.	80.291	96.643	55.128	40.807
	На посів, харч., гуральн.	—	—	65.150	64.110	33.623	26.574
	„ продаж	—	—	15.141	32.533	21.505	14.230
1855	Зібрано	—	—	58.844	67.506	20.304	38.578
	На посів, харч., гуральн.	—	—	42.972	22.973	14.184	16.850
	„ продаж	—	—	15.872	44.533	6.120	21.728
1856	Зібрано	—	—	66.580	75.700	11.592	20.560
	На посів, харч., гуральн.	—	—	44.790	43.780	6.400	12.000
	„ продаж	—	—	21.790	31.920	5.192	8.560
Гайсинський пов.							
1823	Зібрано	85.854	18.896	—	—	—	—
	Залишено на посів	37.732	9.468	—	—	—	—
	„ на харчув.	48.122	9.428	—	—	—	—
1852	Зібрано	—	—	42.500	49.600	37.009	19.060
	Находить на прод. і гурал.	—	—	21.000	18.350	15.446	12.052
1854	Зібрано	—	—	54.617	99.902	48.961	19.226
	Находить на прод. і гурал.	—	—	35.580	4.893	3.023	12.089
1855	Зібрано	—	—	58.189	112.612	44.532	16.942
	Находить на прод. і гурал.	—	—	40.979	45.825	18.303	10.848
Ольгопільський пов.							
1856	Зібрано	—	—	89.893	114.264	67.287	7.615
	Залишено на посів, харч. і гуральн.	—	—	75.543	74.210	21.560	6.780
	На продаж	—	—	14.350	40.054	45.727	835

Таблиця № 40.

ВАННЯ, ПРОДАЖ.

В т о м у ч и с л і								
Вівса	Кукур.	Гороху	Сочевиці	Проса	Буряків	Картоплі	Сім'я кон.	Сіна саж.
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—
71.336	21	4860	71	3.059	8.711	24.591	2.186	5.657
40.357	21	3851	61	2.408	8.348	19.523	1.886	4.596
30.999	—	1009	10	651	363	5.068	300	1.061
126631	10	5171	1469	8.395	40.291	25.305	2.819	7.473
74.178	6	4139	944	5.263	40.291	13.152	1.445	4.841
52.453	4	1032	525	3.132	—	12.173	1.374	2.632
36.557	12	3997 ^{1/2}	1000	11.306	32.245	21.781	2.289	5.078
30.274	12	3434 ^{1/2}	895	6.350	31.245	16.211	1.001	2.109
6.283	—	563	105	4.956	1.000	5.570	1.288	2.969
61.360	15	3820	1223	6.480	35.620	19.892	2.540	4.225
49.960	15	2160	940	3.884	34.213	12.314	1.012	2.310
11.400	—	1660	—	2.956	1.407	7.578	1.528	1.915
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—
47.025	—	6215	—	8.750	—	—	—	—
26.877	—	2159	—	1.080	—	—	—	до 45.000 пуд.
52.670	—	6737	—	18.105	—	—	—	2.521 саж.
32.244	—	4218	—	13.785	—	—	—	На продаж не залишається
47.886	—	10478	—	16.121	—	—	—	—
14.526	—	5478	—	10.657	—	—	—	так само
164320	27.996	3685	5210	7.607	10.280	9.649	2.781	3.106 саж.
52.340	22.985	2184	3020	5.814	3.274	8.030	1.813	3.106
111980	5.011	1501	2190	1.793	7.006	1.619	968	—

ВРОЖАЙ, СПОЖИ

Рік	Поділля	Всього		В т о		
		Озимого	Ярого	Жита	Пшениці	Ячменю
1855	Зібрано	—	—	73.142	101.200	31.887
	Зал. на посів, харч., гуральн.	—	—	68.000	70.000	22.026
	На продаж	—	—	5.142	31.200	9.861
1856	Зібрано	—	—	65.870	40.209	49.750
	Зал. на посів, харч., гуральн.	—	—	65.870	40.209	22.000
	На продаж	—	—	—	—	27.750
Вінницький пов.						
1845	Зібрано	—	—	155.000	115.000	10.700
	Зал. на посів, харч., гуральн.	—	—	22.000	39.000	10.700
	На продаж	—	—	133.000	76.000	—
1854	Зібрано	—	—	88.674	111.078	37.177
	Зал. на посів, харч., гуральн.	—	—	76.635	64.612	25.376
	На продаж	—	—	12.040	46.466	11.801
1855	Зібрано	—	—	182.260	169.230	23.484
	Зал. на посів, харч., гуральн.	—	—	109.422	108.653	14.692
	На продаж	—	—	72.838	60.577	8.792
1856	Зібрано	—	—	109.242	89.693	46.303
	Зал. на посів, харч., гуральн.	—	—	80.694	41.200	28.960
	На продаж	—	—	28.548	48.493	17.465
Ушицький пов.						
1852	Зібрано	—	—	179.360	232.423	49.902
	Зал. на посів, харч., гуральн.	—	—	135.970	100.659	32.519
	На продаж	—	—	43.390	131.734	17.382
1854	Зібрано	—	—	189.310	340.215	73.046
	Зал. на посів, харч., гуральн.	—	—	123.542	99.416	32.448
	На продаж	—	—	65.769	250.799	40.598
Вся губерня.						
1854	Зібрано	2.704.407	2.558.847	—	—	—
	Залишено на посів, харч.	1.748.723	1.528.180	—	—	—
	Скільки вивез. в сус. губ.	400.200	221.195	—	—	—
	Скільки зал. на продаж на місці	661.461	764.369	—	—	—
	Кількість давніших запасів	21367	кіп	—	—	—
		44.127	чверт.	—	—	—

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ. ОРГАНІЗАЦІЯ ТОРГОВЛІ.

Одміни поміж місцевою та вивозовою торгівлею. Ярмарки й базари, як центри місцевої торгівлі. Загальна характеристика вивозової торгівлі. Зв'язок її з соляною та лісовою торгівлею. Центри вивозової торгівлі. Процес переходу хліба од виробника до відсилача й посередницька організація. Складений капітал і товариства для закупівлі. Договори про продаж і їхні умови. Міра, вага й якість хліба. Контракти. Способи приставляти хліб. Чумаки. Сплав. Додаткові видатки.

Організація торгівлі продуктами сільського господарства відрізнялася насамперед залежно од того, чи була ця торгівля місцевою чи вивозовою. Торговля місцева — це торгівля, щоб задовольнити попит ґуралень, млинів, провіантового відомства, нарешті для обміну між господарствами, що продукують і споживають. Торговля вивозова — це торгівля на вивіз за межі Правобережжя — за державний кордон або на Білорусь, у Литву. У вивозовій торгівлі головне значіння належало дідичівській, економічній пашні й передусім, пшениці. Скрізь на Правобережжі селянська пашня наприкінці передреформного періоду становила куди меншу проти дідичівської частину, що треба з'ясувати невеличкими у селян лишками для продажу. Окрім того, за головний вивозовий хліб була пшениця, а селянське господарство ґрунтувалося переважно на житі; коли ж селянське господарство відчувало пшеницю, то кількостями невеличкими, а вивозова торгівля була партійна. Збірна пшениця сливе не йшла у вивозовій торгівлі. „Пшениця то не те, що жито; в ній збирання не те, що збирання жита; збірне жито мало чим відрізняється од маси здобутої в одному господарстві, і торгівля й собі не вимагає од жита того, чого вимагає од пшениці. Од пшениці вимагають, щоб вона була гарна на колір і мала певну вагу; втрата цінності її при кількох фунтах, що їх бракує до якоїнебудь певної ваги, дуже велика і зростає не пропорційно, а прогресивно з зменшенням ваги; в таких випадках місцева торгівля повинна приглядатися й пристосовуватися до вивозової. Далі сухість, чистість, те, що зветься гарною обробкою, має теж величезну роль в пшениці. Правда, одсортувати, перечистити, надати, кажучи технічною мовою, відповідної ваги й кольору можна й збірній пшениці; це й роблено було по всіх портових містах і на багатьох ринках, що формують партії; але там збирання відбувалося все таки в кількостях більше чи менше значних; потім воно вимагало видатків на комору, робітників тощо, — видатків, можливих за певного співвідношення цін“¹⁾. Усе оце разом зумовлювало те, що в вивозовій торгівлі головну участь брала економічна пашня, переважно пшениця, а в місцевій — окрім економічної й селянська, переважно жито. Щодо далі од портів, то становище це певніше. Але коло самих портів йшла різна пшениця; не тільки з великих господарств — партійна, ба й з дрібних селянських — збірна. Це з'ясували тим, що портові комісіонери або експортери мали змогу й засоби цілу

¹⁾ Ю. Янсонъ, Пинськь и его районъ, стор. 193.

галузь своєї торгівлі обертати спеціально на збирання й формування партій із колонівської, дідичівської та селянської пашні. Та окрім відстані од порту зазначені одміни між місцевою та вивозовою торгівлею залежали ще од розміру закордонного попиту й од рівня цін. За тих років, коли попит був великий, а ціни на хліб високі, у вивозовій торгівлі брали все, що привозили, отжеж і селянську пашню, без формування з неї партій. Разом з тим у такі роки збільшувалася торгівля самовізна: навіть дрібні виробники — дрібні дідичі, посесори, заможні селяни — возили свою пашню не на місцеві базари або ярмарки, а безпосередньо до Одеси, надто з близьких до Одеси повітів, — Липовецького, Гайсинського, Вінницького й ін.¹⁾; задля цього вони навіть складали один з одним тимчасові товариства. А тим що збільшення розміру закордонного попиту й сталість цін — явище останніх 10—15 років передреформного періоду, то зазначена одміна поміж місцевою та вивозовою торгівлею була більш виявлена на початку передреформного періоду, аніж наприкінці його.

Друга одміна між місцевою та вивозовою торгівлею полягала в розмірі капіталу, що брав участь в оцій торгівлі. Вивозова торгівля партіонна вимагала куди більших капіталів і оборот капіталу в ній відбувався завсіди повільніше, ніж у торгівлі місцевій. Ця одміна особливо існувала до 50 років XIX ст., а відтоді позначився вихід великих капіталів із хлібної торгівлі. Далі, в торгівлі місцевій кредит було розвинуто куди слабше, як у торгівлі вивозовій. У місцевій торгівлі, надто коли куповано в селян, кожен продавець знав тільки свого найближчого покупця, оборудки з третьою особою траплялися нечасто, розплату й завдатки переводжувано готівкою, кредиту а ні жадного: „купив — дай завдаток, здав товар — гроші одразу цілком“.

Дрібному характерові місцевої торгівлі цілком відповідала надзвичайна розпорошеність її, що в такій мірі в торгівлі вивозовій не помічалось. За пункти, де відбувався місцевий торг, були численні містечка, а так само міста краю; в оцих містечках та містах торгівля пристосовувалася звичайно до ярмаркових і базарних днів. Року 1841 на Київщині показано 609 ярмарків і 2449 базарів, на Поділлі ярмарків і базарів 2972, року 1840-го на Волині ярмарків і базарів 5051; разом на Правобережній Україні ярмарків і базарів 11081. Цифру оцю треба, здається, розуміти в значінні кількості ярмаркових та базарних днів, але й тоді вона дуже помітна. Із 609 ярмарків на Київщині 59 було міських, серед них 6 київських і 550 містечкових, із 2449 базарів — 1214 міських, серед них 750 у Києві, і 1235 містечкових; із 5051 ярмарку й базару Волині по містах відбулося 1268 ярмарків і базарів, усі ж інші — 3783 по містечках, слободах, селах, при монастирях і цвинтарях²⁾. Трохи інші

¹⁾ Я н с о н ь, Стат. изсл. о хлѣб. тор. Од. района, стор. 193. Року 1845 з Балтського пов. „заможні селяни за доброго врожаю та підхожих цін возили свою пашню для збуту в Одесу“. Інв. с. Баредни Балтського повіту. Арх. кам.-под. ген.-губ. Таєм. ч. Справи Інв. Комітету. 1845 р., № 25.

²⁾ Арх. київ. ген.-губ. Секр. ч. 1841 р., № 216, ар. ар. 44 об., 149.

ОБОРОТ НА ЯРМАРКАХ І ТОР

	Число яр- марків	Привезено товарів на суму крб.	Продано товарів на суму крб.	Число тор- гів	Привезено товару на крб.	Продано на крб.
Київ	6	1.166.330	—	За даними Фундуклея ¹⁾ .		
Київ. пов.: м. Обухів	6	1.595	912			
м-ко Германівка	11	2.120	823			
„ Ржищів	3	15.865	15.250			
„ Димер	4	2.980	2.165			
„ Бишів	6	1.010	466			
„ Ясногородка	12	7.180	2.893			
„ Макарів	14	5.657	2.695			
„ Гостомель	6	1.741	1.160			
„ Ігнатівка	6	235	100			
Разом у повіті	74	1.204.713	612.670 ¹⁾	52	120.000	—
Радомишель	5	3.232	2.905	На кожен з оцих ярмарків було привезено товарів од 1052—2406 крб. ср. На кожнім од 886— 2280 крб. ср.		
Радомис. пов. м. Малин	1					
м-ко Чорнобилль	2					
„ Горностайпіль	2					
„ Брусилів	12					
„ Коростишів	6					
„ Іванково	7					
„ Хабне	5					
Прис. Кримка	1					
Разом у повіті	41	95476 ⁵⁾	59.929 ⁶⁾			
Васильків	4	3.162	2.759	52	—	—
Васил. пов. м. Біла Церква	3	192.541	95.200	—	—	—
м. Фастів	6	149.366	113.570	—	—	—
с. Мотовилівка	—	—	—	26	27.970	18.900
Разом у повіті	13	345.069	211.529	26	27.970	18.900

¹⁾ Наше джерело подає чимало розбіжностей з розрахунками Журавського. Фундуклей, Стат. опис. Київ. губ. ч. III, стор. 525—526, 528—529.

⁵⁾ Пересічно.

⁶⁾ Пересічно. У Фундуклея, 70,730

Таблиця № 42.

ГАХ НА КИЇВЩИНІ Р. 1847.

	Число яр- марків	Привезено товарів на крб.	Продано товарів на крб.	Число тор- гів	Привезено товарів на крб.	Продано товарів на крб.		
Сквира	16	20.635	15.050	—	—	—		
Сквирський пов. м. Паволоч	21	24.398	17.494	—	—	—		
„ Борщагівка	—	—	—	37	1.895	1.690		
„ Володарка	—	—	—	46	3.755	3.210		
„ Ружин	—	—	—	46	3.890	3.585		
„ Новохвастів	—	—	—	10	1.145	695		
„ Ходорків	—	—	—	13	3.680	3.285		
Разом у повіті	37	45.033	32.544	142	14 365	12.465		
Черкаси	7	2.245	1.987					
Черкаський пов. м. Сміла	2	5.465	4.170					
Разом у повіті	9	7.710	6.157					
Канів	9 ²⁾	—	—					
Канівський пов. м. Ковин	7	4.472	3.035					
„ Богуслав	8	472.442	150.000					
с. Потоки	9	28.446	18.541				на 1 торг	А на всі торги
м. Корсун	—	—	—	26	2.000	1.700	52000	42200
„ Стеблів	—	—	—	26	1.500	1.000	39000	26000
„ Таганча	—	—	—	26	1.000	850	26000	22100
„ Шендерівка	—	—	—	26	750	500	19500	13000
Разом у повіті	2+9	505.360	171.576	104			136500	105300

²⁾ Не зважаючи на запровадження ярмарків, вони не функціонують, бо вся торговля згуртована в м. Богуславі, за 55 верстов од Канева.

ОБОРОТИ НА ЯРМАРКАХ І ТОР

	Число яр- марків	Привезено товарів на суму крб.	Продано товарів на суму крб.	Число торгів	Привезено товарів на суму крб.	Продано товарів на суму крб.
Бердичів	5	682.000	520.000			
Бердич. пов. м. Махнівка	2	4.609	1.378			
м-ко Білалівка	10	4.641	1.410			
» Погребище	12	2.963	884			
» Прилука	10	2.791	899			
» Вахнівка	9	2.212	815			
» Самгородка	—	—	—	26		
» Шпичинці	—	—	—	26	41.600	
» Білопілля	—	—	—	26		
» Дзюньків	—	—	—	26		
Разом у повіті	48	699.216	525.386	129	41.600	
Чигиринський пов.						
м-ко Златопіль	2	47.000 крб.ср. (в тім числі)	36.500 й на торги)	26		
м-ко Кам'янка	—	—	—	26	21.000	18.200
» Медведівка	—	—	—	26	23.000	18.100
» Олександрівка	—	—	—	52	15.000	12.200
Разом у повіті	2	47.000	36.500	130	59.000	48.500
Липовецький пов.						
м-ко Жорнища	5	—	6.527	—	—	—
м-ка Линці	—	—	—	26	—	15.400
» Дашів	—	—	—	26	—	5.926
» Китайгород	—	—	—	26	—	5.890
» Лукашівка	—	—	—	26	—	6.021
» Терлиця	—	—	—	26	—	4.598
» Манастирище	—	—	—	26	—	5.892
» Конела	—	—	—	26	—	4.830
» Плисків	—	—	—	26	—	5.043
Разом у повіті	5	—	6.527	208	—	53.600

Таблиця № 42 (продовження).

ГАХ НА КИЇВЩИНІ Р. 1847.

	Число яр- марків	Привезено товарів на крб.	Продано товарів на крб.	Число тор- гів	Привезено товарів на крб.	Продано товарів на крб.
Таращанський пов.						
Ставища	—	—	—	26	20.301	18.562
Тетіїв	—	—	—	26	16.300	13.400
П'ятигори	—	—	—	26	10 700	7.300
Животів	—	—	—	26	8.000	5.800
Ківшовата	—	—	—	26	6.500	3.340
Жашків	—	—	—	52	30.000	25.000
Разом у повіті . . .	—	—	—	182	91.801	73.402
Звиногородка ³⁾	—	—	—	26	19.100	18.300
Звиногород. п. м. Шпола	—	—	—	26	5.145	4.585
Катеринопіль	—	—	—	26	4.000	3.025
Романівка	—	—	—	52	2.983	2 112
м. Вільшана	—	—	—	26	1.000	980
Лисянка	—	—	—	26	500	298
Боярка	—	—	—	26	200	99
Разом у повіті . . .	—	—	—	208	32.928	29.399
Гумань ⁴⁾	—	—	—	26	56.000	54.000
Гуманський пов.						
м. Буки	—	—	—	26		
„ Тальне	—	—	—	26		
„ Покотилово	—	—	—	26		
„ Торговиця	—	—	—	26		
„ Соколівка	—	—	—	26		
с. Івницька	—	—	—	26		
Разом у повіті . . .	—	—	—	156	96.500	89.050
Разом по губернії ⁷⁾ . .	253 + 13	2.956.104	1.662.818	1.332	674.264	541.816

³⁾ У Звиногород. повіті в м. Калигірці заведено 2 річні ярмарки, але вони не відкриті.⁴⁾ З 1840 р. в Гуманю відкрито 2 ярмарки (9 травня й 4 жовтня), але їх р. 1847, за не-прибуттям купців і промисловців з інших місць, не було.⁷⁾ Щоб одержати цей підсумок у двох випадках (Київ. пов. і Бердичів.) продаж на торгах розраховано із 75% довозу. Джерело: „Відомости объ оборотахъ на ярмаркахъ“, подані до звідомлення 1847 р. Київ. Цент. Арх., справи з Арх. Губ. Прав.

дані про ярмарки та торги подає для р. 1847 таблиця № 42. Всіх ярмарків для Київщини тут показано 266, торгів 1332, довіз товарів на ярмарки становив 2.956.104 крб., на торги 674.264 крб.; продано товарів на ярмарках на 1.662.818 крб., на торгах — на 541.816 крб. Хоча кількість ярмарків упр'ятеро менша, ніж кількість торгів, але оборот ярмарків більший за оборот торгів у 4½ рази по довозові товарів і втриє по продажені їх. Але поміж ярмарком та торгом існувала не сама лиш кількісна, але й якісна відміна. Ярмарки всі були річні й, як такі, вони були пристосовані або до певних днів року, або до свят, звичайно вони тривали скількись тижнів або скількись днів¹⁾, торги ж відбувалися періодично, повторюючись через тиждень або два й тривали всього по скількись годин. Ярмарки обслуговували або всенький край (Київський на Водохрещі Бердичівський, Балтський) або чималу округу (Дунаєвецький, Ярмолинецький Білоцерківський, Богуславський, Фастівський), торги ж обслуговували доволі точний прилеглий район. Ярмарки, надто великі, притягали всі верстви людности, сюди приїздили купці не тільки з Правобережжя, але й з далеких губернь. Так, наприклад, за даними, що стосуються до періоду 1845—1849 р., на Київський Водохресний ярмарок Київщина постачала 30% товарів, Московська губерня 31,6%, Петербурзька 10,6%, Царство Польське 7%, Кавказький край 2,79%, Волинь 1,75%, Ліфляндська губерня 1,54%, чужоземці 1,54%, інші 25 губернь 13,2% при загальній масі привезених товарів в 1845 р. на 892.440 крб., у 1846 р. на 1.041.600 крб., у 1847 р. на 1.058.704 крб., в 1848 р. на 1.127.554 крб.; на Онуфріївський Бердичівський (12 червня) ярмарок у 1846 р. було привезено товарів на 197.483 крб., серед них з Києва та різних місць Київщини, Волині й Поділля 60,3%, з Криму 23,6%, з Казані 5,9%, з Варшави 4,5%, Харкова 0,7%, з інших місць 5%²⁾. На Водохресний Київський ярмарок збиралося з 1835—1846 р. пересічно 5165 ч. щороку, серед них (табл. № 43).

Як видно з оцих даних, Київський Водохресний ярмарок виразно позначений поміщицько-чиновницьким та купецьким характером; селяни, опріч „челяді“, тут не репрезентовані. Трохи інший характер мали вже Бердичівські ярмарки, на них бували й панські селяни; „загальне збіговисько люду різного звання досягало близько 10.000 чоловіка на рік“. Але що менший ярмарок, то більш він позначений „простолюдним“, селянським характером. Так, приміром, на ярмарок в Тинне (м. на Поділлі), що починався 2 липня, збиралося було дворян 100 чол., шляхти 1000, купців християн 6, купців євреїв 70, різного звання людей 1500³⁾ і т. ін. І, наостанку, більшість ярмарків одвіду-

¹⁾ Київський Водохресний не менше як 2 тижні, два річні ярмарки в Дунаївцях кожен по 18 день; куди більше ярмарків скількаденних, напр. Балтські од 3—2 день. Меджибізькі од 2—3 день, Немирівські од 1 до 2 день, а ще більше ярмарків одноденних.

²⁾ Фундуклей, *op. cit.*, т. III, стор. 558, 560.

³⁾ Справа, що містить у собі відомості про ярмарки Под. губ. 1830 р. Відомості оці, що їх вимагав був майор корпусу жандарів Білусов для подання начальству й які зібрала була поліція Арх. Под. Губ. Прав. 1831 р., № 182.

Таблиця № 43¹⁾.

Рік	Дідичів дворян і урядов.	Купців	Чужозем- ців	Євреїв	Челяді	Коней при них	Т о в а р і в	
							Привезено на крб.	Продано на крб.
1835	944	78	39	1.656	1.936	3.813	483.419	198.810
1836	970	85	43	1.854	2.100	3.968	506.700	179.720
1837	894	73	51	1.639	1.869	3.524	432.190	183.420
1838	845	82	93	1.659	2.259	3.767	638.770	171.600
1839	987	74	113	2.011	1.684	3.337	441.820	133.650
1840	1.025	69	112	1.436	2.091	6.420	562.700	238.100
1841	1.265	118	108	1.342	2.069	7.293	703.020	270.310
1842	948	102	93	1.274	2.340	5.314	649.680	200.400
1843	853	118	82	962	1.691	4.916	676.820	191.860
1844	1.056	91	92	1.349	2.006	5.803	842.040	279.120
1845	1.183	106	86	2.065	1.750	5.251	892.440	326.750
1846	1.597	118	115	1.731	3.485	10.130	1.041.600	434.020

вали тільки околичні жителі, при чому дворяни й купці на них не бували: ярмарки в с. Вербівці на Поділлі (2 липня й 20 грудня) одвідували околичні жителі в кількості 600 чоловіка, на 12 ярмарках в м. Заміхові (на Поділлі), що відбувалися 1 січня, 2 лютого, 17 березня, 23 квітня, на Вшестя, Св. Духа, 29 червня, 15 серпня, 26 вересня, 26 жовтня, 21 листопада, 9 грудня, бували жителі з околичних сіл у кількості до 1500 чол.; навіть на Дунаєвецькі ярмарки з'їздилося близько 2000 чол. „жителів околичних сіл, дворян та купців не буває“. Торги ж виразно позначено селянським характером: ні великого купця, ні великого дідича тут не було, серед маси селян і ремісників

¹⁾ Фундуклей, *Opus cit.* т. I, стор. 175, 355; т. III, стор. 530.

Рік	Привезено товарів на крб.	Продано товарів на крб.	Рік	Привезено товарів на крб.	Продано товарів на крб.
1847	1.058.700	473.590	1856	1.485.020	869.362
1848	1.127.550	581.700	1859	2.521.697	679.330
1849	1.059.510	511.480	1860	2.684.221	731.506
1850	1.561.768	830.400	1861	2.907.250	945.580
1851	1.820.695	809.935			

сновигаали дрібні скупники, агенти та з'являлися в дні гострої потреби на гроші дрібний панок або незначний посесор. Так, приміром, тії торги, що відбувалися в Ушиці що два тижні, і звалися ярмарками¹⁾, притягали жителів околичних сіл у кількості 800 чол.; на торгах у м. Воньківцях бувало близько 180 чол., на торгах у Китайгороді — близько 850 чол., в Калюсі — близько 1500 чол., в Студенці — близько 300 чол., в Сокольці — близько 500 чол., в Курилівцях — близько 500 чол., в Миньківцях — близько 1500 чол. й т. д.²⁾.

Та ще більші одміни між ярмарками й торгами щодо товарів привожуваних та продаваних. Що значніше, що „поважніше“ ярмарок, то більше він пристосований або до панського смаку та панської потреби, або до попитів обробної промисловости, то далі він стоїть од звичайного селянина-хлібороба з його асортиментами сільсько-господарських невибагливих продуктів і попитом на речі „хатнього вжитку“.

Так, приміром, за родом товарів усенький оборот Київського Водохресного ярмарку становив (табл. № 44)³⁾:

Таблиця № 44.

1. Вовняні, шовкові та бавовняні вироби	35,40%
2. Ювелірні вироби	20,86%
3. Галантерійні модні речі, вбрання, убори, одежа	12,60%
4. Бакалійні товари	8,80%
5. Метальові речі	7,50%
6. Вироби, що належать до наук та мистецтва	6,26%
7. Порцеляна, півпорцеляна, кришталь і скляні вироби	6%
8. Льононі вироби	1,77%
9. Різні інші товари	1,17%

Привезені й пригнані року 1846 на Бердичівський Онуфрїївський ярмарок товари розподілялися так: рогата худоба 26,8% (пригнали панські селяни й євреї), коні 25,4% (пригнали дідичі й євреї), шерсть (із Криму) 20,2%, повози прості й натачанки і збруя кінська 6,8%, полотно просте 5%, хутра, заячі шкурки, сап'ян, смушки, вовна, перські та бухарські тканини, черкеські товари, чоловіче вбрання, кришталеві й півпорцелянові вироби, вина, нове срібло — 15,8%⁴⁾.

Оборот Балтського ярмарку, правда вже р. 1879, становив 2.781.108 крб. довозу й 16.735.588 крб. продажу. Довіз розподілявся так: 1) Мануфактура

¹⁾ Там же.

²⁾ Там же.

³⁾ П. Кованько, opus cit., стор. 20.

⁴⁾ За даними у Фундуклея, Op. cit., т. III, стор. 560.

(з Москви, Лодзі, Одеси) 31,9%, 2) вовна овеча 13,7%, 3) галянтерія 7,4%, 4) шкури волов'ячі та баранячі, невичинені 5,4%, 5) рогата худоба 4,6%, 6) хутра 3,2%, 7) господарче знаряддя й начиння 1,6%, 8) шкури вичинені 1,4%, 9) інше, в тім числі готовий одяг (4640 крб.), сел. сукна (5261 крб.), повози (24000 крб.), чай (6310 крб.), і т. ін. — 20,8%. Пашні цього року на Балтський ярмарок не привозувано, а раніше вона була там. Меншим з розмірів, але з асортименту товарів більше-менше таким самим був і ярмарок Ярмолинецький. Коли додати сюди, що всі оці ярмарки були характеру гуртового, то характеристику „значних“ чи „важливих“ ярмарків, що тривали цілі тижні, що притягали „промисловців і купців“ не тільки з сусідніх, ба й з далеких губернь ¹⁾, які робили великі гуртові обороти й обслуговували коли не всенький край (Київський, Водохресний, два Бердичівські — Онуфріївський та Успенський, Троїцький та Балтський), то чималу округу (Ярмолинецький), буде закінчено. Таких ярмарків було небагато і найбільший з них — Київський Водохресний мав значіння для збуту сільсько-господарських продуктів не так як ярмарок, а як контракти; контрактове значіння, хоч і в меншій мірі, мали й Бердичівські ярмарки. Через усі оці ярмарки певною мірою жвавішали й обороти дрібніших ярмарків. Купці тут закуповували крам, що потім продавали на роздріб на менш помітних ярмарках.

Своїми оборотами ярмарки здебільша належали до „малозначних“ ²⁾. Так приміром, коли в таблиці № 42 одкинути ярмарки Київські та Бердичівські,

Таблиця № 45.

Ярмарків, на яких довіз менший од 1000 крб. сріб.	105
„ „ „ од 1000— 5000 крб. ср.	86
„ „ „ од 5000— 10000 „ „	11
„ „ „ од 10000— 25000 „ „	5
„ „ „ од 25000— 50000 „ „	4
„ „ „ од 50000—100000 „ „	9
понад 100000 „ „	3
Разом 223, загальний довіз 2.861.905 крб.	

¹⁾ Київський повіт 1833 р.: „значних ярмарків, що їх могли б одвідувати жителі інших губернь, немає“. Таращанський повіт: „Важливих ярмарків у таращанському повіті не буває, тільки щотижня торги“. Матеріали кь отчету 1833 г. Київ. Центр. Арх. Д. актів.

²⁾ 1833 р. Гуманський повіт: „великих ярмарків, що їх одвідують жителі й промисловці з далеких губернь, немає... по містечках бувають незначні ярмарки та торги, де збираються жителі, промисловці й ті, що торгують, із суміжних місць цієї, Подільської й Херсонської губ., перші, щоб продати свої вироби, а другі з різними дрібними красними, бакалійними та іншими товарами“. Липовецький повіт: „важливих ярмарків не буває, а збираються по містечках щотижня торги із сусідніх містечок та сіл повіту, провадять торгівлю купці красними й іншими товарами, а опрочі жителі — хлібом, рибою, сіллю, худобою тощо“. Там же.

то пересічний оборот ярмарку становитиме 4777 крб. Ухили од цієї пересічної за даними Журавського для 1846 р. будуть отакі (табл. № 45) ¹⁾.

Отож, 85,6% усіх ярмарків на Київщині мали обороти, що не перевищують по довозові товарів 2000 крб., а ярмарки з оборотами меншими за 1000 крб. становили 47%, себто мало не половину.

Найбільше ярмарків припадало на весну (28%), а тоді на осінь (25%), літо (23,6%) й зиму (23,4%); найбільший оборот мали ярмарки взимку (47,3%, завдяки Київському Водохресному), тоді влітку (30,7%, завдяки Бердичівському Онуфріївському та Успенському), восени (11,7%) і навесні (10,3%) ²⁾.

Із ярмарків, хоч і місцевого характеру, але таких, які мали чималий оборот, на Київщині визначалися Богуславські (всі 7 ярмарків, пересічний оборот кожного 67500 крб.), тоді Білоцерківські (3, пересічний оборот кожного 62000 крб.) і, нарешті, Фастівські (6, пересічний оборот кожного 25000 крб.); на Поділлі в м. Меджибожі (5 ярмар.), м. Фельштині (14 ярм.), в Дунаївцях (2 ярм.), в м. Тинному (1 ярм.) і в Немирові (3 ярм.).

Характер обороту більших одних ярмарків, що мають опріч білоцерківських та богуславських ярмарків, вузьке місцеве значіння, видно з отаких прикладів:

1. Ярмарок у м. Тинному на Поділлі відбувався 2 липня, за даними 1830 р. довіз становив 27258 крб. На першому місці полотна 26,4%, на другому вовняна тканина (10 поставів сукна вищої якості на 1800 крб., 15 поставів середньої якості на 1800 крб., 20 поставів нижчої якості на 1200 крб.)—17,6%, на третьому—шовкові тканини 11%, на четвертому—вироби металеві—7%, на п'ятому—шкура й вироби з шкур 5,5%, на шостому залізо, лемеші, чересла, борони, коси, підкови—3%, на сьомому—масло 2,88%, на восьмому—селянські опанчі, капелюші й шапки—2%, на дев'ятому—цукор 1,9%, на десятому—напої 1,08, на одинадцятому—риба 0,72%, на дванадцятому—горщики, миски, сита, решета, луб'я, ложки, вулики—0,54%, на тринадцятому—хліб 0,36%, а тоді все інше (в тім числі бруски й точильне каміння на 8 крб., люльок, цибухів, дьогтю, смоли, упражі, чобіт, пантофлів, ярмулок, постолів на 200 крб., „гандитних“ шинелів, сурдутів, єврейських лапсардаків на 200 крб., книжок на 30 крб., воску на 140 крб., хутер на 50 крб., порцеляни й півпорцеляни на 400 крб., простого скла на 80 крб., люстер на 50 крб.)—20,02% ³⁾. Ярмарок у Тинному, як видно з одних даних, обслуговував інтереси всенької околичної людности—дідичів, міщан, селян; селянський крам на ньому виявлено в достатній мірі.

2. Ярмарки в Білій Церкві та у Фастові головні обороти мали з худоби, коней і пашні, при чому худобу купували для інших губернь і „чималу кількість для Києва на прохарчування киян ⁴⁾). На ярмарках Богуславських жваво

¹⁾ Фундуклей, Opus cit., т. III, стор. 523.

²⁾ Фундуклей, Opus cit., т. III, стор. 524.

³⁾ Арх. Под. Губ. Пр. 1831 р., № 132.

⁴⁾ Відомості про обороти на ярмарках Васильків. пов. в 1847 р. Київ. Центр. Арх.

торгували сукном, шкурами, цукром-піском (усе оце чималою мірою на вивіз до інших губернь), пашнею, худобою, вівцями, шпанською вовною, селянськими кожухами, рибою, сіллю¹⁾).

Пересічний оборот кожного з двох Дунаївських ярмарків становив р. 1830 в дозові товарів 8150 крб. На першому місці стояли сукна нижчого ґатунку (20 поставів на 2500 крб.) — 30,6%, на другому рогата худоба простої породи — 23,9%, на третьому — коні „невеличких заводів“ — 14,3%, на четвертому — селянські вироби й пашня — по 8%, на п'ятому — віск 5,2%, на шостому — тютюн 4,1%, на сьомому — шкури 2,4%, на восьмому — вівці 2%, на дев'ятому — напої 1,5%. Ярмарки, як видно з оцих даних, мали сливе виключно селянський характер і місцеве значіння²⁾. Відміна їхня од торгів зводилася до більшого розміру оборотів і до більшого асортименту товарів, що серед них були мануфактура, ґалантерія або так званий „красний товар“, залізни та дерев'яні вироби, потрібні в хатньому селянському господарстві тощо.

Щодо менших ярмарків, то вони мало чим одрізнялись од торгів. Це були ярмарки швидше назвою, що їм давала місцева людність, яка називала й торги „ярмарками“³⁾. По містах та деяких містечках ярмарки одрізнялися од торгів наявністю пристосованих майданів, крамниць, яток, а торги відбувалися з возів.

У нижче наведеній таблиці згруповано дані про обороти невеличких ярмарків і торгів у 10 пунктах на Поділлі, дані належать до р. 1830 (табл. № 46)⁴⁾.

Як видно з оцих даних, ярмарки не одрізняються од торгів ні розмірами дозову, ні асортиментом товарів; навіть більше, деякі з торгів, як от у м. Мінківцях та в м. Калюсі, по дозові товарів більші й серед асортименту товарів мають сукно, чого немає ні в Замікові, ні у Вербівці. Отже, в остаточнім підсумку одміна поміж невеличким ярмарком та торгом зводилася дуже часто до суто юридичної ознаки, до урядової санкції, яка або перетворювала торг у ярмарок, або, звичайно з особливого клопотання, заново одкривала ярмарок. Серед таких ярмарків траплялися нежиттєві, нечинні. Та скрізь і всюди, мовляв той на круг, — ярмарки все таки були більші по оборотах за торги: р. 1847 пересічний оборот ярмарку на Київщині (без київських і бердичівських) становив 4777 крб., пересічний оборот торгу 506—507 крб. У деяких випадках ті самі пункти були пунктами ярмарків і торгів: року 1847 на Київщині ярмарки відбувалися в 38 пунктах, базари — в 49, спільних пунктів було 4.

З таблиці 47 видно, що на невеличких ярмарках і торгах перше місце в оборотах належало худобі (рогатій, коням, вівцям), а тоді пашні й селянським виробам. Так було на Поділлі року 1830. А втім можна усумни-

¹⁾ Звідомлення Канів. Нижч. Зем. Суду за 1847 і 1848 рр. Там само.

²⁾ Арх. Под. Губ. Пр. 1831 р., № 132.

³⁾ Таращ. пов. з 6 містечок повіту в 5 „звичайні торги, називані тут ярмарками“. Із звідомлення Таращ. Зем. Суду за 1847 р. Київ. Центр. Арх. д. актів.

⁴⁾ Арх. Под. Губ. Пр. 1831 р., № 132.

Таблиця № 46.

Торги що два тижні	Разом при-везено на	В т і м ч и с л і									
		Пашні	Коней	Рог. худоби прост. пород.	Овець простих	Селян. вироб.	Шкур	Нілобів	Воску	Тютюну	Сукон нижчого ґатунку
		В к а р б о в а н ц я х									
м. Міньківці .	4.495	500	355	1.400	140	540	150	85	40	35	1.250
м. Калюс . .	3.960	800	700	1.760	180	—	300	125	60	35	5 поставів (без заан. ціни)
м. Ваньківці .	2.630	500	500	800	180	425	85	90	50	—	—
м. Соколець .	1.310	150	320	420	105	225	200	65	10	40	—
м. Китайгород	1.300	100	240	800	75	220	75	40	25	20	—
м. Курилівці .	745	150	225	250	55	225	100	40	10	15	—
г. Ушиця . .	563	75	100	200	75	125	30	15	8	60	—
м. Студенець	246	45	76	75	—	25	15	10	5	20	—
Ярмарки ¹⁾											
м. Замихів . .	3.250	400	800	1.760	85	520	180	75	35	15	—
г. Вербець . .	100	10	—	—	—	125	30	15	8	60	—

тися, щоб оцей список товарів мав вичерпливий характер: на ярмарках і торгах продавано також кримську сіль, рибу, вино, часом спирт, винний одет, м'ясо, масло, овочі, просту вовну тощо ²⁾.

¹⁾ В г. Вербівці 2 липня й 20 грудня, в м. Замихові 1 січня, 2 лютого, 17 березня, 23 квітня, Вшестя, Св. Духа, 29 червня, 15 серпня, 26 вересня, 26 жовтня, 21 листопада, 9 грудня, разом 12 ярмарків.

²⁾ Року 1835 на торгах по містечках Літинського повіту в жовтні „кожного разу купити можна“ м'яса свинячого 10 пуд., масла коров'ячого не перетопленого 10 ф., соли кримської 30 пуд., перцю 15 ф. Те саме в листопаді. У Гайсинському повіті на всіх торгах у вересні — м'яса свинячого свіжого до 141 п., солоного до 17 п., соли кримської до 1555 п., масла коров'ячого не перетопленого до 41 пуд., вина гарячого (горілки) до 993 відер, одту винного до 33 відер. У Лятичівському повіті в жовтні на торгах — соли кримської 218 п., спирту 100 відер, вина гарячого (горілки) 200 відер, перцю 6 пуд. і т. ін. Архів Под. Каз. Пал. 1835 р., № 5. Київський повіт, 1847 р., ярмарки: „Головний на цих ярмарках предмет торгівлі полягає в продажеві й купівлі на господарчі потреби худоби, коней, пашні, смоли, соли та інших хатніх речей, що їх у жадні місяці іншої губернії не відсилають і що з них у заміну на інші продукти, окрім самої соли та солоні риби не привозять“. Відомість про обороти на ярмарках. Київ. Центр. Арх. На торгах та ярмарках Радомиського повіту продавали в обмін на пашину, сіль, солону рибу й інші лісові вироби: бочки, діжки, відра, вози, колеса, осі, обіддя, плуги, дошки тощо, також гриби, рижики. Звідомлення Нижн. Зем. Суду й Міської поліції за 1847 і 1848 рр. Там же. Продаж лісових виробів поширений був на звингородських, київських і черкаських торгах та ярмарках. Що ближче до пореформного періоду, то більше розвивалося городництво на збут у містах та містечках. Так, приміром, на Поділлі в 1845 р. розводили городні рослини на продаж по сусідніх торгових містечках і містах. Ходили коло цього селяни з с. Лісові Бер-

У дальшому оцей характер ярмарків і торгів помітно змінився найбільше двома сторонами: не тільки на ярмарки, ба й на торги почали все більше проходити бакалія й галянтерія, а тоді в міру збільшення внутрішнього і зовнішнього попиту на хліб почало на торгах розвиватися збирання селянського хліба через скупників і формування його в партії. Року 1847 про обороти на торгах Чигиринського повіту вказано: „головний предмет селянської на торгах торгівлі сіль, різного роду пашня, худоба рогата, коні, вівці, місцеві господарські вироби, як от — вози селянські, різний господарський посуд та інші потрібні в господарстві речі (вироби оці продаються окрім жителів місцевих і на Херсонщину), з інших губернь привозять для продажу сіль, солому, рибу, різні харчі, бакалійні, суконні, залізні та красні різного роду товари, порцеляновий, глиняний і скляний посуд і все інше потрібне в хатньому побуті“. Красні, бакалійні та залізні товари, привожувані з Ромна й Харкова, в 1847 й 1848 рр. фігурують на ярмарках і торгах Черкаського повіту, Кавіньського повіту; на торгах Липовецького повіту євреї торгували бакалійними й красними товарами, привожуваними з Бердичева, але ця торгівля була невеличка тощо ¹⁾. Що глибше, що ширше й більше розходилися по торгах товари обробної текстильної, залізобробної промисловости, а почасти колоніальні, що більше розвивалася крамнична торгівля по містах, то менше було потреби в селянському побуті в місцевих ярмарках; але їхнє завмирання належить уже до періоду пореформного.

Розміри збіжжевої торгівлі на торгах по містечках і містах краю можна ілюструвати такими прикладами (табл. № 47).

У Проскурівському повіті в лютому можна було покупити борошна 14500 ч. (8500 ч. пшеничного, 6000 ч. житнього), пашні 8256 ч. (8000 ч. жита, 220 ч. гороху, 36 ч. ячменю), 65 ч. крупів (20 ч. ячних, 15 ч. греч., 30 ч. пшона), 8 ч. солоду ячмінного, 800 ч. вівса, м'яса свіжого 300 п., соли кримської 1000 п., масла коров'ячого перетопленого 70 п., вина гарячого (горілки) 1400 відер, спирту 36 в., оцту 25 в., сіна 2100 п., соломи 8000 п. У березні— борошна 13400 ч. (8000 ч. пшеничного, 5400 ч. житнього), пашні 7230 ч. (7200 ч. жита, 30 ч. ячменю), крупів 57 ч. (ячн. 18, греч. 13, пшон. 26), гороху 200 ч., солоду ячмінного 8 ч., вівса 750 ч., м'яса свин. 250 п., соли крим. 1000 п., масла коров'ячого перетопленого 65 п., перцю 1 п., вина гарячого

линці, Немерчі, Лучинчок, Могилів, пов.; с. Завадинець, Чагарівка, Кам'янецького пов.; с. Медведівки, Куманова, Немиринець, Даховки, Проскурівського пов.; с. Кузьминець, Соколяц, Какакової, Гайсин. пов.; сс. Гоголя, Іванинець, Вербки Мурованої, Лятичівського п. й т. ін. Архів. Под. Губ. справи інвентарні 1845 р. №№ 1133, 224, 1358, 542, 274, 703, 1621. Окрім того на торгах завсіди продавано було сіно й солому. Селяни, за вказівкою інвентарів, збували свої вироби на торгах „без жадного обмеження, по охоті“. Вийняток часто являє робоча і взагалі велика худоба, „що її без відому економії“ селяни не могли продавати. Рідше вказується зобов'язання для селян, продаючи свій хліб, „залишити потрібну кількість до нового врожаю“. Арх. Под. Губ. Секр. ч. справи Інвентар. Комітету, №№ 390, 403, 568, 186, 826, 1016, 1228.

¹⁾ Відомість про обороти на торгах року 1847. Звідомлення Ниж. Зем. Судів за 1847 і 1848 р. Київський Центр. Арх. д. актів.

ПОЛІМЛЯ 1809-го РОКУ

А. Міста	Хліб зерном				Борошно				Крупя				Овес				Разом харчів			
	Гра- вель	Чер- вель	Лип.	Серп.	Гра- вель	Чер- вель	Лип.	Серп.	Гра- вель	Чер- вель	Лип.	Серп.	Гра- вель	Чер- вель	Лип.	Серп.	Гра- вель	Чер- вель	Лип.	Серп.
	чверт.				чверт.				чверт.				чверт.				чверт.			
Брацлав	69	—	80	48	10	—	12	13	16	—	20	10	20	—	30	5	—	—	—	—
Ольшопіль	940	640	—	—	700	670	—	—	240	290	—	—	200	260	—	—	—	—	—	—
Балта	1055	1125	925	925	—	—	—	—	345	230	220	220	300	325	280	280	—	—	—	—
Літин	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	8	16	28
Б. Повіти на торгах:																				
Латичів	220	250	260	300	78	111	120	150	44	19	20	37	31	53	54	60	—	—	—	—
Могилів	—	—	—	—	—	321	320	263	—	41	48	55	—	99	87	115	—	—	—	—
Проскурів	126 ¹ / ₂	125 ¹ / ₂	117	—	—	—	—	—	1 ¹ / ₂	5 ¹ / ₂	3 ¹ / ₂	—	31	30 ¹ / ₂	45 ¹ / ₂	—	—	—	—	—

Року 1835 можна було купити на кожному з торгів (табл. № 48) ²⁾.

Табл. № 48.

	Хліба зерном		Борошно		Крупя		Вівса	
	Січ.—Берез.	Вер.—Жовт.	Січ.—Берез.	Вер.—Жовт.	Січ.—Берез.	Вер.—Жовт.	Січ.—Берез.	Вер.—Жовт.
	чверт.		чверт.		чверт.		чверт.	
Літинський п.	26	—	22	22	1 ¹ / ₂	1 ¹ / ₂	—	—
Гайсинський п.	—	315—487	—	216—180	—	23—40	—	216—360
Латичівськ.	—	50	—	77	—	30	—	80

¹⁾ Арх. Кам. Под. Каз. Пал. 1809 р. № 642, арх. арх. 140—147, 97—111, 324—335, 301—308, 230—248, 222—229, 230—248.

²⁾ Арх. Кам. Под. Каз. Пал. 1835 р., № 5, арх. арх. 54 об., 184 об., 393 об. і інш.

(горілки) 1000 в., спирту 25 в., оцту 20 в., сіна 1500 п., соломи 6900 п. У квітні — борошна 12500 ч. (пшениця 7500, житн. 5000), пашні 6925 ч. (6900 жита, ячменю 25), крупів 45 ч. (ячн. 15, греч. 10, пшон. 20), гороху 150 ч., солоду 5 ч., вівса 700 ч., м'яса свин. 230 п., соли крим. 900 п., масла коров'ячого перетопленого 58 п., перцю 1 п., вина гарячого (горілки) 890 в., оцту 15 в., спирту 20 в., сіна 1000, соломи 6200 п. У вересні — борошна 12500 ч. (пшен. 700, жит. 5500), пашні 10400 ч. (жита 8900, ячм. 1500), крупів 700 ч. (ячн. 300, греч. 350, пшон. 50), солоду ячм. 50 ч., вівса 9000 ч., м'яса свин. 300 п., соли крим. 900 п., масла коров'ячого 70 п., перцю 50 ф., вина гарячого (горілки) 1000 в., оцту 30 в., спирту 30 в., сіна 2500, соломи 8000 п. У листопаді — борошна 1200 ч. (пш. 6900, жит. 5100), пашні 9400 ч. (жита 8100, ячменю 1300), круп. 650 (греч. 300, ячн. 300, пшон. 50), солоду ячмін. 50 ч., вівса 8000 ч., м'яса 300 п., соли крим. 900 п., масла коров'ячого 60 п., перцю 50 ф., вина гарячого (горілки) 1000 в., спирту 30 в., оцту 30 в., сіна 2300, соломи 7000 п. У грудні — борошна 11300 ч. (пшен. 6500, жит. 4800), пашні 8500 ч. (жита 7500, ячменю 1000), круп. 535 ч. (ячн. 250, греч. 240, пшон. 45), солоду ячмінного 45 ч., вівса 7500 ч., м'яса свин. 290 п., соли крим. 890 п., масла коров'ячого 54 п., перцю 45 ф., вина гарячого (горілки) 900 в., оцту 26 в., спирту 28 в., сіна 2100, соломи 600 п. ¹⁾

Надто великі були Київські щоденні торги та базари, — вже року 1811 туди привозили (таблиця № 49) ²⁾:

Табл. № 49.

	В березні		У квітні		У травні		В липні
	Разом	Пересічн. в день	Разом	Пересічн. в день	Разом	Пересічн. в день	
Борошна житнього	1287 п.	41 п.	669 п.	33 ¹ / ₂ п.	1417 п.	45 п.	1079 п.
„ пшеничн.	1154 „	37 „	622 „	30 „	1034 „	38 „	710 „
„ гречан.	588 „	22 „	185 „	15 „	733 „	24 „	359 „
Вівса	131 ч.	5 ч.	71 ч.	5 ¹ / ₂ ч.	363 ч.	12 ч.	151 ч.
Гречки	5 „	2 ¹ / ₂ „	—	—	46 „	4,6 „	4 „
Пшона	41 „	4 ⁵ / ₉ „	6 „	2 „	132 „	6 „	30 „
Круп. гречан.	—	—	—	—	6 „	—	—
Соли	42 п.	21 п.	80 п.	—	230 п.	—	—
Сіна	572 в.	18 ¹ / ₂ в.	324 в.	13 в.	460 в.	15 в.	730 в.
Гороху	6 ч.	3 ч.	—	—	—	—	—
Дров березових	408 в.	12 ¹ / ₂ в.	275 „	11 „	462 „	15 ¹ / ₃	284 „
Дров соснових	562 „	18 „	447 „	18 „	509 „	19 „	391 „

¹⁾ Там же, арк. 41, 63, 89, 372, 390, 432.²⁾ Київ. Центр. Арх. д. актів.

За 33 роки, в 1844 р., денне споживання Київа пересічно становило близько 150 п. борошна пшеничн., 445 п. борошна жит., 128—129 п. крупів, 125 ч. вівса, 55 возів сіна, 84 вози дров. Відповідно до цього збільшився й довіз житнього борошна та крупів разів удесятеро, борошна пшеничн. разів уп'ятеро тощо.

Пожвав'яшення хлібної торгівлі на базарах чи торгах стояло у зв'язку не так із збільшенням місцевого споживання (Київ), як із збільшенням збирання хліба, щоб формувати партії у вивозовій торгівлі. Щодо цього поступінно утворювалися найбільші центри отакої базарної торгівлі, де формувалися найбільші партії з збірної пашні. За такі ринки на Поділлі були м. Шаргород, у Балтському повіті—Богопіль, Голованевськ, Криве озеро й деякі містечка Вінницького повіту; в Гуманському повіті—містечка Тальне, Торговиця й усенький район Білої Церкви, що завдовольняв попит найбільше півночі¹⁾. Оці великі базарні пункти і собі тяжіли до свого роду центральних ринків по операціях збіроною пашнею (збіжжям). За такий ринок на Поділлі вже наприкінці передреформного періоду була Балта, а на Київщині Гумань. Що ближче на південь, то внутрішні базарні центри все більше втрачали своє значіння, бо навіть найдрібніші партії простували безпосередньо до портів і туди ж переходив самий процес збирання для перепродажу конторам. З другого боку, що густіша людність, що ближчі пункти формування партій та гуртових відсианнів, що більше переважають великі господарства, то менше зсипання по містечках.

У торгівлі вивозовій, у якій брала участь найголовніше пшениця, так само, як і в торгівлі базарній, були свої центри й свої періоди розвитку. Узагальнюючи спостереження, в найзагальніших рисах, можна намітити два отакі періоди: перший до Кримської війни, другий після неї. Одміна цих періодів не тільки кількісна (розмір вивозу), але й якісна (більша сталість вивозу, й, нарешті, одміна в самому характері його організації).

Не зважаючи на те, що розміри вивозової торгівлі пересічно були менші в першому періоді, ніж у другому, в першому періоді у вивозовій хлібній торгівлі капітали, що йшли в діло, були більші, ніж у другому, коли збільшилися випадки безпосередніх стосунків продуцентів із споживачами й коли навіть дрібні виробники стали сами возити своє збіжжя до Одеси, скоро но підскочили ціни на пашню в портах і зробилися сталіші. Як показано вгорі, на цей розвиток самовізної торгівлі вплинув і збільшений закордонний попит на хліб. Потім характерна риса вивозової хлібної торгівлі, а саме зв'язок її з соляною торгівлею (на Київщині, а надто на Поділлі) та з лісовою (на Волині), теж сприяла тому, що в хлібній торгівлі оберталися великі капітали. Найтісніший був зв'язок хлібної й соляної торгівлі, бо хліб і сіль простували в напрямках протилежних і одно для одного являли зворотний

¹⁾ Ю. Я н с о н ь, Стат. изсл. о хлѣб. тор. въ Одес. районѣ, стор. 192—193.

вантаж. На початку XIX сторіччя зв'язок оцей був щільніший. До кінця п'ядеятих років, себто до зміцнення одеських соляних промислів, хлібна торгівля була зв'язана з торгівлею сіллю. Той самий капітал брав участь як у хлібній, так і в соляній торгівлі; звичайно цей капітал належав небагатьом особам, і, значить, торгівля набувала монопольного характеру. На всьому протязі на південь робили замовлення на пашню; їдучи по сіль або привозячи її, законтрактвані чумаки забирали збіжжя й відвозили до Одеси. У Проскурові і Старокостянтиніві були великі магазини, в них складали понад 1 мільйон пудів соли і звідси сіль брали всі околиці. Після того, як почато розроблювати Куяльницьку сіль, соляні операції подробилися: кожен хто мав 10—15 хур, найманих або своїх, віз до Одеси збіжжя й брав сіль. Невеличкі склади соли з'явилися в кожному містечку. Через це великі капітали залишили соляну торгівлю і разом з тим полишили і щільно зв'язану з нею хлібну¹⁾.

На Волині, по Турії і Стирі, по Горині і Случі капітали, надбані довгочасною діяльністю торговельних дємів і вдатними операціями, витрачали на лісову торгівлю й повертали на хлібну як на додаткову галузь. Надто була щільно зв'язана з хлібною торгівлею торгівля сосною: сосна надто малоцінна, щоб витримати видатки на сплав до моря без окремих фрахтів за збіжжя, які видатки, як загальне правило, мусіли бути покривати видатки сплаву. Через таку залежність за збірні пункти на збіжжя правили ті місця, де в'язали плоти, що мало не всі лежали поза хлібородними частинами губерні і що до них збіжжя треба було підвозити на більше-менше далеку просторінь. Збіжжя навантажували на плоти і відсилали його найголовніше за весняної повені. Отже волинський купець, купуючи збіжжя восени, міг збути свій крам тоді, як уже визначалися надії на новий урожай і склалися ціни під впливом зовсім інших умов. Був час, коли лісові багатства Волині, здавалося, були невичерпні, коли Волинь давала соснину в 30—40 футів завдовжки, при 12—15 цалів завтовшки, коли місцеві ціни були дешеві, а портові дорогі — це була доба розквіту лісової торгівлі, і великий капітал, затрачений у цій, повертався й на хлібну. На кінець передреформної доби умови змінилися. Ліси, надто по берегах річок, порідшали й здрібніли, місцеві ціни на ліс підвищилися (на 50%), а портові впали (на 20—25%); волинському лісові знайшлися суперники — австрійський ліс, що йде по Віслі, і довозуваний із Швеції. Через це великий капітал почав залишати лісову торгівлю, подібно до соляної, лісова торгівля розпорозувалася і в цьому розпорозеному вигляді вона більше, як перед тим, залежала від хлібної: „відберіть зернові вантажі у волинських плотів, і збут соснового лісу, навіть вищих ґатунків, навряд чи стане можливий“²⁾.

¹⁾ Ю. Янсонъ, *Opus cit.*, стор. 248—249.

²⁾ Ю. Янсонъ, *Хлѣб. тор. на Волини*. Стор. 257—258.

Змінилися самі способи в зерновій вивозовій торгівлі, стали менші в ній бариші. За перших часів, знання кон'юнктури ринку становило монополію утаємничених у торговельні секрети скупників-евреїв, за типову постать продавця був пан-марнотратець, що раз-у-раз потребує грошей. Через це виробник був у руках скупника. Після кримської війни відомості про зниження цін на головних ринках пройшли й до панства; покращали шляхи (потім з'явився телеграф), панські маєтки й господарства переходили в руки грошовитих людей і чимраз більше будувалися на комерційному розрахунку; потреба в кредитові та в грошах меншала; все оце повинно було поліпшити становище виробника й погіршити становище скупника. „Тепер „гандель сліпий“, казали скупники Ю. Янсонові; не знати, виграєш або програєш; а перше, коли не було телеграфа, краще було купувати на замовлення, бариші певніші, окрім нас, не було кому покупити, та й панові дуже потрібні гроші були; тепер же він зовсім як посесор“¹⁾.

Вивозова зернова торгівля мала свої цінності. У наддніпрянському районі цю торгівлю провадили сплавом. Зерно йшло з Київа, Трипілля, Ржищева, Ходорова, Селища. Власне Київський район був невеликий. Це пояснюється географічним становищем Київа. Північна частина київського повіту, мало не весь Радомиський повіт, увіходить в область так званого Полісся; сільське господарство тут ледві заспокоює потреби людности, нечисленної, розкиданої, що переважно вкидається в промисли; наниз по Дніпру ця область спускається до самого Київа, що стоїть на краю поліських лісів і пісків; та й на південь від Київа, аж до Трипілля, залягли широкою смугою піски й ліси; тим то до Київа тяжіла щодо збуту збіжжя місцевість на захід до межі київського повіту і на південний захід більше-менше до Василькова; цей район надто далеко розташований від можливого розвитку попиту в Одесі і збував свої лишки в Київ; звідси чималу їх частину перепроваджувано було проти води Дніпром. На кінець передреформного періоду щорічний вивіз із Київа становив був тисяч із 300 пуд., до того в це число ввіходили чималі відсилення крупчатки (близько $\frac{1}{3}$) власне з Київського парового й околичних водяних млинів (навіть із Фастова, Ходоркова, Радомишля і т. ін.) в найближчі частини Київщини, Менщини і Чернігівщини — проти води Прип'яттю аж до м. Чернобиля, Бережною до Бобруйська і проти води Десною до Чернігова. В цьому вивозі переважали пшениця, пшоно й жито.

А втім Київ минулого часу провадить більшу торгівлю; цьому дуже сприяло й те, що Дніпро за тих часів під Київом був придатніший для плавби. Час, коли збіжжева торгівля в Київі була жвавіша, стосується до періоду кінця сорокових років. Багаті землевласники краю, надто Браніцькі, тоді самі відсиляли свої пшениці; на хурах кріпаків везли вони їх до Київа та до інших пристанів²⁾; у Київі зсипали у великий триповерховий маґазин

¹⁾ Янсонъ, Opus cit., стор. 252.

²⁾ Янсонъ, Пинскъ и его районъ, стор. 191—192, 198.

на Дніпровому березі, звідси навантажували на берлини й вивозили проти води аж до самих пруських портів. Року 1845 в магазині Браніцьких зсипано було близько 600.000 пудів різного збіжжя; по інших зерносковищах переходило купецький хліб: житнього борошна близько 500.000 пудів, пшеничного борошна і крупчатки — 365.000 п., жита 70.000 п., а пшениці — 60.000 п.¹⁾ А втім, Янсон гадає, що причини, чом київська збіжжева торгівля пруськими портами пошавішала, швидше політичні, аніж економічні²⁾, тим більше що Кенігзберський і Гданський порти ставили попит на волинську білу пшеницю (сандомірку) і сливе не цікавилися київською червоною. П'ядесятими роками ці відсилання припинилися і довіз до Києва підупав. Головної ваги щодо вивозу збіжжя з Наддніпрянщини набув Ржищів, що пояснюється його центральнішим серед виробного району місцем. У Ржищеві перебували постійні і тимчасові комісіонери з різних ринків — Могилева, Шклова, Пинська, Кременчука, Катеринослава; надто великі справи у Ржищеві мали купці Могилева й Шклова, після цих оборотів ішли обороти купців із Катеринослава, і менше були зацікавлені Ржищевом купці з Пинська. Звичайного часу район Ржищева — 85 верстов навколо; у виключних випадках його розсували завдовжки на 150 в.; це траплялося за років доброго врожаю й низьких цін в Одесі, але й тоді більша частина сплаву йшла всеж проти води, а не за водою до Одеси; частину вантажів відслано до Одеси тому, що за низьких цін в Одесі пшениця не виправдувала вазового перевозу. Звичайний район Ржищева охоплював мало не весь Канівський і Васильківський повіти та частину Київського, а розширений — ще й частину Сквирського й навіть Бердичівського повітів; з півдня його обмежувала Рось, на півночі найближчий район Київ — аж до Василькова. Звичайна округа Ржищева наприкінці передреформного періоду гарного року могла дати понад мільйон різного збіжжя, переважно пшениці, чимало пшона, жита, і менше вівса, гречки й лляного насіння. Та Ржищів був швидше за пункт вивозу, аніж за торговельний центр; головні продажі на терміни відбувалися для Ржищева не в ньому самому, а в Києві під час зимового водохресного ярмарку, так званих Контрактів.

З інших місць навантажування, Ходорово й Трипілля мали значіння обмеженіше: там частіш довантажували берлини, аніж навантажували цілком. Вивіз же із Селища збільшувався спорадично й ішов з найближчих місць Канівського повіту³⁾.

За збірні пункти продуктів, призначуваних до лісових місць Київської губернії, правили містечка: Паволоч, Фастів, Ходорів, Брусилів, Коростишів; на Волинь

¹⁾ Фундуклей, Ор. сіт., т. III, стор. 380.

²⁾ „Вивіз збіжжя був не що інше, як догідний і безневинний спосіб вислати гроші вельможним польським емігрантам“. Янсонъ, Пинськ и его районъ, стор. 199.

³⁾ Там же, стор. 194—196, 200.

м. Бердичів і ті самі містечка. В зазначених пунктах були невеликі магазини й крамнички, де складали всеньке збіжжя, закупаване з приставкою на невеличкі віддалі. За складальні пункти на одеському шляху правили м. Гумань, містечка: Богуслав, Златопіль, Біла Церква, Лінці й м. Сквиря¹⁾).

Тут зосереджені були на вивіз до Одеси і великі порти панського збіжжя, і збірні селянські, до того зібране в Білій Церкві збіжжя йшло на місцеве споживання й на вивіз на Полісся, а великі капіталісти білоцерківські були пов'язані більше торгівлею з Одесою, аніж з Білоруссю й Пинськом²⁾).

На Поділлі найбільший торговельний центр щодо закупівлі й вивозу збіжжя до Одеси являв собою Могилів: „між Дністром і Дніпром ні на Поділлі, ні на півдні Київщини не було ринку, де б зосереджувалося в збіжжєвій торгівлі стільки великих капіталів“, пише Янсон. Тут жили всі торговці збіжжям, що їхня діяльність поширювалася не на саму Подільську Наддністрянщину, але наприкінці передреформного періоду й на всю горішню Басарабію. Могилівські торговельні доми в своїх збіжжєвих оборотах були самостійні, не одеські торговельні доми відкривали свої контори в Могилеві, а навпаки, могилівські торговельні доми мали свої постійні агентури в Одесі. Безпосередній район Могилева поширювався на повіти Могилівський, Ямпільський, частину Лятичівського, околиці Бара і в Басарабії до Могилева тяжіли повіти Сорокський, Яський, і частини Оргіївського та Хотинського. Могилівські купці, як торговці партіями, вважали за краще вивозити водою, а не на хурах і тому закуплене збіжжя підвозили до місць вантаження почасти восени для негайного сплаву за дощових вод, але здебільшого зимової доби для весняного сплаву. Місць де навантажували збіжжя, було по Дністру багато; для могилівських покупок за головне місце вантаження був сам Могилів. Закуповуючи збіжжя, щоб риштувати його в Могилеві, могилівські купці купували його й вище по річці, щоб навантажувати його в м. Калюсі й по менш важливих пунктах, але не щороку, а залежно від урожаю й цін. Нижче од Могилева багато збіжжя вантажили в порогах і Рашкові. Окрім збіжжя, Могилів провадив велику торгівлю спиртом; наприкінці передреформного періоду із Могилева щороку вивожувано було до Одеси водою на плотах і галерах від 300—400 тисяч відер. Збіжжєва торгівля Проскурова й Старокостянтинова давала не такі великі обороти, як торгівля Могилева. Вона поділялася на водяну і на возову. Закупівля збіжжя для сплаву по річці завсіди вимагала великих капіталів, бо сплав по річці є вигідний тільки великим партіям. Сплав на річці збільшувався в ті роки, коли підвищувалися ціни в Одесі; за цих років закупівля поширювалася на східню частину Старо-Костянтинівського повіту, на повіти Ушицький, Лятичівський, Проскурівський і частину Хотинського. За збірний пункт протягом зими для цього збіжжя був Калюс. Навпаки, вивіз на хурах

¹⁾ Фундуклей, *Opus cit.*, т. III, стор. 384—385.

²⁾ Янсонъ, *Opus cit.*, стор. 198.

був щільно сполучений з торгівлею сіллю і тут великий капітал, як уже було зазначено, брав участь тільки до 50-х років. Відтепер, покинувши соляну торгівлю, великий капітал залишив разом з тим і збіжжю на хурах. Вивіз збіжжя на хурах до Одеси з району Проскурова й Старо-Костянтинова перейшов до дрібних промисловців, будучи й на далі сполучений в їхніх руках з торгівлею соляною. Та розміри цієї торгівлі дуже підупали і, в міру того, як з'являлися нові пункти для збуту збіжжя за суходільний кордон на австрійські залізниці, як збільшувалося внутрішнє споживання й попит на волинське питльоване борошно ввозі з Одесою дедалі більше слабшали; операції закупівлі збіжжя соляними торговцями, надто коли збудовано залізницю, були переведені ближче до Балти у Вінницький і Брацлавський повіти в околиці Проскурова й Старокостянтинова, які немов би замкнулися сами в собі і обернулися в „неутральну“ місцевість, звідки збут прямував то до Дніпра то до Устилуга на Богові, то на волинські й місцеві питлі, то в Галичину ¹⁾.

У вивозовій торгівлі Волині за головні пункти були: Ковель, Ратно, Острог на Стирі, Корець, Луцьке, Дубно, Житомир, Устилуг, Берестя. У першій половині ХІХ ст. Ковель, Ратно й навіть менші містечка широко розгортали свої операції і спекулювали головне на низу: купці—євреї їздили навіть до Кременчука. Цей час минув, скоро збільшилася чорноморська торгівля, надто після Кримської війни. Після неї і Ковель і Ратно, та й інші містечка перейшли до розряду місцевих ринків, що працювали не так самостійно, як на Устилуг та на Берестя. Самостійні зносини з чужоземними ринками, окрім оцих пунктів, задержалися тільки в Острозі та Корці. Район закупівель Острога й Корця це сточища Горині й Случі (півден. частина Ровенського, півн.-східн. Заславського, півден. частина Новоградволинського повітів та Острозький повіт). У торгівлі зерновій купці Острога й Корця провадили свої операції безпосередньо з портами. Водночас м. Корець посідало на Волині перше щодо розмірів торгівлі борошном місце. „Корець, мовляв, є перевалочний пункт для борошна“. Тут містилися склади всіх великих млинів найближчих повітів. Збували борошно найголовніше до Пинська, а як на борошно стояли високі ціни в Варшаві, то й до Берестя. Острозьке борошно споживали більше на місці і до Берестя простували його лишки.

Потім ішов Ковель, головний із місцевих ринків в околицях Устилугу. В міру того, як ковельські купці ходили коло сплаву лісу до Гданську, вони разом з тим провадили й самостійні операції із збіжжям. Та головна вага Ковеля в тому, що в ньому стикалися попит на Берестя з попитом на Устилуг. Наприкінці передреформного періоду закупний район Ковеля становив 40—50 верстові міг дати близько 10.000 волинських корців пшениці. Окрім того Ковель мав важливе значіння, як чималий перевантажний пункт з селянських хур на єврейські. Ближче до Берестя лежав інший ринок—м. Ратно:

¹⁾ Ю. Янсонъ, Стат. изсл. хлѣб. тор. въ Одес. районѣ, стор. 172, 245, 250.

характер оборотів той самий, що і в Ковелі, але розміри куди менші. Луцьке мало дуже обмежений район самостійних закупівель, бо в навкружній його місцевості стикалися попити і за кордон Австрії, і на Устилуг і на Берестя. Так само Дубно обмежувало свої обороти своїми околицями, підвозячи закуповуване збіжжя до Стирів в ті самі пункти, куди йшли і луцькі закупівлі.

За осередок збіжжевої торгівлі Житомирської округи правив Житомир: його торговці робили чималі закупівлі жита, пшениці тощо, не тільки на місцеве споживання мешканців, але й на продаж на викурювання горілки й ринки, що лежали далі на північ. Збіжжя куповано або в панів, або збірна у скупників, що збирали його по містечках Вчорайшому, Ружині, Паволочі, Білопалі та по багатьох інших. Обороти найбільші з них не перевищували 2000 корців. Поряд з торгівлею зерном, Житомир разом з Корцем і Острогом являв собою великий пункт в обороті з борошном. Житомирське борошно вивозили найголовніше на Овруч і Мозир. Відсилення його були сполучені з торгівлею смолою й різним лісовим товаром. Дуже рідко борошно йшло з Житомира до Варшави.

Але головна вивозова торгівля Волині, сполучена з відсиленням збіжжя по Богові, зосереджувалася в двох пунктах: в м. Устилузі (Володимир-Волин. пов.) і в Бересті. Устилугу дано було назву „волинський Гданськ“. Найбільшого розквіту збіжжева торгівля в Устилузі досягла р. 1849, потім за Кримської війни й дальшими роками, що збіглися з неврожаєм 1857 року в Європі. Тоді район підвозу до цієї пристані сягав аж до Заслава й Старокостянтинова і навіть Поділля. М. Берестя мало значіння і для дніпрово-гданської торгівлі, і для торгівлі місцевої та волинської. З оборотів з Пинськом і Волинню і околичними місцями утворилася для Берестя чимала цифра загального обороту, що надавала йому ваги мало чим меншої від Пинська. По Волині район Берестя простягся довгою смугою уподовж головного під'їзного шляху—шосе, збільшуючись або зменшуючись хитаннями попиту на плоти на Горинь, Устилугу і за кордон. Щоб вантажити збіжжя в самому Бересті, його підвозили з Волині тільки по шосе. Крайні пункти району визначалися співвідношенням цін; за низьких цін на місцях виробництва рух до Берестя починався від Корця, Клевани й Рівного, але іноді прикажчики берестейських комісіонерів і скупників доходили до Києва й південніше до Дніпрових пристанів аж до самого Кременчука. Найгарячіший час закупівель у Бересті, як трохи чи не скрізь, узимку: тоді найповажніші оборудки відбуваються, бо визначається остаточно врожай і попит у портах. „Під цей час продають і пани, що мали змогу виждати ціни й додержатися до зими без «майбутніх продажів», і місцеві скупники“. Берестейські купці скупчують у себе великі запаси збіжжя. „У районі Гродненської губернії зимові продажі комісіонерам відбувалися в самому Бересті, куди з'їздилися пани; на Волині головні обороти зосереджувалися в Дубні, куди так само з'їздилися виробники й торговці, через давню звичку до „контрактів“ та через те, що такі з'їзди в справі продажів і купівель були зручні. Для таких продажів привозувало зразки

збіжжя; покупці їх комісіонери з'являлися з пуркою і завдатками". Закінчивши справи з наявним збіжжям, у лютому й березні робили операції з майбутнім, осіннім та забирали збіжжя торішне. Окрім того, що Берестя закуповувало у виробників, воно купувало й з другої руки на місцевих ринках. Близько травня закупівлі закінчувалися й наставала пора навантажування, відсилення берлин; тоді ж згори проходили галери. І збіжжеву торгівлю Берестя і таку ж торгівлю Устилуга регулював Гданськ за допомогою Варшавської біржі¹⁾. Процес переходу збіжжя економічного, тобто збіжжя, добуваного в більше-менше великих розмірах у панському господарстві, до рук відсилачів бував двоякий: або без посередництва місцевих капіталістів-торговців, або за їхнім посередництвом.

Кожен із цих способів залежав од розміру господарства, заможности економії, далекости від порту (місця вивозу) і рівня цін. Коли економія добувала чимало пшениці або льону і мала досить коштів, щоб провадити господарство й перевозити, то вона не вдавалася до посередництва дрібних капіталістів. Збіжжя відсиляли просто в порт, на ім'я комісійного дому, складали в магазині і продавали на ризик власника. Потім, що ближче до портів, то більше таких господарств, що торгували збіжжям, не вдаючись до посередництва місцевого капіталіста-торговця. Число безпосередніх зносин виробника з відсилачем збільшувалося за низьких цін, коли спекуляція була невеличка, хура дешева, ціни більше-менше стали²⁾.

Економії не такі великі і не такі заможні, не мігши спекулювати збіжжям безпосередньо в порту, продавали наявне збіжжя на місці або місцевим промисловцям або найджим агентам портових комісіонерів, і за підвищення попиту останнім частіш, аніж першим.

За переважний момент і тут правили брак оборотних коштів у виробника, відсутність належно зорганізованого кредиту, віддаленість і високі ціни. Продаж за посередництвом місцевого купця був неминучий для кожного господарства, що не мало подостатком власних коштів на експлуатацію й було примушене, за браком правильно організованого сільсько-господарського кредиту, шукати його в місцевих купців. Такий продаж звичайно набрав форми кредиту-запродажу майбутнього врожаю, з усіма несприятливими наслідками такої оборудки. Вирібник підпадав визискуванню не стільки як продавець, а як людина, що шукає кредиту. Кредит же був дорогий перш за все тим,

¹⁾ Янсонъ, Хлѣб. тор. на Вольни, стор. 239—240, 248—251, 259, 274—275.

²⁾ Пани, що самі приставляли свої продукти в Одесу, або збували їх з возів на ринках, або складали у власних і найманих магазинах. У першому випадкові у продажу брали участь маклери й фактори з євреїв, у другому продаж доручали комісіонерам, що раз-у-раз проживали в Одесі. За наймання магазину плачено 2 коп. сріб. на місяць з чверти, комісіонерів призначено 2% з уторгованої суми або від чистого прибутку, що виходив за винятком витрат в Одесі. За насипання магазину, пересипання зерна тощо фактори й маклери діставали від $\frac{1}{2}$ —1%.

Фундуклей, Op. cit., т. III, стор. 385—386.

що його забезпечення — врожай завжди був величиною невідомою в момент одержання позики.

1847 року на Київщині складено в червні декілька запродажів урожаю цього року перед його збиранням; в Одесі в червні платили за чверть 7—8 крб. сріб., пшениця була продана на стерні по 2 крб. 40 коп. й оплачена цілком з умовою, що коли продавець не приставить на термін до контрактів 1848 р., то повинен заплатити невстойку в розмірі 15% запродажної суми¹⁾. При запродажеві майбутнього врожаю досить звичайна була така форма, що за неї продавець міг одмовитися здавати товар, коли він своєчасно сплачував позичений капітал; винагорода за позичений капітал набирала тут форми бариша, сплачуваного кредитором як бува позичальник зламає умову.

По суті така оборудка являла собою один з справжнісіньких лихварських видів позики і мало не завжди спричинювалася до зруйнування позичальника²⁾.

Господарств, примушених удаватися до кредиту запродажу більшало в міру віддалення маєтків від портів. Пожвавлення закордонного попиту, що підвищував ціни на збіжжя і zarazом удорожняв перевіз, збільшувало число продажів на місці³⁾.

На Київщині й Поділлі господарі здебільшого вважали за краще продавати на місці, щоб уникнути клопоту з хурами, турбот про відісланий вантаж та турбот про продаж його на місці прибуття. Самі лиш великі землевласники, як от Браніцькі, Бенардакі, Фундуклей та інші мали безпосередні справи з великими одеськими конторами⁴⁾. 1847 року був великий попит на збіжжя й стояли високі ціни в портах, а тимчасом, не зважаючи на це, із загальної суми, що її виторгували на Київщині виробники за хліб (2.967.650 крб.), тільки на 622.400 крб., тоб-то 21%, продали пани в перші руки, на 1.720.250 крб. (58%) закупили купці євреї і на 625.000 (21%) — купці християни. У Бердичівському, Таращанському й Липовецькому повітах мало не весь проданий у цьому (1847 році) хліб перейшов через посередницькі руки євреїв; навпаки, у Васильківському повіті, осередкові просторих маєтностей Браніцьких продано хліба на 315.500 крб., з них на 249.000 крб. у перші руки⁵⁾. Збіжжя в продажах на Одесу, коли відсилано його хурами, звичайно продавали без приставки, а коли водою, то дуже часто з приставкою до найближчої до маєтку пристані. Так, напр., у повітах, розташованих по Дніпру (Київському, Васильківському, Канівському), мало не всі продукти продавці приставляли до Дніпрових пристанів на панщинних селянських і панських хурах, а з маєтків гр. Браніцьких, їх перевозили економічними валками, що раз-у-раз, протягом року, перевозили різні продукти із Білої Церкви до Києва⁶⁾.

¹⁾ Там же, стор. 409.

²⁾ Я н с о н ь, Изсл. о хлѣб. тор. въ Одесск. районѣ, стор. 214—215.

³⁾ Там же, стор. 270—273. ⁴⁾ Там же, стор. 273.

⁵⁾ Ф у н д у к л е й, т. III, стор. 416—418.

⁶⁾ Там же, стор. 407—408.

Продаж свого збіжжя на місці економії переводили різними способами і різним особам: або на дрібних ярмарках по суміжних містечках і на більших по містах; збіжжя наявне або майбутнє продавали знайомому євреєві, або євреї сами їздили по економіях, визираючи вигідних купівель. Як торговля жвавішала, з'являлися в краю поряд з місцевими покупцями заїжджі покупці не тільки з місцевих дальших ринків, але й із самих портів. Лизаветські комісіонери добувалися на Київщину аж до Канівського пов. з одного боку і до Липовецького з другого; балтські й могилівські заїздили в Вінницький і Бердичівський повіти; одеські й миколаївські в Лизавет, Балту і т. ін. В одних пунктах вони засновувалися й починали працю, купуючи через своїх маклерів як у виробників, так і в місцевих скупників, виплачуючи половину належних грошей і покладаючи платіж решти на своїх господарів, коли буде прийнято вантаж.

Отже між виробником і відсилачем під час продажу на місці стояли або місцевий скупник, або комісіонер, до того обидва діяли через своїх агентів, маклерів. Траплялося, що місцеві скупники кредитувалися у своїх одновірців в портових містах, тоді вони працювали вже як їхні контрагенти.

Місцеві скупники поділялися на великих і дрібних. Поняття великого й дрібного скупника залежало не стільки від розміру капіталу, скільки від міри самостійности. Великі скупники звичайно мали свої млини, заводи (цукроварні або гуральні) і працювали за допомогою контори, прикажчиків і маклерів. Вони приставляли збіжжя своєї купівлі звичайно великими партіями або сами до місця відсилення, абож перепродували його комісіонерам відсилачів. Такої альтернативи дрібному скупникові не було. Працював він сам операцій не закінчував; звичайно давав завдатки, силуючись закупити якнайбільше партій, щоб зараз же перепродати їх і повернути свої завдатки з прибутком; обладки не закінчував, приймав крам або великий місцевий купець, або найжджий комісіонер. Навколо їх групувалася безліч маклерів і факторів, що з них одні здобували грошей, другі хури, треті сновигали по базарах і панах, вишукуючи вигідні афери, четверті були за посередників під час наймів хур тощо. Що менші обороти ринку, то непомітніше одна низка торговців-посередників переходила на другу. По декотрих містах самостійні обороти з'єднувалися з комісійними, контрагенти сами маклерували, маклери бралися постачати на певний час, подібно до контрагентів і т. ін.¹⁾

Отож комісіонер купував або в великого пана, або у місцевого скупника, великий місцевий скупник купував у пана або дрібного місцевого скупника, дрібний же місцевий скупник купував у дрібного пана, посесора або по базарах, збираючи невеличкі партії, в тому числі і в селян. За місце, де перебував великий місцевий скупник, правили осередки збіжжевої торгівлі, за місце перебування дрібного — численні єврейські містечка. По таких містечках торговельне поживавішання, а часто-густо й усеньке їхнє торговельне

¹⁾ Янсонъ, *op. cit.*, стор. 275—280.

значіння залежало від присутності такого скупника. З'явиться такий скупник з капіталом у декілька тисяч, і спекуляція опанувала всю безгрошеву єврейську людність. Капітал роздавався частками на відсотки дрібним євреям, і ті верстов на 50 навколо заробляли на них ще % % на свою користь; вони купували і в ненадійного пана, і в посесора, що не знав як його збути невеличку партію, і в знайомого селянина і в ще знайомішого і дрібнішого скупника і шинкаря. Такі скупники збирали у своїх коморах корців із 100 й більше, що їм припали на 15—30 к. дешевше за купівельні ціни в комісіонерів ¹⁾. Іноді за скупників бували мірошники, надто якщо вони євреї ²⁾. За зростання цін спекуляція жвавішала і збіжжя переходило через руки декількох скупників, що один у одного перекуповували, аж поки воно доходило до відсилача, та тоді для нього купівля полегшувалася тим, що невеликі зсипки по ринках і запаси, запродані по дрібних економіях, устигали з'єднатися в меншій кількості рук.

Іноді закупівлі збіжжя відбувалися на складений капітал, і на це засновували товариства. Такі товариства на закупівлі панського збіжжя існували, наприклад, на Волині (євреї з Білої і Межиріччя); ці товариства називали „половинниками“ ³⁾. Від них треба відрізнити єврейські компанії на Київщині. Тут торговці-євреї, щоб не підвищувати ціни, полегшити собі купівлі й збільшити наявний оборотний капітал (мало не завсіди невеличкий), з'єднувалися в товариства на торговельний ризик, по два й по три чоловіка, і мандрували по околицях, із маєтку до маєтку, розвідуючи де дешевше можна купити. „Звичайно перше з'являвся до продавця один і призначав ціну середню або нижчу від середньої; продавець і собі утримувався, покликаючись на невідомі йому вимоги з-за кордону, і таким чином купівля не відбувалася; перший єврей від'їздив, а за декілька днів з'являвся другий купець із того самого товариства, оголошував ціну нижчу за ціну свого попередника, продавець сміливіше обстоював свою ціну, кажучи, що йому більше давали; другий сміявся з першого, присягався, що сам більше не може дати і виїздив; третій заступав його місце і ще знижував ціну; продавець починав вагатися, тим часом обставини його примушували; він починав уже сам підшукувати купців, несподівано заходив до першого, але той уже не відважувався купити, покликаючись на зниження цін і на брак грошей, нібито даних у позику; продавець замість усіх грошей одержував завдаток і складав запродажну умову. Отож продукт є проданий за низьку ціну й без виплати за нього готових грошей; дві або три такі оборудки в повіті збивали ціни взагалі; звістка про продаж швидко розходила по околиці, тим часом, як євреї не вгаваючи розкидали свої тенета, аж поки закуплять потрібну їм пропорцію збіжжя, відповідну наявному їхньому капіталові, витраченому на завдатки; завдатки вони видавали невеличкі, відкладаючи головну виплату аж до контрактів; під час

¹⁾ Я н с о н ь, Хлѣб. тор. на Волини, стор. 242.

²⁾ Там же, стор. 261.

³⁾ Там же, стор. 250.

контрактів вони перепродували частину або всенюку кількість купленого набір збіжжя іншим більшим місцевим купцям або одеським торговельним конторам чи приїжджим білоруським купцям; брали в них частину грошей і розплачувалися їми з своїми кредиторами“ тощо¹⁾. Списані тут товариства являють собою не так з'єднання капіталів, як змову про зниження цін і спосіб купити на пільгових умовах, оплугавши виробника-продавця.

Не так часто такі складені капітали утворювали пани. Отож, на Київщині торгували збіжжям у половині 60-х років спілка Бенардакі, Болацеля й одеського негодіянта Родоконакі. Бенардакі скуповував своїм ім'ям у сусід пшеницю на 25—30 верстов навкруги і відсилав із своєю до Одеси, щоб навантажити на закордонні кораблі²⁾.

Поважні купівлі відбувалися в серпні й вересні, тоді ціни стоять високі, кількість і якість урожаю в кожного більше-менше з'ясувалися; пани, що не потребували грошей, держалися до січня, тоді склалися найповажніші й найвигідніші оборудки, бо остаточно з'ясувався врожай і попит на нього в портах; точніше кажучи, найвищі ціни бували з грудня або з половини січня і в кінці лютого та в березні³⁾. Натомість пани, що потребували грошей, а таких більшість, продавали за півроку до врожаю з знижками і такими ж обтяжливими умовами, що траплялося під час продажу, який приховує позику грошей⁴⁾. Купцям осінні купівлі мало корисні, бо відсилати водою річ ризикована, а перевіз хурами дорожчий за весняний, та зате вони купують крам наявний.

На купівлі складалися умови або контракти, але здебільшого польською мовою на простому папері. Та навіть тоді, як їх складали мовою російською на гербовому папері, вони все ж були самою но формальністю, що не гарантує а ні покупця, а ні продавця, надто за того порядку справляння, який панував по давніх судах. За оборудок, де здавання збіжжя повинно відбуватися на місці купівлі, угоди ґрунтуються виключно на довірі, і всі умови писалися

¹⁾ Фундуклей, *op. cit.*, т. III, стор. 418—419.

²⁾ Надто збільшилася серед панів спекуляція на купівлю збіжжя, щоб перепродувати його в Одесі в 1867 році: багато панів заставляли свої мастки на доволі важких умовах, продавали заставні листи по 70 за 100, і на одержані гроші купували збіжжя, везли його до Одеси на свій ризик. Багато з них на оцих торговельних операціях зводилися ні нащо. Янсонъ, *Стат. изслѣд. о хлѣб. торг. въ одес. районѣ*, стор. 271. На Поділлі спостережено, що пани купували збіжжя на спекуляцію в 1833 р. В цьому році всі спекулянти закупували збіжжя в Галичині. Самі могилівські купці Левенсони купили близько 25.000 корців жита й пшениці за готові гроші, виплачуючи за кожні 2 корці (1 кор. жита і 1 кор. пшениці) по 24 зл. (= 3 крб. 60 к. срібл.) з приставкою до митниці. Гр. Браніцька через свого комісіонера покупила 10.000 кор., ген. Бахмєтьев — 20.000 корців (за кожні 2 к. пшениці й жита 3 крб. 15 коп. ср.) і т. ін. Мета закупівель — додержатися до весни й Дністром сплавити до Одеси. Скупляли на срібло, що його вимінювали євреї, і так багато, що курс асигнацій знизився: в грудні 1833 року один крб. на асигнації коштував на Поділлі 26 к. сріблом. *Арх. Ком. Под. Каз. Пал.*

³⁾ Щодо дніпрянських вивозів, то тут вважалися за добрі, а іноді й за найвигідніші ціни — ціни весняні. Фундуклей, т. III, стор. 419.

⁴⁾ Янсонъ, *Op. cit.*, стор. 246—247.

більше на пам'ятку, на те, аби відступити закупівлі, а не на те, щоб забезпечити покупця, на гербовому папері з докладними кондиціями писали переважно ті умови, що за ними здавання відбувалося в Одесі.

Там, скоро прибував товар, розв'язували у присутності приставників і за наявності товару, суперечки про винність продавця, бо суперечки звичайно торкалися якості збіжжя або несвоєчасного приставлення. Купуючи і продаючи звертали увагу: 1) на час виплати; 2) на розмір завдатку; 3) на міру й вагу; 4) на якість зерна та його вичищення; 5) час збирання й місце здавання; 6) способи приставлювання; 7) тару (мішки); 8) на взаємне забезпечення, як бува невстойка в контракті або нестача продуктів. Купуючи наявне збіжжя, звичайно завдаток давали в розмірі від 17 до 20 коп. на карбованець, всі ж інші гроші виплачували частками, коли забирали, при чому остаточний розрахунок іноді відкладали на певний час найчастіш на час контрактного київського ярмарку. Своєчасне здавання забезпечували невстойкою від 10 до 15%, стільки ж покладали як бувала нестача до проданої кількості. Продукт купували з приставкою й без неї. Купуючи з приставлюванням, приймали, або коли накладали на вози, або на тому пункті, куди приставлювано, а це було не вигідно для продавця; продукт, проданий без приставлення, здавали на місці в маєтку. Мішки постачав найчастіше покупець, за прокат мішка плачено до 8 коп. на срібло.

До головних умов здавання стосувалися вага, міра, якість і очищення зерна¹⁾. У базарній торгівлі хліб звичайно продавали не на вагу, а на міру, але й купуючи в дідичів довший час рахували на міру. Невизначеність ходячих мір була страшенно незручна в хлібній торгівлі. Не зважаючи на численні заборони вживати польської міри (так само й грошової польської лічби) закорінений звичай не виводився, тим більше, що невизначеність міри — це каламутна вода, що в ній кожний намагавсь ловити рибу. На Волині, напр., хліб продавали на волинський, варшавський, галицький корець (варшавський — 30 гарців, австрійський — 32 гар.), частіш на волинський чи економічний корець, що дорівнював 36 гарцям. У селянському корці, з наспою бувало до 40 гар. За одеську міру пшениці мали міру, що дорівнювала 2 корцям колишньої польської міри й до указної четвертини відносилася як 8 до 7. Наміру при здаванні належало від 1—2 гар. зерна. Навіть більше, кожна економія мала свою міру, не тавровану й більш чи менш довільну; покупець це знав, але купував на цю міру, боячись конкуренції з боку когось іншого, або вважаючи себе забезпеченим од втрати тою знижкою з ціни, яку щастило виторгувати²⁾. А втім 50-ми роками все більш стала прищеплюватися купівля зерна на вагу: багато купців, купуючи на міру, умовлялися разом з тим за вагу кожної чверти; на Київщині, напр., жито купували на чверті вагою в 9 пуд. 10 ф. Щодо якості хліба, то її визначали здебіль-

¹⁾ Фундуклей, *op. cit.*, т. III, стор. 419—421.

²⁾ Янсонъ, *Хлѣбная торговля на Волини*, стор. 241.

шого на око, надто за наявного товару; але по портах існувала певна норма якості хліба. Тим часом як на Волині за нормальну своєю якістю пшеницю мали в 130 ф., Гданське вимагало 131—133 ¹⁾. Дідицький хліб у торгівлі — на багато кращий за селянський. Головна його стійність у більшій чистоті й одноманітності чималих партій. Чистили зерно на так званих „млинках“; але воно не давало такої чистоти, якої вимагали за кордоном, і покупці, навантажуючи зерно, звичайно ще раз очищували його на таких самих „млинках“; іноді всеньке очищення купцеві доводилося переводити самому. Таке чищення коштувало дорого; доводилося платити робітникам 1½ коп. від корця та зазнавати втрати на корці 5—20 коп. Щоб здати ласт (5100 прус. ф.) хліба у Гданському треба було 31 волинський корець, себто 6820 ф. доброї пшениці, себто близько 17% лишку, що йде на втрату, коли її чистять, просушують й т. ін. ²⁾.

Договори про продаж звичайно не містили точних ознак на те, щоб визначити міру чистоти хліба; виняток становило ляне сім'я; для нього відсоток чистоти визначали дуже точно. Так само й сухість хліба — розуміння доволі невизначене. Хліб звичайно сиромолотний, отже сухий тільки той хліб, який молотиться або зараз з поля восени або навесні в'яне, коли сонце гріє. Найбільшу вагу мав хліб вимолочений восени; те саме зерно, пролежавши один чи два місяці в магазині, втрачало частину ваги. Тим то чистота й сухість хліба давали звичайний привід до того, щоб сперечатися про якість, або приклячку, щоб не прийняти приставлений товар у тих випадках, коли ціни знижувалися: тоді по портах комісіонери, купці, відсилачі один перед одним бракували хліб, чіплялися переважно до його чистоти, ваги, неповности зерна, кольору тощо ³⁾.

Найважча частина всієї операції купівлі хліба для покупця полягала в прийманні хліба з економії. Важка вона, поперше, тому, що виготовлявано хліб на термін не часто, а тим часом, коли економія проволікала, то це загрожувало невиконанням власних зобов'язань покупця; подруге економії часто бували несумлінні, заживши собі не аби якої слави: залежали пшеницю (мишоїдь) мішали з свіжою, просіяну вдень уночі знов засмічували й т. д. Узагалі непевність умов, мало неминуча щодо такого товару, як хліб, давала цілковиту змогу обдурювати обом сторонам ⁴⁾.

За звичайне місце, де продавали хліб, надто великими партіями, аж до 50-х років були великі ярмарки контрактного характеру в Дубні, Бердичеві, а особливо в Києві (водохресний контрактний ярмарок). Зимові продажі одбувалися здебільшого на контрактах, тут же встановлювали ціну, переводили остаточні розрахунки.

¹⁾ Ibid., стор. 241, 261.

²⁾ Ibid., стор. 241. Економічний хліб при чищенні втрачав од 3 до 5% проти того стану, в якому він виходив з току. Збірний давав втрати, коли його чистили скупщики, од 6 до 10%.

³⁾ Я н с о н ъ, Изсл. о хлѣб. тор. въ одесск. районѣ, стор. 279.

⁴⁾ Ibid., стор. 279—280.

На Волині продажі відбувалися в Дубні, куди, як уже зазначено, і після того, як перенесено контракти до Київа, з'їздилися продавці й торговельники, давнім звичаєм і через те, що такі з'їзди для продажів та закупівель були зручні. По житомирській окрузі закупівлі регульовано на Бердичівському Пречистенському ярмарку: умови про запродаж майбутнього хліба складали, не зазначаючи ціни, але з тим, що платіж буде переведено по ціні ярмарковій з певною знижкою, як відсоток на видані наперед од покупця гроші. Іншого значіння, окрім „контрактового“ Бердичів у хлібній торгівлі не намагавсь мати¹⁾. Року 1848 річний оборот Бердичева в продажу хліба зерном дорівнював 450.000 крб., борошном 900.000, сала 100.000, худоби 500.000 крб.²⁾.

А втім ярмарки в Дубні й Бердичеві мали більш місцеве значіння. Цілком інакше значіння мали Київські контракти. Зараз після того як перенесено їх р. 1797 із Дубна до Київа, вони набули краєвого значіння для Правобережної України, окрім того, приїзд на Київські контракти покупців хлібного товару приваблював сюди й найближчих продавців з лівого берега Дніпра як дідичів, так і місцевих купців. Ще 60-ми роками ХІХ в. в Київі була свіжа пам'ять про той час, коли краще й легше можна було купити хліба в Київі, аніж на Волині, на Поділлі, на тому місці де його виробляли. Головний виробник — дідич дуже нечасто наважувався продати свої виробы дома — хіба коли потребував грошей — і чекав контрактної ціни; та й у тих випадках, коли йому потрібні бували гроші, волів краще позичити їх під хліб, який мав він здати покупцеві по ціні, встановленій на київському контрактному ярмарку. На контракти з'їздилися покупці й дідичі-продавці, комісіонери, хазяї суден і розв'язували свої головні справи. Ціни наступних дрібних купівель регулювали цією „контрактовою“ ціною. На контрактний час звичайно з'являлися і сторонні купці, робили великі купівлі й заготівлі, з'їздилися купці з Пинського, Берестя, Шклова, Проскурова, Старокостянтинова, Одеси, Кременчука й інш. місць. Поруч з продажем виробів сільського господарства й промисловости (хліб, вино, цукор і т. і.), на київських контрактах складали оборудки на фабрики, дідичі вмовлялися про продаж, купівлю, здачу в оренду маєтків і різних оброчних статей, заставляли й перезаставляли свої маєтки, платили по позиках, знову позичали. Який великий був позичковий капітал, що обертався на київських контрактах, видно з наступної таблиці (№ 50).

Наведена таблиця показує, що суми привезених на контракти капіталів після р. 1839 скоротилися вдвоє; це скорочення тривало до р. 1845, коли позичкові операції знову збільшилися, вже р. 1846 перейшовши рекордову ставку р. 1837. Історія позичкового капіталу на київських контрактах, а вкупі з цим і еволюція комерційного обороту перебували в тісній залежності спочатку від операцій контори Польського банку, потім зміцнилося значіння бердичівських банкірів і 50-ми роками поступінно збільшувалася роля одеських

¹⁾ Янсонъ, Хлѣбная торговля на Волини, стор. 268.

²⁾ Фундуклей, op. cit., т. III, стор. 562.

Табл. № 50¹⁾.

Роки	Привезено капіталів	У тому числі з Польського банку крб. сріб.	Пущено в обіг
1835	368.714	228.171	—
1836	1.319.428	857.143	—
1837	1.500.360	748.982	—
1838	1.225.771	725.771	—
1839	698.254	—	—
1840	634.521	—	412.139
1841	812.000	—	512.000
1842	640.982	—	381.225
1843	830.000	—	710.000
1844	558.395	—	558.395
1845	1.186.000	—	664.641
1846	1.575.000	—	1.155.000
1847	1.620.000	—	1.205.000
1848	2.045.000	—	1.725.000
1849	1.800.000	—	1.190.000
1850	1.050.000	—	901.000
1851	2.350.000	—	1.780.000

банкiрів: р. 1845 вони привезли 380.000 крб. сріб., р. 1846 — 500.000 крб., р. 1847 — 550.000 крб., р. 1848 — 800.000 крб., р. 1849 декотрі з одиx банкiрів перейшли до Бердичева, інші капіталів не привозили. Більшу частину цих капіталів видавали переважно дідичам як позики під оборудки з нерухомістю. От, напр., року 1842 з усіх оборотів грошових капіталів на суму 1.678.440 крб. на пайку операцій з нерухоомостями припадало 1.074.859 крб., чи 64,03%; р. 1843 — 53,4%, р. 1844 — 39,09%, р. 1845 — 67,88%, р. 1846 — 60,92%, р. 1849 — 56,01%²⁾.

Разом з тим київські контракти були й за ринок праці: управителі маєтками, повірені, фабриканти, лікарі, землеміри з'їздилися сюди, напитуючи роботи й посади.

¹⁾ Ibid., стор. 570; П. Кованько, *op. cit.*, стор. 10. Див. так само статтю акад. М. П. Василенка у довідковій книжці до контрактного ярмарку р. 1923.

²⁾ Фундуклей, т. III, стор. 571; Кованько *op. cit.*, стор. 6.

Отож київські контракти були за головний нерв усенького економічного життя краю. Об'єднуючи в собі власне контракти з ярмарком, вони були за місце, де зустрічалися попит і постачання на нерухому власність, на товари, гроші й працю. Цією стороною вони виконували функції бірж. Спочатку це було щось ніби „дворянська біржа“, на яку поляки-дідичі певного часу на рік з'їздилися для різного роду обгородок, купівлі й продажу маєтків, давання капіталу в позики тощо. Тому душею контрактів були польські дідичі, і контракти відбили ліквідацію багатьох польських дібр і великого польського землеволодіння в краю ¹⁾. „Але контракти й на руському ґрунті відповідали щоденним потребам краю й далі існували й після зменшення польського впливу“; залишилася їхня роля в складанні хлібних обгородок, а потім висунулася роля в операціях з цукром. Після кримської війни київські контракти поступинно стали втрачати своє значіння для збуту сільських виробів. Залишилися самі обороти з цукром та торгівля крамом і деякими іншими товарами. Прості приставки до Одеси через те, що поширилися закупівлі безпосередньо від агентів одеських контор, роздроблення хлібної торгівлі між багатьма руками, можливість знайти кредит у місцевих торговельників, що розбагатіли на попередніх операціях — такі причини, що відняли від київського ярмарку його попереднє контрактове значіння в хлібній торгівлі ²⁾.

За найбільший накладний видаток у хлібній торгівлі був видаток на перевіз хліба для приставки до порту. Приставка була водою й суходолом; великі маси хліба, як було вже зазначено, приставляли гужем.

Гужеву приставку можна ще назвати приставкою на волах. Її переводили або на селянських підводах за панщину, або на підводах найманих. Наймані підводи були або чумацькі, або звичайні селянські: чумаки корінні й тимчасові.

Найбільша кількість чумаків проживала біля Кременчука. Кременчук був квалітно оточений чумацькими місцевостями — великими, багатими селами, що з давніх-давен цілою масою своїх мешканців чумакували. Усі ці села поділялися на три групи: Полтавську, Херсонську й Київську. Наприкінці періоду перед реформою число чумаків по цих місцях визначалось в 13—14.000 підвід. На Київщині корінний чумаки жив у чигиринському повіті межі р. р. Тясмином і Дніпром, починаючи від Крилова: в Чаплінці, Шабельниках, Боровиці, Адалівці, Липовім і інших місцях. На Поділлі в Вінницькім і Брацлавськім повітах, подільський чумаки здавна ходив по сіль у Крим і на Дін по рибу.

Чумаки неохоче ходив туди, де не сподівався мати зворотного вантажу, тому чумацький промисел звичайно з'єднував у собі приставку хліба з приставкою соли. Херсонські чумаки, навантаживши сіль в Одесі, там же наймалися під зворотний вантаж хліба і, навпаки, Київський чи Подільський чумаки,

¹⁾ Визначення самовидця відкриття контрактів у Києві Вігеля; П. Кованько, Киевские контракты, Журн. Губ. Экозо, 1923, № 1, стор. 24—25.

²⁾ Я н с о н ь, Пинскъ и его районъ, стор. 197.

навантаживши пшеницю ближче до своїх місць, приставивши її до Одеси чи Миколаєва, назад ішов з сіллю.

Чумацький віз узагалі дуже мілкий; сіль, що тяжча за хліб, увіходила всенька в його луб'яну скриню (ящик), але хліб звичайно доводилося не тільки насипати верхом, а й довантажувати поверх воза мішками. На пару середніх волів навантажували 50 пудів кладі (до 6 четв.). Господар вантажу повинен був дати рядно, щоб застеляти воза, і нитки, щоб зашити в нього насипане збіжжя, потім мішки для збіжжя, що не вмещалося в віз. Здавши хліб, рядна й мішки повертали господареві. Покрівля на возі завсіди чумацька, вона шкуряна — це ознака корінного чумака. У суху погоду покрівлю здіймали і хліб ще кращав, просушившись на пекучому сонці й степовому вітрі, але в сиру погоду під шкурою збіжжя грілось і тоді була втрата на якості зерна. Тому дощове літо — нещастя і для відсилача, і для чумака; для першого тому що збіжжя псувалось; для другого тому, що він повинен стояти, проїдатися й даремно годувати воли; дощом чумак не йшов: під дерев'яним ярмом шия його вола пріє, робиться садно й скотина відмовлялась працювати.

Звичайно чумаки робили кілька „ходок“. Раніш за інших піднімався чигиринський чумак. Він сливе не мав ані землі, ані засівів, тому йому все одно купувати сіно чи вдома, чи в дорозі, у дорозі ще дешевше. Тому він починав „хід“, коли степ ще чорний був; ішов він перший раз порожняком, легко, щоб набрати перші валки соли, на які ціна стояла вища. Чумаки, що мали землю, перше обробляли її, сіяли хліб і тоді вже йшли в дорогу і йшли „фурою“, себто набравши вантажу. Степ тоді вже зелений. Чумаки звичайно робили з хлібом дві ходки. Одну ранню, весняну після Великодня, другу осінню близько Покрови, з збіжжям, що готове було по економіях на перші числа жовтня. Коли воли дужі й осінь суха, то восени буває дві ходки. Але чумачка взагалі надзвичайно згубно впливала на худобу: воли поверталися хорі, виснажені, надто з місць, що лежать у північній країні, і було так, що на осінні ходки відчувався брак хур. Ближче до моря не було такої періодичности чумацьких рухів, бо там вони возили раз-у-раз коли був вільний час, бо віддаль була невеличка. Чумаки йшли валками, з'єднуючись по кілька десятків — од 20 до 50 возів, обираючи з-поміж себе отамана, що здобував гроші й провадив усеньке господарство в дорозі. Чумацькі шляхи чи дороги, навіть коли вони мали один напрямок, розходилися звичайно на багато відгалужень. Спочатку ці відгалуження розходилися залежно від того місця, де перебували чумаки, або того місця, де навантажували на хури; потім на степу вони йшли багатьма рівнобіжними шляхами: степ широкий і чумак ішов там, де паша краща і є вода. Тому чумацький шлях важко одзначити певними врочищами: він ішов на багато верстов завширшки, і чумака важко відшукати на його шляхах: цього року він ішов однією стороною, наступного пройде верстов за 10—20 у бік; висохла вода в криницях, він обминає на 40—50 в. місця, що через них звичайно був ходив. Але поблизу моря всі шляхи сходилися до небагатьох пунктів і вже більш не розходилися. За такі

пункти були Бобринець, Вознесенський, Березівка. Із південної частини Київщини — від Чигирин, Златополя, Торговиці йшли до Одеси три головні шляхи: з Чигиринського повіту на Лизавет, Рівне, Вознесенське й Березівку, із Звиногородського повіту — на Новоукраїнське й Вознесенське; з Гуманського пов. — на Торговицю, Ольвіопіль, Березівку. Із східної частини Поділля головний шлях ішов на Балту, Ананіїв, Северинівку, уздовж по долині Великого Куяльника. Із західної — на Бар, Томашпіль, Бірзулу (шпаків шлях). Звичайна довгочасність приставки з південної частини Київщини до Одеси найменше 2 тижні, а за дощової погоди, коли віл не може везти під дерев'яним ярмом, цей термін подовжувався ще на 2—3 тижні. Із Поділля до Балти — 2 тижні, до Одеси — 4.

Умови з чумаками склалися здебільшого усні, рідше листовні, що їх засвідчували в волості, чи формальні контракти. Особливої потреби в формальних контрактах не було. Чесність корінних чумаків у виконанні взятих на себе зобов'язань була відома. Ідучи з сіллю, вони ще забезпечували вартість товару круговою порукою; перевозячи збіжжя, не давали й кругової поруки, але провадили справу акуратно й чесно: вагою приймали, вагою й здавали; скарги й непорозуміння були рідкі явища. Бували випадки, що падіж волів і інші лиха примушували чумака зрікатися дальшого шляху — рідко котрий чумака кидав тоді господарський вантаж на призволяще, він наймав комору своїм коштом, зсипав збіжжя й сповіщав господаря вантаги. Наймання чумаків (і взагалі хурщиків) становило промисел особливих факторів, підрядників-евреїв, що іноді утворювали щось подібне до товариства, що наймало хурщиків за однакову більше-менше плату для всіх, хто торгував збіжжям, і потім розподіляли підводи пропорційно до того, скільки кожен повинен відслати збіжжя; коли підвід бувало обмаль, відсилач цілком залежав од таких факторів. Винагороди маклерові — комісії належало з воза по 1 п. з відсилача й 1 п. з чумака; але всі видатки при наймах, проїзди й необхідний могорич ішли за рахунок фактора. Тільки ті торговельники, що гадали закупити великі партії та великі економії посилали наймати хурщиків своїх прикажчиків або факторів.

Тимчасові чумаки — просто селяни, що неробочого часу чумакували, і коли їх звали чумаками, то тому, що цьому слову надавали родового значіння. Найбільшу масу перевозових засобів давали селяни або малоземельних і великих сіл, або особливо села державних селян і військовооселені; міщани з міст теж чумакували. У північній частині одеського гужового району, більш залюдненій і промислової, ніж південна, цих перевозових засобів було менш, порівнюючи з південною, виключно хліборобською, і хури в північній частині мало не завсіди дорожчі, ніж найняті для перевезення з тих самих місць у південній частині. У міру того, як розвивалися цукробурякові плянтації й цукрове виробництво, що викликали великий попит на хури, саме в найкращий час, щоб відсилати збіжжя — у вересні й жовтні — щоб перевозити буряки, приставляти цукор, зменшувалася кількість підвід для відсилення збіжжя. За місця наймів тимчасових чумаків були

звичайно великі торговельні села, де двічі на тиждень на базарах ставали рядчики з різних сусідніх сіл. За такі ринки для хур мали напр., Тальне, Ревуцьке, Торговицю для південного заходу Київщини, Куцівку, Інгульську, Каменку для Лизаветського пов. й півден.-сходу Київщини й т. д. Місцеві селяни Поділля, що промишляли чумацтвом, замість двох ходок, звичайно робили три: одну весняну, одну ранню осінню, одну пізню осінню або зимову. Коли корінний чумака одзначався чесністю, то селянин-хурщик не міг нею похвалитися. Скарги на крадіж збіжжя в дорозі — мало не разуразні, і спритність хурщиків у цьому крадежі доходила до віртуозности. З розрахунків економій з одеськими комісіонерами видно, що пересічна втрата на мірі в дорозі, з Київщини до порту, доходила до 1,5% і більше; але звичайно на валку в 20—30 возів давали хурщикам сухого року 2—3 пуда усушки, вогкого 5—10 пудів, себто од 0,2, до 1%. Тому умови з хурщиками-селянами здебільшого писані й хурщики, що складають одну валку, ручилися круговою порукою за цілість вантажу, відповідаючи своїм майном і зобов'язувалися за всю кількість вантажу, що не стане її проти накладної, заплатити по ціні портовій. Од успішности наймів залежала й своєчасна приставка й порівняльна дешевина її, а значить, і бариш відсилача.

Наймали хурщиків (корінних чумаків і тимчасових) звичайно задалегідь як сами маклери, так і в них відсилачі вантажів: з літа на осінь, з зими на весну. За найвигідніший час мали зиму — близько січня; тоді й чумаки, і селяни потребували грошей і ціни бували іноді втричі дешевші за весняні; укупі з тим тоді більш чи менш визначалося, де й скільки мали набрати збіжжя.

Ціна за перевіз залежала передусім од зворотного вантажу. От, напр., на початку передреформної доби в один кінець пересічна ціна з пуда від Одеси до Старокостянтинова була 35 коп.; коли ж наймали в обидва кінці, під сіль, збіжжя— 50 к. з пуд. ¹⁾ Потім ціна залежала від попиту на підводи, од віддалености ринка збуту. Через віддаленість од портів попит на підводи бував більший навесні або восени; напр., Київщина восени встигала обмолотити лиш невеличку частину свого врожаю й тоді ж приставити його до портів — тут головний хід хліба навесні; навпаки, що ближче до порту, то більше хліба перевозено восени, а на весну залишалися запаси в ті роки, як був невеличкий попит. На ціну впливали ще падіж на худобу, стан трав і води по степах. З трьох ходок найдешевша перша, бо ціна тут знижується не тільки від потреби хурщика на гроші, а й через конкуренцію приставки водою; друга ходка теж недорога, бо вантажів обмаль — мало не все пішло то водою, то першими чумаками; найдорожча третя, осіння ходка: тоді кожен поспішав відіслати, щоб устигнути в порт у ту саму осінь. Осіння ходка бувала дорожча за весняну звичайно на $\frac{1}{3}$ чи навіть на половину. З усім оцим фрахти дедалі поступінно

¹⁾ На хуру клали 50 п. збіжжя, а в дорогу назад 45 п. соли, так що на хуру сирий виторг становив за середнього фрахту біля 25 крб.

підносилися ще й через те, що людність у степу ставала густіша, ціна на землю підвищувалася, за попас, водопій ціни зростали, воли стали дорожчі й т. д. Наймаючись чумаки здобував завдаток у розмірі половини умовленої суми під збіжжя і всієї — під сіль; виговорювали могорич, потім невеличку частину виплачували чумакові, коли він набирив збіжжя, решту — коли здавав. Пересічний заробіток Київського наддніпрянського чумака становив за три ходки (по 10 крб. сріб. з хури під сіль і 7 крб. 50 коп. з хури під збіжжя), виключивши накладні видатки, од 35—40 крб. ¹⁾). Меншу частину збіжжєвих вантажів транспортували водою.

Дністром було можливе сплавне судоплавство, але тільки на тих судах, що неглибоко сидять. У горішньому бігові (вище од Сорок) безборонний сплав можливий лиш за весняної повені чи під час поводів, що їх нараховували 8 (з них одна Петрівчана у червні, друга Спасівська у серпні — тривали вони 20 день); місць навантаження на Дністрі рахували 25 (головні Могилів, Калюс, Жванець, Пороги). Для сплаву вантажів вживали плотів, плашкотів, що підносили до 20 тис. вантажу, і галярів (щось ніби чотирикутня скриня, що, коли навантаження було повне, підносив 4.000 п. За вживаного способу навантажувати (складені на галяр мішки з збіжжям не накривали) і через те, що судно, збудоване було не дуже міцно, збіжжя підпадало небезпеці в дорозі, дуже псувалося, надто як транспорти потрапляли під дощ. Пересічну втрату на якості й на мірі збіжжя визначали в 10%. Збіжжя починало відгонити притхлим духом, його треба було промивати й просушувати. Наймали галяри, забезпечуючи приставлення та непошкодженість вантажу і не забезпечуючи. Хоча за забезпечення треба було приплачувати, але воно було номінальне, бо жадної справжньої гарантії сплавник не давав. Ож, умови водяного приставлення Дністром були мало сприятливі, а фрахт до маяків наприпочатку доби по реформі коштував 80 коп. з чверти. Через це тільки меншу частину подільського хліба вивозили річним шляхом; більшу ж частину везли гужем ²⁾).

Галяр — типовий не тільки для дністрових, й а для бозьких суден. Ці первісної конструкції судна будували або в Росії на замовлення устилузьких і берестейських торговельників, що мали вантаж на весні, або в Галичині. Добрий галяр коштував близько 200 крб.; назад із Гданського галяри сливе ніколи не поверталися і їх продавали там за карб. по-над 50 чи близько того. Бозькі галяри мали покрівлі з тонких дощок, але все-таки й за цієї умови долішній шар мішків звичайно замокав, а коли погода бувала дощовита, мішки навіть проростали зеленню. Вартість сплавлення галярами од Устилуга до Гданського залежала від того, чи найманий був галяр, чи він належав відсилачеві вантажу. У першому випадкові фрахт становив од 12 до 13½ коп. з пуда; у другому — од 22 до 23 коп. Галяри йшли валками, бо кожен поспішав

¹⁾ Я н с о н ь, Стат. изсл. о хлѣб. торг. въ одес. районѣ, стор. 33—39, 56—58, 174—175, 298—309.

²⁾ Я н с о н ь, Стат. изсл. о хлѣб. торг. въ одес. районѣ, стор. 200—211.

скористати з повені. Вантажі, що йшли галярами, страхували взаємно досі відсилачі¹⁾. „Таке взаємне страхування“, як каже Янсон, не припускає проте існування якогось постійного товариства купців; це є просто взаємна угода тих чи тих осіб, що виникає кожної весни й втрачає свою силу до літа“. Але цей звичай існував тільки на Бозі. Після першої поводи, себто з початку або не пізніш од половини квітня, хід галярів ставав неможливий і збіжжя відсилали далі плотами; допіру восени збіжжя іноді знов перевозилось на галярах. Сплав з Случа й Горині до Кенігсбергу розпадався на дві операції: до Ковна він ішов на плотах, у Ковні перевантажувало його на судна. Плоти (гонзкі) рушали з повною водою, а збіжжя доходило до Кенігсберга за найсприятливіших умов через 3 місяці, а за несприятливих і через 6 міс.²⁾ Навантажувало збіжжя на плоти з такого розрахунку: на кожен куб. фут лісу — $\frac{1}{2}$ вантажу, так що пліт підносив од 1000 до 1800 пуд.; на кожен пліт треба було 4 робітників, але коли виходили в Прип'ять „на вільну воду“, число їх збільшувалося до 8—10. Перша частина видатків — фрахт до Ковна складалася з видатків на наймання й харчування людей, що гонять плоти. Дарма що ці видатки падали й на ліс, і на збіжжя, їх одлічували тільки з суми, здобутої за продаж збіжжя. Пересічна вартість цього фрахту становила 20 коп. з пуда. „Переробка“ в Ковні з перевантажуванням коштувала 2 коп. з пуда, фрахт од Ковна до Кенігсберга 5—6 коп. — разом 27 коп. з пуда. Але до цього треба додати витрати: 1) на приставлення до тих місць, де навантажували (на плоти) на відстані 100 в. — більше-менше 15 коп. з пуда; 2) магазин, мішки, навантажування й інші видатки на березі — близько 5 коп. з пуда. Отож приставлення з місця виробництва до Кенігсберга коштувало близько 47 коп. з пуда. Але ці ціни початку доби по реформі, порівнюючи з добою перед реформою, коли дідичі ставили на плоти кріпаків, збільшилися відсотків на 50³⁾.

На Дніпрі для плавної живили суден і байдаків (завдовжки від 17 до 22 і більше саж., завширшки згори $14\frac{1}{2}$ арш., посередині 13 арш.), напівбайдаків (половинного розміру), барок: любецьких (завдовжки 21 саж., завширшки

¹⁾ Умови цього страхування такі: 1) всі відсилачі винагороджують спільно того з-поміж себе, що його вантаж зазнав катастрофи в Бозі або Віслі до самого Гданського. 2) у забезпечення кожен кладе 3% з цінності вантажу готівкою й 3% векселями і дає зобов'язання заплатити за втрати свою пайку, хочби яка велика вона була; 3) вантаж кожного галяра цінували спільно по цінах, що існували; 4) навантажувачі обирають з-поміж себе одного як переховувача застави й обопільних угод; 5) для догляду за транспортом, у нещасливих випадках ратують вантаж, продають його і взагалі пильнують безпеки та справності транспорту; 6) коли прибув до Гданського весь застрахований транспорт, адміністраційні витрати й втрати, коли скоїлося лихо, розкладаються на число галярів і вираховуються з внесених од кожного застав. Решту грошей повертають вкладчикові.

²⁾ Траплялося, що збіжжя й зимувало в дорозі, коли в Шарі бувало обмаль води. Коли з Стиру збіжжя йшло до Гданського, то до Берестя дорога тривала 28 день, а від Берестя до Гданського від 2—3 тижнів — разом од 6—8 тижнів.

³⁾ Я н с о н ь, Хлѣб. тор. на Волини, стор. 245—247, 261—265.

згори 5 саж. $\frac{3}{4}$ арш., посередині 5 саж.), білоруських (завдовжки 18 саж., завширшки в середині 6 саж. 10 верш.) та брянських (завдовжки 12 саж., завшир. по середині 4 саж. $\frac{3}{4}$ арш.). Байдаки підносили вантажу за великої води 11.500 п., за невеликої не більш од 5000 п., барки од 5000 до 13600 п. Великі завбільшки байдаки ходили Дніпром, а менші Прип'яттю й по річках, що до неї вливаються. На Київщині будували судна й сплавляли їх дідичі та купці переважно в Радомиському повіті. Ціну нового встаткованого байдака визначали за кількість тягару, що він його підносив, рахуючи на 1000 п. близько 100 крб. його вартости. Давали перевагу купівлі уживаних суден над купівлею нових. Рахуючи за один рейс протяг од Кременчука до Бобруйська й назад до Києва, Ржищева чи Чорнобиля, кожен байдак міг зробити з травня по жовтень по три отакі рейси. Щоб керувати байдаком на ходу за бігом річки, треба було 10 чоловіка, проти води число їхне визначалося як до величини вантажу, рахуючи від 3 до 4 на кожную тисячу пудів. Дідичі наймали робітників на судна з своїх селян (помісячно або на певну дорогу туди й назад, чи на всенюку навігацію — од льоду до льоду) і платню їм призначали сами. Коли ж дідич наймав своїх селян для інших підприємців, ціни підносилися. Окрім панських селян, за судноробітників наймалися міщани, вбогі шляхтичі, державні селяни. Пересічно заробітна платня судноробітників становила р. 1845—27 крб. сріб. за всенюке літо. Із судноробітників, що зробили скількись рейсів, обирали, щоб керувати судном, отаманів; вони бували побільше з міщан і шляхти. Отаман, окрім харчів, здобував од 25 до 30 крб. срібл. за одну дорогу, вважаючи на свою репутацію, на кількість вантажу. За тихої погоди, за сприятливої плавби, байдак міг зробити вниз за водою річки 50—60 в., а вгору — 25—35 в. Отож, дорога з Кременчука до Могилева тривала 42 дні, Пинського — 45 $\frac{1}{2}$ дн., Мозира — 31 $\frac{1}{2}$ дн. і т. д. Але плавба не часто була сприятлива з початку до кінця. Головні перешкоди — мілини й обмілі. Вище од Києва на 100 в. і нижче од його на стільки ж (разом на 200 в.) мілини не становили великих перешкод, тим більше, що їх усього було 6; але на решті протягу Дніпра Київщини, що становив 189 в., розсипано 49 мілин і одмілів, що дуже перешкоджали плавбі суден і викликали накладні видатки на перевантажування¹⁾. Коли води меншало, перевантажування ставали неминучими й повторювалися по скількись разів²⁾. Зазначені утруднення, а так само кепська погода загаювали приставлення товарів (за лихої погоди дорога від Кременчука до Могилева вимагала 66 $\frac{1}{2}$ день, до Пинського 69, до Мозира 38 $\frac{1}{2}$ д. і т. д.) і підвищували ціну перевозу. Пе-

1) Найнебезпечніші для суден місця — це понамулювані піскові горби в самому фарватері чи біля нього.

2) Р. 1801 судна, що йшли до Кременчука влітку після зменшення води, повинні були полегшувати вантажі: нижче од Черкас у 15 чи вище його в 17 в. байдак з вантажем в 4 тис. пуд. зменшував його на 1000 п., а з вантажем у 8000 п. — на 5000; проти межигірського монастиря в засуху можна було пройти з вантажем не більше 1000 п., в Радомисл. пов. проти с. Теремці в сухий час вантаж зменшували на половину.

редбачаючи перешкоди в дорозі, заганяння й беручи на увагу зайві видатки на утримання робітників, судовласник ставив їх у рахунок володільцеві товару, що його він підрядивсь приставити. Щодо перевантажування, то господар судна, складаючи договір з відсилачем, зобов'язувався робити своїм коштом 2—4 перевантажування; всю ж решту записував на рахунок господаря товару. Через це вартість провозу товару дуже зростала: р. 1845 за сплав од Київського до Пинського, Могилева, Бобринського він становив 20—27 к. з пуда, а вниз до Кременчука 3—5 коп. До цього треба ще додати, що товар, коли його перевантажували, псувався¹⁾.

Отже, організація торгівлі викликала безліч накладних видатків, завбільшки вони, певна річ, не були постійні, але завжди дуже великі.

Наприпочатку доби по реформі накладні видатки на 1 чверть пшениці становили:

А) На Поділлі, відсилаючи 1 ч. пшениці від місця виробництва до Одеси: а) водним шляхом, за ціни пшениці на місці в 6 крб.: 1) куртаж маклерові $\frac{1}{2}\%$ — 3 коп.; 2) прикажчики й робітники біля навантажування 5 коп.; 3) перевіз до берега, зважаючи на відстань близько 30 коп.; 4) мішки 20 коп.; 5) складання шарами на березі, чекаючи відсилання, 5 коп.; 6) фрахт до Маяків 80 коп.; 7) перевіз до Одеси з вивантаженням — 60 коп.; 8) страхування вантажу в 10 крб. чверть — 45 коп.; 9) магазин, комісіонер (2%) і робітники в Одесі 75 коп.; 10) втрата на вазі й якості зерна 5—13%, пересічно 10% — 60 коп.; 11) чищення 30 коп. — разом 4 крб. 13 коп. чи близько 70% основної ціни; б) коли відсилали гужем чумаками: 1) мішки (прокат) 10—20 коп., 2) чищення 30 коп., 3) факторського, наймаючи чумаків 12 коп., 4) перевіз за допомогою чумаків залежно від відстані від 2 крб. до 2 крб. 50 коп., 5) втрата на вазі й на якості зерна 1,5% чи 9 коп., 6) витрати в Одесі 35 коп. — разом од 12 крб. 96 коп. до 3 крб. 56 коп. чи від 50 до 60% основної ціни.

Отже, найдешевше приставляли зерно чумаки, дарма що власне транспортні витрати, коли приставляли чумаки, вищі (від 33 до 42%) аніж тоді, коли приставляли водним шляхом (28%). Окрім того приставлення водою надто клопітне й ризикове для дідича.

Б) Якщо транспортні витрати становили, коли перевезення було гужове, більше-менше 70% усіх накладних витрат, то завбільшки вони були певною мірою відповідні до відстані перевозу:

1) З південних частин Поділля, розташованих од Одеси верстов за 180—190, чумаки брали пересічно 1 крб. 50 к. з чверти, отже власники маєтків, розташованих у цій частині Поділля, вигравали найменш 50 к. на чверті.

2) З Гайсинського, Ольгопільського повітів на Поділлі та з Гуманського, Липовецького, Звиногородського, Черкаського повітів на Київщині, з маєтків,

¹⁾ Фундуклей, т. III, стор. 334—345.

розташованих од Одеси верстов за 200—250, чумаки брали від 1 крб. 80 к. до 3 крб. з чверти, себто пересічно близько 2 крб. 50 к.

3) Але вже з Чигиринського пов. на Київщині перевезення до Одеси коштувало дорожче — од 2 крб. 30 к. до 3 крб. 50 к., і ще дорожче воно коштувало для Білої Церкви — од 4¹/₂ крб. до 5 крб., у цих випадках дідичі мусіли були приплатити до тих накладних витрат, що їх пересічно встановлено вище від 2 крб. 96 к. до 3 крб. 56 к., у першому випадку (Чигирин. п.) од 30 к. до 1 крб. з чверти, а в другому (Біла Церква) — од 2¹/₂ до 3 крб. Отож більше-менше коло Білої Церкви розмір накладних видатків становив уже 100% основної ціни, і це не рахуючи купецького зиску, що у всіх його виглядах, починаючи від оплати дрібних посередників і збірщиків, за норми позичкового відсотку в 20%³, теж становив понад 20%.

Інакше кажучи, закупівлі збіжжя на Одесу були вигідні для купця, коли одеська ціна була вдвоє вища за місцеву ціну, що існувала по південних частинах Поділля й Київщини і відсотків на 120 чи 130 вища за ціни північно-західних повітів на Поділлі й Наддніпрянських повітів Київщини. Точніш, одеські ціни в зазначених співвідношеннях повинні були визначати ціни місцеві.

В) На Волині, накладні витрати від Луцького до Варшави становили на самий транспорт, не рахуючи комісійних, утрати на очищення, утрати на вазі й якості, од 3 крб. 15¹/₂ к. до 4 крб. 65¹/₂ коп. на чверть, себто од 35 до 50% основної ціни. Витрата на транспортування чверти пшениці з Волині до Кенігсбергу дорівнювала 3 крб., себто більше-менше 33%⁴). Отож і тут накладні витрати становили відсотків 70 основної ціни, і це не рахуючи купецького зиску.

Подані розрахунки стосуються до 1867 р. За доби перед реформою накладні витрати були трохи менші; збільшення накладних витрат, що сталося шістдесятими роками, падає найголовніше на витрати на транспорт, що збільшилися по окремих місцевостях од 50 до 100%²). От, напр., за тієї доби, коли розквітло кріпацтво, коли дідичі ставили на плоти з збіжжям кріпаків, фрахт з Горині до Кенігсберга коштував не дорожче за 1 крб. з корця (5¹/₂ п.), р. 1867 близько 1 крб. 70 к. Р. 1867 за приставлення 1 чт. пшениці з Балтського пов. до Одеси чумаки брали не менш як 1 крб. 80 к., р. 1845 — од 75 к. до 1 крб. 20 к. сріб.³). Р. 1847 на Київщині приставлення до Одеси коштувало замість 3 крб. 1867 — 1 крб. 75 коп., oprіч того на віз давали по 28¹/₂ к. сріб. на шмаровидло, що становило на чверть 4 к., за прокат мішків платили — 7 к., на намірювання при здаванні 12 к. — разом 1 крб. 98 к. з чверти⁴).

Янсон гадає, буцім подорожчав транспорт через те, що збільшилися селянські оранки й скоротилося гуральництво⁵).

¹) Янсонъ, Хлѣб. тор. на Волини, стор. 254, 264.

²) Ibidem, стор. 264; його ж Стат. изсл. о хлѣб. тор. въ одес. районѣ, стор. 306—309.

³) Арх. Кам.-Под. губерн. р. 1845, инвент. дѣла, № 25; за іншим розрахунком, од 75 к. до 1 крб. 5 к., там само, № 318. ⁴) Фундуклей, op. cit., т. III, стор. 386.

⁵) Янсонъ, Стат. изсл. о хлѣбн. тор. въ одесск. районѣ, стор. 306.

А втім з того факту, що транспорт за доби перед реформою, коштував дешевше, аж ніяк не виходить, що відносне значіння накладних витрат тоді було на багато менше. Коли й була різниця, то вона була невеличка, от напр., на Поділлі, порівнюючи з р. 1867, вона становила від 10 до 15% основної ціни, те саме й для Київщини. Р. 1847 за пересічної ціни в Одесі на добру пшеницю 6 крб. 85 к., накладні витрати на приставлення її з Київщини дорівнювали 2 крб. 19 к. Близько 15% купець повинен був нажити продаючи, отож, максимум того, що він міг дати виробникові пшениці, становило 3 крб. 70 к. за чверть. Такий справді й був пересічний рівень гуртової ціни на місці. Якби ж дідич надумавсь був приставити пшеницю сам, то в даному випадку він міг не тільки виграти, але й, може бути, втратити, бо в зазначену калькуляцію не поввіходили витрати на наймання магазину в Одесі та на оплату комісіонерів; коли купець-фахівець чи відсилач ще міг перебутися без цих витрат, то для дідича-виробника, коли він ставав за приставника, вони були обов'язкові.

Prof. E. STASCHEVSKY.

LE MARCHÉ DES PRODUITS D'AGRICULTURE DES RÉGIONS DE LA RIVE DROITE DU DNIÉPR.

(Résumé).

La différence qui existe entre les conditions naturelles de deux des régions de l'Ukraine de la rive droite du Dniepr (Pravoberejia): celle des forêts (Polissia) et des steppes et forêts (lissostep) — amena l'organisation d'un marché intérieur pour les produits de l'économie rurale. Toutefois, à l'époque qui précéda celle des réformes ce mouvement n'était ni large, ni profond, ne présentant d'intérêt que pour les contrées situées dans le voisinage immédiat du Polissia.

Un autre facteur pouvant contribuer à l'organisation du marché mentionné et qui était le développement progressif d'une population non occupée dans l'économie rurale ne pouvait non plus, durant l'époque d'avant les réformes, avoir une influence considérable. Au début du XIX-me siècle, la population occupée dans l'industrie et le commerce n'était que de 5—6% de celle des différents gouvernements de l'Ukraine de la rive droite du Dniepr; vers le milieu du siècle son poids spécifique va en augmentant et atteint 15 et même 20%; mais, même alors, ce n'est pas la population entière occupée dans l'industrie et le commerce qui se trouve complètement détachée de l'agriculture. Par leur aspect extérieur beaucoup de villes de la rive droite du Dniepr ressemblent, encore à la fin de l'époque d'avant les réformes, à des villages, et c'est seulement quelques unes d'entre elles, comme Kamenetz-Podilsky, Kyiv, Houmagne, Berdytchiv et déjà quelque peu Tscherkassy, qui accusent un caractère de localité urbaine commerciale et industrielle.

L'industrie d'usine, ayant pris un essor considérable vers la fin de l'époque qui précéda les réformes, ne donnait aucune préférence marquée aux villes; on la voit, tout au contraire, se concentrer dans les campagnes. Ce sont des établissements industriels, comme les fonderies de cire, de graisse, fabriques de tabac, de vitriol, de gants, de céramique, de savon, de bougies, fonderies de métaux et, beaucoup moins, les briqueteries et les fabriques de carrosseries, qui portent un caractère urbain. Une grande partie d'établissements industriels appartenait à la petite industrie de métier. Celle-ci, dont le développement était considérable vers la fin de cette époque, n'avait de valeur pour l'économie publique

que dans un nombre de villes assez restreint, dans les autres il était difficile de la distinguer du métier répandu non seulement dans les bourgs, mais les villages aussi. Toutefois, vers la fin de la période mentionnée, on voit, d'un côté, décroître le nombre des villes en état de subvenir de leurs propres moyens aux besoins en produits d'agriculture et, de l'autre, augmenter la demande pour ces produits dans les villes qui se développèrent en localités commerciales et industrielles (Kyiv principalement).

Encore moins favorables étaient, dans les campagnes de la rive droite du Dniepr les conditions pour l'organisation du marché intérieur des produits d'agriculture. A la fin du XVIII-me et au commencement du XIX-me siècle, la grande propriété foncière, surtout celle privée d'exploitations forestières, représentait plus ou moins une unité que se suffit à elle-même, subvenant de ses propres forces et moyens à la majeure partie de ses exigences, peu variées par leur qualité, mais intensives par le nombre.

En observant à cette époque l'économie des propriétaires nous constatons l'absence de stimulants pouvant contribuer à une augmentation considérable de terres labourées, à l'organisation de l'économie des domaines (culture des champs) au moyen d'un groupe restreint de grandes unités économiques se trouvant entre les mains des serfs. Le prolétariat rural, qui s'était formé dans les campagnes, n'était pas en état d'animer le marché des produits d'agriculture tout qu'il pouvait trouver du travail au village et jouir d'une part de récolte. Quant au métier, qui s'était largement développé dans les campagnes, il y était encore plus étroitement rattaché à l'agriculture et l'économie rurale que dans une petite ville quelconque, située à l'écart. C'est pourquoi le marché des produits d'agriculture dans les campagnes, encore plus que celui des villes, était excessivement limité et ne gagnait en étendue que durant les années de mauvaise récolte.

En conséquence, déjà depuis la fin du XVIII-me siècle, un dilemme surgit devant l'économie des propriétaires: d'une part, il faut trouver un débouché pour les produits agricoles, et de l'autre, utiliser intégralement le travail des serfs, lequel était mis à sa disposition sous forme de corvée. Ce sont les excédents du travail de corvée (en plus de la normale exigée pour satisfaire aux principales nécessités de l'agriculture et de l'économie rurale chez le propriétaire) qui permirent la naissance et le développement de l'industrie manufacturière; d'autre part, c'est l'échange de la matière première agricole, dont l'écoulement à l'état brut ne trouvait aucun débouché, qui favorisait ce développement. C'est pourquoi, presque toute l'industrie manufacturière, fondée sur la transformation des matières végétales, était concentrée dans les localités rurales; beaucoup moindre était dans les campagnes l'extension des fabriques et usines travaillant les produits provenant de l'élevage du bétail etc., et tout à fait minime de celles qui travaillaient les matières fossiles.

Les établissements industriels, dit „de commerce“, émancipés du domaine, commencent à se développer seulement à l'approche des années cinquante du XIX-me siècle, avec l'introduction de la vapeur, les perfectionnements techniques

et à l'issue de la crise agraire qui surgit dans l'économie des propriétaires. Jusque là, le type prépondérant de l'établissement industriel était en grande partie celui de la petite industrie rurale, dont la base sociale était le travail des serfs. L'absence de débouché pour l'énorme quantité de produits agricoles de peu de valeur—ce qui avait une importance particulière durant la crise agraire jusqu'à son issue (1840—50), le combustible appartenant au propriétaire, le travail, surtout, largement concédé des serfs, un marché local pour l'écoulement des produits, dépourvu de concurrents grâce à l'absence de voies de communication commodes, tout cela favorisait le développement des établissements industriels du type rural, la concentration de ceux-ci dans les campagnes et leur rapport organique (non seulement des établissements industriels appartenant à des propriétaires nobles) avec l'économie rurale et le système des biens patrimoniaux. Sous ce rapport, la fabrication de l'eau-de-vie, fondée sur la transformation de la farine de seigle et, à un degré moindre, d'orge et de froment, devait jouer un rôle important. La distillation de l'eau-de-vie était plus avantageuse, au début de la période d'avant les réformes qu'à la fin de cette dernière et donnait un produit d'une valeur de 4 à 2 fois plus grande que celle de la matière première qui servait à élaborer. En fixant le rapport entre la matière première principale (farine) et l'eau-de-vie qui en est extraite—1:4, la valeur de la farine, transformée en eau-de-vie, était presque doublée, si le rapport en est—1:2, le profit atteignait 20%. Un autre avantage, que présentait la distillation de l'eau-de-vie et de l'esprit-de-vin, était que les prix de l'eau-de-vie augmentaient plus rapidement que ceux du blé et se trouvaient être, après tout, plus stables. L'utilisation des résidus de fabrication (le marc de grain) pour nourrir le bétail constituait un troisième avantage. Enfin, durant les années de forte baisse des prix du blé, la distillation de l'eau-de-vie offrait une certaine garantie contre les conséquences d'une baisse trop accentuée.

Toutes ces particularités, ainsi que les avantages, étaient à la fois des stimulants pour l'extension rapide de la distillation. Celle-ci devenait surtout fort avantageuse si le blé était non pas acheté, mais appartenait un distillateur. Déjà, pendant les années trente du siècle passé, il arrivait aux propriétaires d'acheter du blé pour leurs distilleries. Durant les années quarante et cinquante, de pareils achats sont coutumiers dans beaucoup de districts du gouvernement de Kyiv. Une des causes qui rendit aux propriétaires l'exploitation des distilleries moins profitable fut la promulgation du système des baux (*vidkoupna systema*) dans les villes et l'institution de la „zone de 2 verstes“ (1827—1830). Les marchés pour le débit de l'eau-de-vie se répartissaient en marchés locaux (dans les limites de chaque propriété ou district) et en marchés de gouvernement (dans les limites de ceux-ci); l'eau-de-vie était, en outre, exportés dans les autres gouvernements et, surtout, en Russie Blanche et en Nouvelle Russie; vers la fin de l'époque d'avant les réformes, on en exportait au Caucase et à l'étranger.

Le plus avantageux était le marché intérieur et, en particulier, le marché local; grâce à sa structure tout à fait exceptionnelle il donnait aux propriétaires

les plus grands profits. Vers la fin de l'époque mentionnée la consommation de l'eau-de-vie par la population devint plus réduite, ce qui fut la conséquence de deux mesures de la part du gouvernement: l'introduction, en 1844, du système du „droit exclusif pour distiller l'eau-de-vie“ (systema propinatzii) et l'établissement, en 1842, de prix minima assez élevés pour cette boisson.

A mesure qu'augmentait, dans les gouvernements, la consommation générale de l'eau-de-vie (en nombre absolu), ainsi que l'exportation de cette dernière hors des limites du gouvernement, des exigences de plus en plus élevées étaient émises par rapport à la qualité du produit; d'autre part les prix de gros pour l'eau-de-vie étaient presque deux fois plus bas que ceux de détail. Tout cela forçait les propriétaires à remplacer les distilleries d'un outillage primitif et de petit rendement par des usines bien montées et plus grandes. Mais ces mesures n'étaient pas en état de rendre à la distillation son ancienne, importance d'autant plus que l'introduction, en 1851, du système d'accise et de bail (aktziszno-vidkoupna systema), porta un grand coup aux distilleries des propriétaires.

Une moindre importance, sous le rapport de la transformations des produits agricoles dans le but de les faire écouler ensuite sur les marchés intérieurs, et extérieurs, avaient d'autres formes d'activité manufacturière, à l'exception de l'industrie des draps et du sucre de betterave.

Une valeur industrielle possédait l'élevage des brebis à toison fine, pratiquée par les propriétaires seulement. Cette branche était la base de l'industrie des draps, qui commença à se développer au début du XIX-me siècle et déclina à la fin de la période d'avant les réformes. La première place pour l'élevage était occupée par le gouvernement de Volhynie. La fabrication des draps était destinée, en premier lieu, à l'exportation au-delà les contrées de la rive droite du Dniepr; sur les lieux était vendu le drap ordinaire de qualité inférieure, mais même celui-ci était inaccessible à la masse de la population paysanne. Une grande importance pour cette industrie avaient les fournitures de drap pour l'armée. Les fabriques de drap, durant les années trente et quarante du siècle passé, sont des manufactures indépendantes ou manufactures dispersées; des fabriques comme celles de Korsougne, Habné et Slavouta étaient de grandes manufactures avec des perfectionnements techniques importants, qui furent introduits par les propriétaires.

Jusqu'en 1840, le nombre des usines de sucre de betterave n'était pas élevé; les premiers essais dans cette branche économique ne furent pas tout à fait heureux. Le développement rapide de l'industrie du sucre de betterave commence après la fondation par Bobrinsky de sucreries à Smila. Les gouvernements de Kyiv et de Podolie traversent une époque durant laquelle une véritable fièvre pour la construction des sucreries s'empare des propriétaires; au début des années quarante s'organise la région sucrière de Kyiv. Les premières sucreries étaient du type des petites entreprises rurales et leur apparition s'explique par les conditions difficiles dans lesquelles se trouvaient l'économie exclusive des

céréales, ainsi que par la tendance des propriétaires à vouloir augmenter les revenus de leurs domaines, en modifiant le système de culture des champs au moyen d'une augmentation de la superficie des cultures techniques et en utilisant pour les plantations de betterave et les sucreries le travail des serfs et les réserves de combustible. Depuis les années quarante, une tendance se dessine à organiser de grandes sucreries à vapeur du type commercial. La ruine des petites sucreries du type rural se rapporte aux années cinquante. Le consommateur recevait le sucre à l'état de raffinade. Chacune des raffineries était un marché pour les sucreries environnantes; les marchés pour le sucre brut étaient plus concentrés que ceux du sucre raffiné. Au début, presque tout le sucre préparé dans les usines de l'Ukraine de la rive droite du Dniepr était écoulé sur les marchés locaux. A mesure que se développe la fabrication du sucre le débit s'étend sur l'Ukraine entière. A la fin de l'époque d'avant les réformes les raffineurs ukrainiens prennent pied aussi sur le marché de Moscou.

L'approvisionnement de l'armée, la colonisation de la Nouvelle Russie, créent aux agriculteurs de la rive droite du Dniepr pour leurs produits agricoles un débouché proche et assuré. D'autre part, l'approvisionnement de l'armée n'était considérable qu'en temps de guerre et ne comprenait que le seigle, l'avoine et les différents grains, laissant de côté les autres céréales.

C'est ainsi que le marché intérieur des produits d'agriculture n'était pas en somme très étendu. L'industrialisation de l'agriculture n'offrait aux produits qu'un débouché — les distilleries: en 1845, on transforma près d'un million de tchetverts de seigle et d'orge. Le marché intérieur avait en grande partie le seigle pour base et n'accaparait presque pas les autres céréales de plus grande valeur, comme le froment.

L'écoulement des produits d'agriculture au-delà des limites des régions de la rive droite du Dniepr s'opérait au moyen de livraisons des produits aux autres gouvernements, ainsi qu'aux marchés étrangers.

A la fin de l'époque d'avant les réformes et au commencement de la période suivante quatre grands marchés de produits d'agriculture se dessinent: 1) le marché baltique (par Danzig, Königsberg), 2) marché de la Mer Noire (par Odessa), 3) celui de la frontière de l'Ouest (par la Galicie); c'est par l'intermédiaire de ces trois marchés qu'on exportait les produits d'agriculture des régions de la rive droite du Dniepr dans les pays étrangers. Le quatrième marché était celui des autres gouvernements de la Russie d'alors: le Polissia de Volhynie, les gouvernements de la Russie Blanche et de la Lithuanie. Tous ces marchés se distinguaient par leur dimension et la demande; c'était le froment qui était principalement réclamé, mais la demande variait selon la qualité de celui-ci et la part qu'occupaient les autres céréales, le seigle surtout, dans l'exportation entière. La demande déterminait, à son tour, le rayon d'attraction, car la culture de telle ou autre céréale et, en premier lieu, celle du froment, dépendait de la nature du sol.

Durant l'époque d'avant les réformes, on peut observer une augmentation perpétuelle de la valeur économique des marchés étrangers, celui de la Mer Noire surtout; en conséquence, les exportations par Odessa se font de plus en plus larges, détournant une grande partie du blé des bords de la Mer Baltique. Le marché d'Odessa, moins exigeant dans le choix du froment que celui de Danzig, qui réclamait de préférence le froment, dit „sandomirka“, était pourtant moins propice à l'exportation du seigle que les marchés de Danzig, de Königsberg et de Galicie. L'exportation, par Odessa, du seigle ne commença à se développer qu'à la fin de cette période. Odessa réclamait surtout le froment mou d'automne, dont étaient riches la Podolie et la partie méridionale du gouvernement de Kyiv, ainsi que le froment dur („arnaoutka“ et „hyrka“) qui croissait en grande partie dans la région des steppes. Par rapport à Odessa, les marchés locaux se répartissaient en trois groupes: deux fluviaux, ceux du Dniestr et du Dniepr, et le troisième de charroi. A l'issue de la période d'avant les réformes, la zone la plus étendue était celle où le transport se faisait par charroi.

Le tableau de la distribution des régions de la rive droite du Dniepr, par rapport aux marchés étrangers d'exportation, ceux du blé surtout, se dessine à la fin de la période d'avant les réformes. Il est le résultat du procès séculaire et historique de l'adaptation des conditions économiques intérieures à celle de l'extérieur, aux conditions du marché mondial des céréales et aux changements qui s'y opèrent.

Jusqu'au milieu du XVIII-me siècle la plupart des pays de l'Europe Occidentale se contentaient des produits de leur propre économie rurale; la sortie de ces produits excédait l'entrée.

Une rapide augmentation de la population depuis la seconde moitié du XVIII siècle, le développement des industries, la croissance de la classe ouvrière, provoquèrent une telle demande de blé, surtout durant les années de mauvaise récolte, qu'il devint impossible d'y suppléer malgré les méthodes perfectionnées apportées à l'agriculture et l'agrandissement des emblavures. Pour y remédier il fallut importer le blé.

L'annexion de la Crimée, le partage de la Pologne, la fondation d'Odessa, furent en majeure partie une réaction de la Russie contre les changements survenus dans les conditions du marché mondial des céréales et présentèrent une garantie certaine pour le développement du commerce de la Mer Noire, vers la renaissance duquel la Pologne avait dirigé, quoique vainement, tous ses efforts depuis le XVIII-me et le commencement du XIX-me siècle.

Toutefois, cette première période, durant laquelle la situation du marché mondial était favorable à l'exportation du blé russe, y compris celui de l'Ukraine de la rive droite du Dniepr, se prolongea jusqu'au Congrès de Vienne, à partir duquel une tendance se remarque dans les états de l'Europe Occidentale—tendance à développer la culture indigène des céréales et à réduire les entrées du blé étranger au moyen de mesures douanières. C'est ainsi qu'après le Congrès de Vienne, les pays européens n'importent le blé que pendant les

années de mauvaise récolte, qui furent à cette époque, pour l'Europe, les années 1816 et 1817.

La deuxième période de développement du marché mondial des céréales se poursuit jusqu'en 1829, quand le système prohibitif commence à être remplacé par un système de droits douaniers variables sur le blé importé dans les pays de l'Europe.

La troisième période de politique européenne concernant l'importation du blé se prolonge jusqu'en 1842—1846, années durant lesquelles les lois sur le blé sont totalement supprimées. Cette période peut être déterminée par les symptômes inhérents, suivants: 1) une forte fluctuation des des prix (de 40 à 90 sh. le quart), 2) une spéculation effrénée, 3) l'entremise des entrepôts de blé.

En rôle important était acquis dans le commerce des céréales provenant des régions de la rive droite du Dniepr aux entrepôts de Danzig, Königsberg et Marseille. Grâce à l'insignifiance des relations directes avec les pays acquéreurs de blé, la Russie, avant que le commerce libre ne fut adopté, ne pouvait tirer aucun profit de la conjoncture favorable du marché mondial pour les prix du blé et en était réduite à se contenter des prix que lui offraient les entrepôts du commerce des céréales pour le blé russe et ukrainien.

Le suppression du système protectionniste fit diminuer les fluctuations des prix enraya la spéculation, facilita les relations commerciales, sans intermédiaires, avec les pays important le blé et inaugura la quatrième période dans l'histoire du développement du marché extérieur pour la matière première ukrainienne. Durant cette période, le commerce des céréales augmentait dans les ports de la Mer Noire; il dépendait non seulement des conditions du marché mondial et de la politique douanière des pays de l'Europe Occidentale important le blé, mais aussi de la capacité productive de l'économie rurale en Ukraine, ainsi que de l'état des relations internationales de la Russie. En outre, depuis 1847, l'exportation russe des céréales devait compter avec la concurrence grandissante de la Moldavie, de la Valachie et, surtout, avec celle des Etats-Unis d'Amérique. Quant à la mesure des sorties du blé ukrainien (celui des régions de la rive droite du Dniepr), on constate que vers 1840 l'exportation en est de 1.100.000 tchetverts environ; à la fin de l'époque d'avant les réformes le chiffre augmente jusqu'à 1.800.000 tchetverts; durant les années de demandes répétées de la part de l'étranger la quantité de blé exporté atteint 3 millions de tchetverts (1847), non compris les répartitions de blé parmi les autres gouvernements allant jusqu'à 200.000 tchetverts. Le premier rang dans le commerce d'exportation est occupé par Odessa; en 1858—1862, 60% de tous le blé exporté des régions de la rive droite du Dniepr y furent expédiées.

En comparant le volume des exportations de blé ukrainien avec le marché intérieur urbain et avec celui que présentaient les distilleries, on peut conclure que l'économie rurale de l'Ukraine de la rive droite du Dniepr dépendait beaucoup plus du marché extérieur que de celui de l'intérieur du pays et cette dépendance, vers la fin de la période d'avant les réformes, allait grandissante.

Outre les céréales, on exportait à l'étranger la laine, les peaux, le bétail et le bétail engraisé — en Pologne. Toutefois, cette branche d'exportation, comparée à celle des céréales, était assez médiocre. Une importance plus grande fut acquise vers la fin de cette période par l'exportation de l'esprit-de-vin.

Le débit du bois, dans le bassin du Dniepr, avait deux directions: l'une d'elles, des régions dnieproviennes, conduisait vers Tscherkassy, Kremintschuk, Nicopol et Kherson, qui étaient les principaux marchés de bois du Dniepr Moyen et du Bas Dniepr; l'autre direction avait, comme point extrême, les ports situés dans l'embouchure du Nieman et de la Vistule et, comme point de départ — la Galicie, la Volhynie et des fleuves comme la Desna, la Pripiate et le Dniepr, en amont et en aval de l'embouchure du Soje. Le flottage du bois dans ces deux directions était évalué, vers 1842, à plus de 400.000 rbs. en argent.

L'exportation du blé et le volume de la récolte exerçaient une très grande influence sur les emblavures, dont les dimensions devançaient la croissance de la population. Généralement, l'augmentation des semailles printanières se rattachait à une demande plus élevée, venue de l'intérieur du pays, tandis que les dimensions des semailles automnales, celles du froment surtout, étaient réglées par la demande extérieure. Plus le port d'exportation était proche, plus rapidement augmentaient les emblavures, et plus importante était la culture du froment. D'autre part, l'augmentation des emblavures, se trouvait influencée non seulement par de bonnes ou mauvaises récoltes, mais aussi par l'eniveau de la récolte des différentes cultures.

Le dépendance dans laquelle se trouvait l'économie rurale par rapport à l'exportation du blé, dont le développement, jusqu'aux années cinquante, allait par bonds et était accompagné par de fortes fluctuations des prix, l'absence de relations directes avec les pays importateurs, le niveau toujours problématique de la récolte — tout cela créait à l'économie rurale des régions de la rive droite du Dniepr des conditions excessivement défavorables pour un développement normal et stable; elle se développait par saccades.

En conséquence d'une insignifiante demande étrangère pour le blé et l'absence d'une demande solide et répétée, l'agrandissement des emblavures, durant les années de bonne récolte, amenait la surproduction. Depuis les années cinquante du XIX-me siècle, une exportation de blé plus vaste et plus stable et des relations directes avec les pays acquéreurs de blé atténuèrent la crise agricole.

L'organisation du commerce des produits agricoles dépendait de ce que devait être ce dernier commerce d'exportation ou commerce local. Dans le commerce d'exportation (hors des limites du pays), c'était le blé des propriétaires, le froment en premier lieu, qui jouait le rôle principal; dans le commerce local figure, outre le blé des propriétaires, encore celui des paysans, le seigle de préférence. Toutefois, dans le voisinage des ports, les transactions se faisaient non seulement avec le blé provenant des grandes propriétés, mais aussi avec celui des paysans. Le commerce d'exportation exigeait de grands capitaux et la circulation du ca-

pital y était plus ralentie que dans le commerce local. Le crédit dans le commerce d'exportation était plus développé que dans l'autre branche. L'état d'extrême dispersément dans lequel se trouvait le commerce local répondait parfaitement, à son caractère de petit négoce. Il avait lieu dans les innombrables villes et bourgades du pays; le commerce y était rapporté aux jours de foires et de marchés. Vers 1840, le nombre de ces jours s'élevait dans le pays à 11.081. Les foires desservaient ou bien le pays entier, ou une région d'un rayon important; les marchés suppléaient à des régions d'une étendue moindre. Aux foires, les grandes surtout, c'était les propriétaires, les fonctionnaires et les marchands qui y étaient remarquables; aux marchés — les paysans. Les grandes foires étaient peu nombreuses, la plus grande était celle de Kyiv, à l'Épiphanie, et avait une importance beaucoup plus grande pour l'écoulement des produits agricoles par ses contrats, que comme foire. Les grandes foires donnaient une impulsion aux affaires des foires de moindre importance. La différence entre une foire et un marché se réduisait très souvent à une légalisation gouvernementale. D'abord, dans les petites foires et les marchés c'est le bétail qui se trouve en évidence; après celui-ci viennent le blé et les produits des paysans. Dans la suite le caractère des foires et des marchés varie dans deux directions: on y voit pénétrer des objets d'industrie manufacturière et, parfois même, des produits coloniaux; puis, à mesure de l'extension de la demande extérieure et intérieure pour le blé, les accapareurs se mettent à acheter le blé aux paysans pour en former des stocks.

Le commerce d'exportation, dont le blé des propriétaires était la principale ressource, avait ses centres et ses périodes d'extension: la première — avant la guerre de Crimée, la deuxième — après cette dernière.

Durant la première période, des capitaux plus vastes furent engagés dans le commerce du blé; celui-ci se trouvait rattaché au commerce du sel et du bois, au premier surtout, car le blé et le sel, transportés en sens inverse, étaient l'un pour l'autre des chargements de retour. Le commerce avait le caractère d'un monopole. Seuls les grands accapareurs de blé connaissaient l'état du marché: le producteur se trouvait complètement à leur merci. Les gains, dans le commerce du blé étaient énormes. Depuis la période des années cinquante, l'importance du gros accapareur et du grand capital dans le commerce du blé se trouva diminuée par le développement des salines, la hausse des prix du bois, comme conséquence de la destruction des plus belles forêts, par l'augmentation de la demande pour le blé d'exportation, l'organisation de l'économie des propriétaires sur une base commerciale, ainsi que par des relations directes avec les ports. Les grands capitaux refluaient de cette branche du commerce.

Les centres pour le commerce d'exportation du blé étaient Kyiv et, dans le même gouvernement — Rjstchiv, lequel, durant les années cinquante, expédiait le blé par voie fluviale vers Pinsk; Houmagne, les bourgs de Bogouslav, Zlatopil, Bila Tzerkva, Lintzy et la ville de Skvira étaient des entrepôts sur la route d'Odessa. En Podolie, le centre le plus important pour l'achat et l'expédition du

blé à Odessa était Mohyliv; à Proskouriv et Staro-Konstantyniv, le commerce du blé (par eau et charroi) avait une importance moindre. En Volhynie, durant la première moitié du XIX-me siècle, le commerce du blé était, en grande partie, concentré à Kovel et Ratno. Après la fin des hostilités en Crimée, l'animation du marché de la Mer Noire fit cesser les relations indépendantes de beaucoup de marchés avec ceux de l'étranger; seuls, en Volhynie, les marchés d'Oustyloug, Brest Litowsk, ainsi que ceux d'Ostrog et Korec, continrent ces relations. Les deux derniers, avec Jitomir, étaient de grandes centres pour le débit de la farine.

La remise entre les mains des expéditeurs du blé produit se faisait de deux manières: sans l'intermédiaire des marchands capitalistes du lieu ou par leur entremise. Chacun de ces moyens dépendait de la grandeur de la propriété du producteur, de l'état de cette dernière, de la distance qui la séparait du lieu d'expédition, du niveau des prix et des conditions du crédit. Le nombre des propriétaires, qui étaient réduit à avoir recours aux services des négociants au moyen du crédit - promesse de vente, augmentait avec la distance qui séparait les propriétés des ports. Seuls, les grands propriétaires, avaient directement à faire aux grands comptoirs d'Odessa. Sur les lieux, il existait de grands et de petits accapareurs de blé. Les premiers possédaient ordinairement leurs propres moulins et usines et conduisaient leurs affaires à l'aide de commis et de courtiers, vendant le blé aux agents des expéditeurs. Les seconds se bornaient à acheter des stocks de blé et à les revendre immédiatement aux gros accapareurs de l'endroit. Ceux-ci siégeaient toujours dans les centres du commerce du blé, les petits accapareurs habitaient les bourgs. L'achat du blé se faisait parfois par cotisation, des associations étaient alors fondées dans ce but.

Les achats du blé, par gros stocks surtout, étaient faits, jusqu'aux années cinquantes, aux grandes foires „de contrat“, comme celles de Doubno, Berdytchiv et Kyiv, principalement. Toutefois, après la guerre de Crimée, les contrats de Kyiv perdent de leur importance pour l'écoulement des produits agricoles. Les expéditions directes du blé à Odessa, les achats faits, sans intermédiaires, par les agents des comptoirs odessites, un commerce de blé disséminé, la possibilité, enfin, de trouver du crédit, enlevèrent à la foire de Kyiv son importance première pour le commerce du blé.

Les plus grands frais étaient occasionnés, dans le commerce du blé, par le transport de ce dernier à destination des ports. Le transport s'effectuait par eau et par charroi (avec des boeufs). Il existait deux types de chariots de louage: les chariots appartenant à des charretiers (schoumaky) et les chariots ordinaires des paysans. Les charretiers étaient ou bien des professionnels de leur métier, ou ne s'en occupait que temporairement. Le plus grand nombre de charretiers (tschoumaky) habitait non loin de Kremintschouk et dans les districts de Vinnytzia et Bratzlav, en Podolie. Le prix du transport dépendait, avant tout, du chargement de retour, puis de la demande pour le charroi, de la distance et de l'état des herbages et de l'eau dans les steppes. Il existait, ordinairement, trois types

de courses (khodka)—la première coûtait le moins cher. La mineure partie des chargements était dirigée par eau. Le transport par eau coûtait plus cher et était exposé à de grands risques.

L'achat du blé pour Odessa était avantageux pour le marchand, puisque les prix y étaient deux fois plus élevés que les prix locaux, existant dans la partie méridionale des gouvernements de Podolie et Kyiv, et de 120—130% plus haut que ceux des districts dniproviens du gouvernement de Kyiv. C'est-à-dire que les prix d'Odessa devaient déterminer dans les proportions indiquées les prix locaux.